

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

На правах рукопису

ЧАНЦЕВА-КОВАЛЕНКО ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

УДК 159.923.2–053.6:316.362.1-055.52-025.18] (043.5)

**ГАРМОНІЙНІ СТОСУНКИ БАТЬКІВ
ЯК ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

Толстоухов Анатолій Володимирович
доктор філософських наук, професор,
дійсний член Національної академії
педагогічних наук України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАРМОНІЙНИХ СТОСУНКІВ БАТЬКІВ ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ	14
1.1 Проблема особистісного розвитку дитини у сучасних психологічних дослідженнях	14
1.2 Теоретико-методологічні основи дослідження сім'ї як чинника розвитку особистості дитини	18
1.2.1 Сім'я як предмет психологічного дослідження	18
1.2.2 Змістові та процесуальні характеристики міжособистісних стосунків у сімейній системі	27
1.3 Гармонійні стосунки батьків як основа для повноцінного особистісного розвитку дитини	31
1.3.1 Зміст, функції та структура подружніх стосунків	31
1.3.2 Психологічні чинники і критерії гармонійних стосунків подружжя	34
1.3.3 Основні критерії гармонійності стосунків батьків	42
1.4 Особливості розвитку особистості дитини залежно від характеру стосунків батьків	48
1.4.1 Психологічні особливості та критерії розвитку особистості у підлітковому віці	48
1.4.2 Вплив батьківських стосунків на особистісний розвиток підлітків	55
Висновки до розділу 1	65
Розділ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТОСУНКІВ БАТЬКІВ НА ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ	70
2.1 Організація та методи емпіричного дослідження впливу стосунків батьків на особистісний розвиток дитини	70
2.1.1 Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження	70

2.1.2	Організація емпіричного дослідження	72
2.2	Обґрунтування методик емпіричного дослідження особистісного розвитку дитини залежно від характеру стосунків батьків	75
2.2.1	Методичний інструментарій дослідження особливостей стосунків батьків	75
2.2.2	Обґрунтування методичного інструментарію вивчення показників особистісного розвитку дитини	81
2.3	Стосунки батьків як чинник особистісного розвитку дитини: аналіз та інтерпретація результатів констатувального експерименту	89
2.3.1	Аналіз результатів дослідження стосунків в батьківських парах	89
2.3.2	Інтерпретація результатів дослідження стосунків батьків в сім'ях з гармонійними, «перехідними» та дисгармонійними стосунками	107
2.3.3	Дослідження особистісного розвитку підлітків і його зв'язку з характером стосунків батьків	124
	Висновки до розділу 2	141
	Розділ 3 ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА БАТЬКАМ У ГАРМОНІЗАЦІЇ ЇХНІХ СТОСУНКІВ ЯК ПІДґРУНТЯ ДЛЯ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ	146
3.1	Обґрунтування курсу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних онлайн-вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія»	146
3.2	Курс онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» як метод гармонізації стосунків батьків	156
3.3	Аналіз ефективності вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія» як засобу корекційно-розвивального впливу	176
	Висновки до розділу 3	182
	ВИСНОВКИ	186
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
	ДОДАТКИ	229

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення проблеми стосунків між батьками як чинника особистісного розвитку дитини обумовлено, насамперед, тими суспільними змінами, що відбулися в нашій країні останні десятиліття. Негативні суспільні явища, зокрема: інфляція, політична і соціальна нестабільність, відсутність правових гарантій, невизначеність майбутнього, посилили соціальну дезадаптацію людей. Значної трансформації зазнали і суспільні цінності. Зокрема, відбулася девальвація сім'ї у суспільній свідомості. Експерти вважають, що українське суспільство через різку зміну соціально-політичного та економічного устрою вступило в період переоцінки моральних норм, в результаті чого певні цінності втратили своє значення, і при цьому на їх місце не постали інші. Таким чином спостерігається феномен «аномічної деморалізованості» людей, які опинилися в умовах стрімкої зміни звичних норм суспільства (Є. І. Головаха [127]). Сучасна криза сім'ї пов'язана з низкою протиріч в суспільстві.

В умовах, коли ієрархія загальнолюдських цінностей у суспільній та індивідуальній свідомості істотно змінюється, процес особистісного розвитку дитини зазнає непоправних негативних відхилень. Становлення особистості як складний і багатоплановий процес вимагає докладання певних зусиль для формування різнобічних якостей людини, які в сукупності і представляють собою особистість. Формування особистості дитини в процесі соціалізації, виховання і навчання вимагає осмисленого ставлення з боку дорослої людини, навколишнього оточення. Саме сім'я, на думку більшості вітчизняних і зарубіжних дослідників, є природним інститутом формування особистості дитини. Адже у сім'ї відбувається перше засвоєння первинних соціальних правил і норм, становлення системи ціннісних установок; від батьків дитина переймає манеру поведінки, навчається жити в навколишньому світі, будувати спілкування, взаємодіяти з іншими людьми.

Водночас в мінливих соціально-економічних умовах спостерігається загострення асоціальних явищ, витоки яких беруть свій початок у сім'ї: жорстоке

поводження з дітьми, соціальне сирітство, дитяча злочинність, наркоманія, бездоглядність, насильство в сім'ї та інші. Сучасне становище сім'ї та соціально-демографічний розвиток України свідчать про такі негативні тенденції: збільшення кількості розлучень та неповних сімей, зменшення кількості сімей з двома та більше дітьми, руйнування традиційної структури сім'ї. В багатьох випадках причиною таких негативних явищ і тенденцій є конфліктні дисгармонійні стосунки між батьками, відсутність у молоді позитивної моделі сімейного життя і сімейних цінностей, чіткого уявлення про сім'ю як про соціальну систему, що передбачає не тільки наявність почуттів, стосунків, але і виконання певних ролей, значну міру відповідальності.

Особливого значення для розвитку сім'ї набувають стосунки подружжя на етапі появи і виховання дітей, коли вони опосередковуються необхідністю турботи про дитину, здійсненням виховної функції. За таких умов дослідження питання формування гармонійних стосунків батьків як чинника особистісного розвитку дитини є більш ніж актуальним і важливим завданням суспільства і держави, виконання якого дозволить створити надійні передумови для збереження міцної сім'ї, а також сприятиме запобіганню відхилень у особистісному розвитку дітей.

На сьогодні накопичено значний емпіричний матеріал з проблем шлюбно-сімейної та батьківсько-дитячої взаємодії. Вітчизняні та зарубіжні психологи наголошують на важливості дослідження проблем та розвитку сім'ї як цілісного системного феномену (Б. Г. Ананьєв [11], Б. Ф. Ломов [169], С. Д. Максименко [182], В. С. Мерлін [195], Г. П. Щедровицький [209]). Пропонується розглядати сімейну взаємодію як таку, що розвивається у трьох підсистемах (система подружніх стосунків, дитячо-батьківських відносин та сиблінгової взаємодії). Головний акцент при цьому, як правило, робиться на дитячо-батьківських взаєминах. Зокрема, їх досліджували М. І. Алексєєва [18], А. Я. Анцупов [21], Е. Берн [34], Дж. Боулі [47, 48], Т. В. Буленко [52], В. О. Васютинський [57], Т. Гордон [80], Я. О. Гошовський [80], А. Джерсильд [97], Е. Г. Ейдемільер [90], З. Г. Кісарчук [123], М. Клейн [127], В. В. Ковальов [137], М. Є. М'ягер [206],

О. І. Пенькова [228], Т. О. Піроженко [289], К. Роджерс [250], В. В. Столін [285], Т. М. Титаренко [294, 295], З. Фрейд [306], В. В. Юстицькіс [315] та ін.

Ефективні методи виховання дитини у сім'ї досліджували: Ш. О. Амонашвілі [29], О. О. Бодальов [30], Д. В. Віннікотт [65], Р. Кемпбелл [127], Я. Корчак [159]; способи розвитку особистісно-орієнтованого стилю спілкування в сім'ї описували: Д. Баумрінд [149], Ю. Б. Гіппенрейтер [70], Г. Г. Григор'єва [92], В. А. Петровський [231] та ін. Дослідники підкреслюють важливість потреби дитини в близьких емоційних відносинах з батьками (А. Я. Варга [54], О. І. Захаров [102], А. С. Співаковська [283], Е. Фромм [308], К. Хорні [313]) та необхідність управління поведінкою дитини без насильства над особистістю (С. Броуді [49], Х. Дж. Джінотт [102], В. Сатір [262], Г. Т. Хоментаскас [315]).

Проблема формування основ особистісного розвитку дітей різного віку вивчалася у наукових працях ряду психологів: І. Д. Беха [78], Л. І. Божович [39], М. Й. Боришевського [42], О. Л. Кононко [146], Н. Ю. Максимова [247], Ю. О. Приходько [359], Л. С. Сапожнікової [282], Є. В. Суботського [291], Т. М. Титаренко [295], Д. М. Фельдштейна [304], В. Е. Чудновського [346], С. Г. Якобсон [315], Т. М. Яблонської [364], Т. С. Яценко [367] та багатьох інших вчених.

Проблемам розвитку подружніх стосунків як основі сімейної системи присвячена також значна кількість досліджень як теоретичного (М. І. Алексєєва [14], Т. В. Буленко [52], І. Ф. Дементьєва [85], Т. С. Журбицька [89], М. М. Обозов [216], В. І. Розін [259], Л. В. Чуйко [346] та ін.), так і практичного спрямування (О. О. Бодальов [40], А. М. Волкова [62], О. М. Васильченко [55], О. Е. Зуськова [104], З. Г. Кісарчук [124] В. П. Левкович [160], Т. М. Мішина [199], М. І. Пірен [253], Ю. А. Решетник [266] тощо). Особливу групу становлять дослідження факторів подружньої сумісності (А. К. Дмитренко [97], А. М. Обозова [217], Ю. А. Олейник [213] та ін.).

Проте, попри значний досвід системного дослідження феномену сім'ї, проблема безпосереднього впливу характеру стосунків батьків на особистісний

розвиток дитини не знайшла достатнього висвітлення у науковій літературі. Не достатньо вирішеними наразі залишаються питання, пов'язані зокрема з розумінням ролі гармонійних стосунків подружжя для розвитку особистості дитини. Актуальним є питання практичних форм і методів надання підтримки сім'ям щодо формування здорової психологічної атмосфери, проведення просвітницької і психокорекційної роботи з батьками з метою гармонізації їх стосунків.

Сьогодні доступну психологічну підтримку батькам переважно надають психологи різних освітніх установ. Однак, наявні в цих закладах алгоритми і технології психологічної підтримки батьків не завжди комплексні, своєчасні й результативні. Також подібні послуги надають Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які функціонують у всіх містах України [88, 211, 222, 305]. Проте фахівці таких центрів працюють переважно з сім'ями, що вже опинилися у складних життєвих обставинах, які можна було б попередити. У цих установах необхідно впроваджувати комплексні програми, які дозволять змінити уявлення молоді про сім'ю, підготувати її до подружніх стосунків, апробувати ефективні стилі сімейного спілкування і виховання, а також допомогти гармонізувати власні стосунки батькам, навчити їх конструктивно спілкуватися і взаємодіяти з дітьми. Запровадження таких програм матиме позитивний і комплексний вплив на розвиток особистості дитини.

Потреба заповнити цю прогалину в науковому знанні і зумовила вибір теми нашого дослідження: «Гармонійні стосунки батьків як чинник особистісного розвитку дитини».

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України у руслі науково-дослідної теми лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці: «Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі» (державний реєстраційний номер: 0109U000558).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 5 від 25.04.2013 р.), та узгоджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 5 від 25.04.2015 р.).

Об'єкт дослідження: психологічні чинники особистісного розвитку дитини.

Предмет дослідження: гармонійні стосунки батьків як чинник особистісного розвитку дитини.

Мета дослідження: виявити особливості розвитку дитини в залежності від характеру стосунків батьків та визначити спосіб їх гармонізації.

Гіпотеза дослідження: характер стосунків між батьками виступає чинником особистісного розвитку дитини через формування в неї базових особистісних утворень, що найбільш виразно постають в підлітковому віці і є основними критеріями особистісного розвитку дітей цього періоду: Я-концепції, ціннісних орієнтацій, актуалізації сфери професійного самовизначення.

Завдання дослідження:

1. Визначити чинники та критерії особистісного розвитку дитини, зокрема встановити вплив характеру стосунків між батьками на розвиток особистості дитини.
2. Розкрити зміст гармонійних стосунків між батьками та довести їх вплив на розвиток особистості дитини.
3. Розробити структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку залежно від стосунків батьків, відобразити зв'язок між гармонійними або дисгармонійними стосунками батьків та їх відповідним впливом: сприянням або гальмуванням розвитку особистості дитини.
4. Емпірично дослідити характер стосунків батьків у сім'ях підлітків.
5. Довести вплив характеру стосунків між батьками на особистісний розвиток дитини підліткового віку.
6. Розробити комплекс інформаційно-просвітницьких та психокорекційних засобів для батьків з метою гармонізації їх стосунків і сприяння розвитку особистості дитини.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: положення філософії про соціально-психологічну обумовленість розвитку особистості (В. М. Баншиков, М. Вебер, Е. Дюркгейм, І. Кант, Б. Ф. Ломов, Ф. Ніцше, Т. Парсонс, А. В. Толстоухов, Е. Фромм, М. Шелер); фундаментальні психологічні положення про розвиток та формування особистості (І. Д. Бех, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Л. В. Виготський, Т. В. Говорун, О. В. Киричук, Н. Л. Коломінський, І. С. Кон, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, А. В. Толстоухов); теоретичні концепції сім'ї та батьківства (Р. В. Овчарова, О. А. Карабанова та ін.), концептуальні положення про структуру і процес міжособистісної взаємодії (О. О. Бодальов, Я. Л. Коломінський, Б. Ф. Ломов, М. М. Обозов та ін.).

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, систематизація, порівняння, узагальнення наукової літератури та емпіричних матеріалів, які стосуються об'єкта дослідження, емпіричні: опитування, спостереження, бесіда, тестування та анкетування, математично-статистичні методи: кількісна та якісна обробка емпіричних даних з використанням методів математичної статистики (коефіцієнта Пірсона, дисперсійного аналізу, методу ANOVA, множинного рангового критерію Дункана, S-критерію тенденцій Джонкіра та ін.).

Надійність і вірогідність отриманих результатів та підтвердження висновків забезпечувалися всебічним теоретичним аналізом проблеми, відповідністю методів дослідження загальній меті та завданням, схемі побудови емпіричного дослідження, теоретичним позиціям, обсягом вибірки, достатнім для отримання значущих результатів дослідження та поєднанням якісного й кількісного їх аналізу, математико-статистичною обробкою експериментальних даних.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в наступному:

- *з'ясовано зв'язок* між гармонійністю стосунків батьків та розвитком різних сфер особистості дитини, базових особистісних утворень підлітка, зокрема Я-концепції, ціннісних орієнтацій, особистісного та професійного самовизначення;

- *поглиблено теоретичне уявлення про сутність гармонійних та дисгармонійних стосунків між батьками, що зумовлюють відповідно сприянням або гальмуванням особистісного розвитку дитини;*

- *встановлено зміст критеріїв гармонійності/дисгармонійності стосунків між батьками: балансу між особистісною автономністю та залежністю подружжя, гнучкості сімейних ролей, ціннісно-орієнтаційної єдності, емпатійної наповненості стосунків подружжя, узгодженість виховних підходів;*

- *розроблено структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку в сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків;*

- *теоретично обґрунтовано й експериментально апробовано комплексну інформаційно-просвітницьку та психокорекційну програму вебінарів, спрямовану на гармонізацію стосунків між батьками й забезпечення позитивного впливу на розвиток особистості дитини.*

Теоретичне значення дослідження. Результати дослідження доповнюють та розширюють уявлення про розвиток особистості дитини в сім'ї під впливом наявних стосунків між її батьками. Науково обґрунтовані і доведені емпіричним шляхом відмінності в особистісному розвитку дітей, батьки яких мають гармонійні та дисгармонійні міжособистісні стосунки. Результати дослідження також корисні як теоретичне підґрунтя для розробки принципів організації та змісту психологічної допомоги сім'ям у питаннях гармонізації стосунків, забезпечення сприятливих умов для розвитку особистості дитини в сім'ї.

Практичне значення одержаних результатів роботи: систематизовано методи дослідження впливу характеру стосунків між батьками на особистісний розвиток дитини; визначено можливість використання отриманих результатів дослідження в психологічній роботі з дітьми та батьками з метою забезпечення сприяння розвитку особистості дитини в сім'ї та гармонізації батьківських стосунків; сформульовано висновки емпіричного дослідження, які дають змогу викладачам та широкому колу спеціалістів удосконалювати навчально-виховні програми, зокрема при розробці таких курсів та спецкурсів, як: «Сімейна

психологія», «Психологія сімейного консультування», «Психологія подружніх взаємин», «Розвиток особистості дитини в сім'ї» тощо; розроблено й апробовано комплексну інформаційно-просвітницьку та психокорекційну програму онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія». Програма може бути використана в роботі з батьками психологами навчальних закладів, державними службами, які проводять профілактичну та психологічну роботу з сім'ями (центри соціальних служб, служби у справах дітей, служба пробачій тощо). Запропоновано здійснення позитивного інформаційно-просвітницького впливу на широке коло глядачів через використання в засобах масової інформації (переважно в мережі Інтернет) відео-версії розроблених вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія».

Впровадження результатів у практику. Матеріали дослідження були використані у практиці психологічного консультування батьків, які зверталися за консультацією до 1) Служби у справах дітей Шосткинської ради, Сумської обл. (довідка про впровадження № 115/1 від 12.06.2015 р.); 2) Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Шосткинської міської ради, Сумської обл. (довідка про впровадження № 118 від 17.03.2016 р.); 3) Комунального позашкільного закладу Шосткинської міської ради «Шосткинський Молодіжний центр соціального партнерства і творчості», (довідка про впровадження № 12 від 21.03.2016 р.); 4) Шосткинського Медико-соціального центру «Клініка, дружня до молоді» (довідка про впровадження № 199 від 23.03.2016 р.) та 5) Шосткинської кримінально-виконавчої інспекції (довідка про впровадження № 29 від 29.03.2016 р.). Крім цього, матеріали дослідження знайшли відображення в змісті лекційних та практичних занять з психології, які проводяться в Шосткинському інституті Сумського державного університету (акт про впровадження від 03.03.2016 р.).

Апробація результатів дисертації здійснювалася на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи» (Київ, 2009); VI Міжнародній науково-практичній конференції

«Психологія праці та управління» (Київ, 2009); V-й Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення» (Київ, 2011); VIII науково-практичній конференції «Психологія праці та управління» (Київ, 2011); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (Київ, 2012); II Всеукраїнському форумі сім'ї (Київ, 2013); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2014); III Всеукраїнському психологічному конгресі з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (Київ, 2014); «Круглому столі «Наукова спадщина І. О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології» (Київ, 2014); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Київ, 2015); I науково-методичній конференції «Освіта, наука та виробництво: розвиток і перспективи» (Шостка, 2015); I та II науково-практичних конференціях «Проблеми розвитку ІТ-технологій та кластерних ініціатив» (Шостка, 2015); I Міжнародному науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Київ – Кам'янець-Подільський – Жешув – Брест, 2016), «Круглому столі» «Сила інтелекту», «Жінка. Сім'я. Здоров'я» (Шостка, 2016). Основні положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка та кафедри фундаментальних і загальнонаукових дисциплін Шосткинського інституту Сумського державного університету.

Публікації. Зміст і результати дисертаційного дослідження відображені в 17 наукових публікаціях автора, з яких 5 – у виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, як фахові з психології; 1 стаття – у міжнародному науковому періодичному виданні.

Структура та обсяг роботи: дисертація складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел (395 найменувань, з яких 27 англійською

мовою), 4 додатків на 45 сторінках. Основний обсяг дисертації складає 190 сторінок комп'ютерного набору. Загальний обсяг дисертації: 273 сторінки. Робота ілюстрована 22 рисунками, 29 діаграмами та 48 таблицями на 87 сторінках. Повний обсяг дисертації 273 сторінки.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАРМОНІЙНИХ СТОСУНКІВ БАТЬКІВ ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

1.1 Проблема особистісного розвитку дитини у сучасних психологічних дослідженнях

Аналізуючи розвиток особистості дитини, слід підкреслити, що цей процес не може існувати поза сімейною системою. Наукові праці І. Д. Бега, М. Й. Боришевського, Л. С. Виготського, Т. В. Говорун, С. І. Голода, Е. Ейдемільера, В. Зацепіна, К. Килпатріка, С. В. Ковальова, С. Д. Максименка, Ю. О. Приходько, А. В. Толстоухова, Т. М. Яблонської, Т. С. Яценко та ін. підтверджують факт того, що саме сім'я, зокрема сформовані в ній стосунки між батьками дають наймолодшим її членам – дітям – уявлення про життєві цінності та цілі [43; 44; 45; 46; 63; 73; 74; 75; 178; 185; 362]. Феномен особистості різнобічно досліджувався у працях видатних філософів минулого й сучасності. Мислителі аналізували особистість та її складові, розглядаючи «самість» (Г. Сковорода, Ж.-П. Сартр) [261; 273], самодисципліну та здатність бути господарем власної долі (І. Кант) [113; 114], самототожність (С. Еспіноза) [362] та самодетермінацію особистості (М. О. Бердяєв) [32]. Як у філософії, так і в психологічній науці немає єдиного підходу до вивчення особистості та її розвитку. Ці феномени тлумачаться по-різному в межах різних підходів, зокрема: соціально-психологічного, індивідуально-психологічного, діяльнісного та генетичного (Б. Г. Ананьєв, В. В. Давидов, Л. Г. Ковальов, О. М. Леонтєв, Г. С. Костюк, Ф. Лерш, В. М. М'ясишев, А. В. Петровський, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, В. М. Русалов та ін.)

У своєму дослідженні ми базувались на положеннях системного підходу до розуміння особистості як однієї з підсистем суспільства і водночас складної, цілісної системи систем, внутрішньо пов'язаних між собою та ієрархізованих (С. Д. Максименко, В. В. Клименко, Г. С. Костюк, А. В. Толстоухов). Це дало змогу використати найбільш узагальнене в контексті системного вивчення процесу особистісного розвитку дитини в сім'ї визначення даної категорії,

запропоноване С. Д. Максименком та В. О. Соловієнком: «**особистість** – це конкретний людський індивід з індивідуально виявленими своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними можливостями» [179, с. 45].

Щоб глибше зрозуміти сутність розвитку особистості дитини в сім'ї, розглянемо понятійний апарат та існуючі психологічні концепції становлення і розвитку особистості. У психологічних теоріях можна виокремити два *напрями*, які по-різному розглядають джерела психічного розвитку дитини: *біологічний і соціальний*. Представники біологічного напрямку Е. Тронлайком, Дж. Дьюї, Ст. Холлом, Дж. Болдуїн, вважають провідним у розвитку особистості дитини спадковість, припускаючи наявність у новонародженого готових моральних якостей, почуттів, духовних потреб [362]. Зокрема, прихильники теорії «біогенетичного закону» відстоювали вільне виховання дітей як єдиної умови для їх повноцінного розвитку та включення в життя того суспільства, в якому вони народились (Ст. Холл, Гетчінсон та ін.) [379].

На думку Г. С. Костюка, «**розвиток особистості** – це історія її становлення як суб'єкта міжособистісних стосунків, пізнання і праці, носія суспільних відносин. Це історія розвитку функціональних можливостей її нервової системи, психічних процесів і властивостей, фізичних, розумових, моральних та інших якостей, її знань і почуттів, потреб та інтересів, ідеалів та смаків, світобачення і переконань, трудових умінь і навичок, здібностей до навчання, до засвоєння створеного людством і до творення матеріальних і духовних цінностей» [150, с. 187].

Згідно з С. Д. Максименком, механізми зародження, становлення, здійснення особистості нарізно не існують, вони системні, взаємопов'язані, визначають один одного. Так у процесі здійснення відбуваються зародження нових елементів особистості. У процесі становлення вони зміцнюються, набувають сили і сприяють її здійсненню на більш високому рівні. Початок одного є продовженням другого, а кінець одного є початком наступного психологічного механізму розвитку особистості. [185]. Водночас, ми базуємося на дослідженнях розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин Т. М. Яблонської, яка розглядає розвиток особистості дитини в контексті

принципів системності й детермінізму, що дає нам можливість врахування взаємозв'язку і взаємодетермінованості психологічних феноменів: «особистість», «розвиток особистості» і «стосунки батьків» [364].

Розглянемо сутність феномену «розвиток особистості», який за С. Д. Максименком, характеризується постійними рівневими змінами і обумовлює складну міжетапну взаємодію розвитку пізнавальних психічних процесів, емоцій та почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів та переконань, свідомості та самосвідомості, здібностей, темпераменту та характеру, вмінь, навичок [182].

Розвиток включає як кількісні, так і якісні зміни будь-якого явища. Уже на фізіологічному рівні ріст організму, мозку (кількісні зміни) нерозривно пов'язаний зі зміною їх структури та функцій (якісні зміни). Нагромадження кількісних та якісних змін в організмі, психіці зумовлює перехід від одних стадій розвитку до інших, якісно вищих [184]. С. Д. Максименко та В. О. Соловієнко наголошують на фундаментальному зв'язку суспільних умов життя та виховання дитини з характерними для певного віку особливостями розвитку; рідше вікове відставання або, навпаки, випередження пояснюються природженими анатомо-фізіологічними особливостями організму [182].

Найважливіші етапи особистісного розвитку знайшли відображення в основних психологічних теоріях розвитку особистості. Головним положенням *психоаналітичної теорії розвитку особистості* є теза про те, що переживання раннього дитинства критично впливають на формування дорослої особистості, основи якої закладаються у віці до п'яти років. З. Фрейд описував чотири стадії, які проходить у своєму розвитку особистість: оральну (з народження до 18 місяців), анальну (від півтора до трьох років), фалічну (від трьох до шести), генітальну (з 12 років до смерті). Між 6–7 роками і початком статевої зрілості дитина переживає латентний період, під час якого в структурі особистості формуються «Его» і «Супер-Его». Тип і характер особистості, за З. Фрейдом, залежить від того, наскільки успішно індивід пройшов усі стадії розвитку [306].

З точки зору психоаналізу розвиток особистості є стадіальним процесом. К. Юнг розглядав його як динамічний, здатний до еволюції досягнення *самості*, яка забезпечує внутрішню єдність та унікальність особистості, та *індивідуації* як

свідомої реалізації людиною унікальної реальності, яка спонукає до розвитку і вираження всіх елементів її особистості [355].

Власні акценти щодо розвитку особистості дитини ставить Его-психологія Е. Еріксона, згідно якої кожна психосоціальна стадія формування особистості супроводжується кризою, що настає у визначений для неї час. Послідовне проходження всіх стадій уможлиблює формування повноцінно функціонуючої особистості. При цьому визначальним моментом у розвитку Я є досягнення ідентичності саме на підлітковому етапі розвитку, який в подальшому буде досліджений нами більш глибоко з метою виявлення впливу гармонійних стосунків батьків на процес особистісного розвитку дитини [353].

Про істотні зміни структури особистості, розширення і збагачення сфери діяльності за відсутності фундаментального перетворення психічної організації аж до процесу статевого дозрівання говорить Р. Мейлі. Науковець, узагальнивши досвід Ж. Піаже, З. Фрейда та Е. Еріксона, припустив наявність наступних етапів процесу розвитку особистості дитини: *після тримісячного віку* утворюються і відокремлюються одне від одного перед-свідомість і підсвідомість, починають функціонувати перші елементи Я; *на другому році життя* Я стає структурованим та системним, процеси ідентифікації та наслідування зумовлюють початок формування над-Я; *з трьох років* відбувається усвідомлення дитиною батьківських ролей, імітування поведінки дорослих, ототожнювання себе з ними. Таким чином, через формування ідеального уявлення про себе та наслідування виникають зачатки самосвідомості [194].

Про вирішальну роль наслідування говорить і С. Д. Максименко, відзначаючи його прояви на різних вікових етапах життя дитини. Важливим з точки зору предмету нашого дослідження є здатність дітей підліткового віку критично оцінювати та наслідувати поведінку дорослих, перш за все – своїх батьків. Проте С. Д. Максименко відзначає можливість перейняття ними від дорослих негативних взірців за умови відсутності домінуючого позитивного досвіду навколишньої дійсності в їх житті. Тож, вже зараз можна стверджувати про певний взаємозв'язок морально-етичного підґрунтя у стосунках батьків та самосвідомості дитини [183].

Для ґрунтовнішого аналізу процесу особистісного розвитку дитини в сімейній системі під впливом характеру стосунків батьків проаналізуємо докладніше періодизацію психічного розвитку за Д. Б. Ельконіним в контексті психо-соціальної теорії розвитку особистості, яка здобула визнання у вітчизняній та світовій психології. Згідно з концепцією Д. Б. Ельконіна, кожний вік характеризується своєю соціальною ситуацією розвитку; провідною діяльністю, в якій переважно розвивається мотиваційно-потребова чи інтелектуальна сфера особистості; віковими новоутвореннями, що формуються наприкінці періоду, з-поміж них виділяється центральне, найбільш значуще для наступного розвитку, новоутворення. Межами розвитку є кризи – переломні моменти в розвитку дитини [362].

Так, у ранньому дитинстві закладаються передумови особистісного розвитку у вигляді окремих новоутворень (потреби у спілкуванні з дорослими і в емоційному ставленні до них, розвивається мова та наочно-дійове мислення). В дошкільному і молодшому шкільному віці формуються окремі особистісні утворення (довільність психічних явищ, внутрішній план дії, зароджується формування самооцінки, образу «Я», мотивів діяльності рефлексії). Але власне про особистісний розвиток можна говорити вже на більш пізніх етапах онтогенезу, а саме в підлітковому віці, коли формуються такі особистісні утворення як світогляд, професійні інтереси, самосвідомість, бажання, цінності та ідеали. З іншого боку, підлітковий вік, за твердженнями багатьох вчених, є надчутливим до впливу сімейних чинників на розвиток особистості. Саме тому цей віковий період став основним для нашого дослідження. Розглянемо докладніше психологічні особливості підліткового віку як ключового періоду для становлення особистості дитини.

1.2 Теоретико-методологічні основи дослідження сім'ї як чинника розвитку особистості дитини

1.2.1 Сім'я як предмет психологічного дослідження. Впродовж останніх років інтерес до проблеми особистісного розвитку дитини та його особливості

в умовах негативних впливів сучасного життя, кризових явищ у суспільстві значно зріс. Сучасні діти піддаються величезним фізичним і психологічним перевантаженням навіть у власних сім'ях. Багато сімей не зуміли пристосуватися до нових соціально-економічних умов, не мають можливості забезпечити належні умови для збереження та підтримки фізичного і психічного здоров'я дитини, сприяти розвитку різних сфер її особистості. Хоча всі ці функції закладено в основу самого поняття «сім'я».

Дослідженню різних аспектів сім'ї присвячено праці вчених багатьох галузей науки: філософії, психології, соціології, що зумовлює відсутність єдиного трактування феномену сім'ї. Так, за С. І. Ожеговим: «Сім'я – група близьких родичів, що проживають разом; об'єднання людей, згуртованих спільними інтересами» [296]. На думку А. Г. Харчева, сім'я являє собою таку систему відносин, яка об'єднує не тільки подружжя, а й інших родичів або близьких людей і друзів, необхідних подружжю. Сім'я, за А. Г. Харчевим, є історично конкретною системою взаємин всередині малої групи, члени якої пов'язані шлюбними і родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю; соціальна необхідність якої обумовлена потребою суспільства в фізичному і духовному відтворенні населення [311].

Останнім часом з'являються численні науково-практичні психологічні дослідження, спрямовані на вивчення розвитку сім'ї, її впливу на різні сфери особистості людини (С. Д. Максименко, З. Г. Кісарчук, Т. М. Яблонська та ін.), проте зв'язок характеру стосунків між батьками та особистісного розвитку дитини ще не достатньо досліджений.

Варто зазначити, що еволюція уявлень про значення сім'ї для людини і суспільства почалася ще з праць давньогрецьких філософів. Вже в античні часи існували різні уявлення про сімейний уклад – від «проміскуїтету» до «патріархальності». До середини XIX ст. сім'я розглядалася як вихідна мікро модель суспільства. Причому саме суспільство трактувалося як розширена патріархальна сім'я, якій притаманні авторитарність, приватна власність і т.д.

Біля витоків патріархального підходу до вивчення сім'ї стояли давньогрецький філософ Платон і його учень Аристотель. За Аристотелем, сім'я є

позаісторичним явищем, незмінним протягом всієї історії людства. Головним завданням сім'ї філософ вважав її репродуктивну функцію: залишити після себе іншу подібну собі істоту [16]. У свою чергу, англійський філософ Ф. Бекон, хоча й не виправдовував бездітність, але й не закликав до створення сім'ї заради народження дітей. Він вважав, що саме з сім'ї починається любов до Батьківщини [25]. Британські філософи XVII–XVIII ст. Т. Гоббс та Д. Юма визначали прийнятною формою сім'ї такі взаємини чоловіка і жінки, які ґрунтуються на любові й турботі. Вони засуджували вільні розлучення, визнаючи їх руйнівними для інституту сім'ї. [72; 354]. Ж.–Ж. Руссо, представник ліберального крила французького Просвітництва, дійшов висновку, що благополуччя сім'ї залежить від дотримання подружжям моральних норм [257].

Традиції філософського дослідження інституту шлюбу і сім'ї були продовжені і в німецькій класичній філософії. Науковим осмисленням еволюції сім'ї займалися І. Кант і І. Г. Фіхте, які розглядали проблеми шлюбу і сім'ї, виходячи з теорії природного права. Мета шлюбу, за І. Кантом, не обмежувалась тільки народженням і вихованням дітей, тому що у такому випадку шлюб розривався б сам собою після того, як припинялося «дітонародження» [113; 114]. На відміну від І. Канта, який вважав неможливим філософське обґрунтування шлюбу на понятті любові, І. Г. Фіхте висунув положення про те, що немає шлюбу без любові і немає любові без шлюбу [302]. У своїх працях Г. Гегель відстоював необхідність сім'ї перш за все для соціалізації особистості, закладення основного фундаменту якої, починається саме в дитинстві. На цьому, вважав Гегель, і засновано право дитини на виховання [68].

Отже, спектр точок зору філософів різних епох щодо розвитку інституту сім'ї є різноманітним і часом навіть суперечливим. Діалог різних концепцій дослідження сімейних взаємин стимулює процес пізнання цієї теми сучасними філософами. Наприклад, А. В. Толстоухов розглядає сім'ю як цілісний інститут, що впливає не тільки на всі сфери життя особистості, а й на людство в цілому [185].

Підводячи підсумок огляду філософських досліджень сім'ї, можна виділити наступні основні положення найбільш прогресивних філософських сімейних

теорій: сім'я створюється на підставі вільного договору, свідомо будується чоловіком і жінкою, а не визначається волею інших людей; моральні засади сім'ї складні і багатогранні, вони становлять сутність внутрішнього життя людини, вміщують не стільки пристрасть, скільки обов'язок, волю, розум, які і з'єднують подружжя; чоловік та жінка, а згодом – мати й батько, повинні докладати всіх можливих зусиль, щоб зберегти сім'ю; природний і суспільний початок людини гармонійно з'єднуються саме в сім'ї, в чому й полягає її велике значення для суспільства.

На сьогоднішній день теоретичні і практичні дослідження сім'ї є популярним напрямком психологічної науки. Об'єктивні закономірності, прояви та механізми сімейних відносин розглядалися різнобічно, з різних точок зору представниками багатьох напрямків, концепцій та підходів. Згідно *еволюціонізму*, наприклад, сімейні відносини розвиваються в прогресивному напрямку: від нижчих форм до вищих, при цьому підкреслюється їх соціальна й історична обумовленість, репрезентація в сімейній життєдіяльності та системі спорідненості. У зв'язку з цим, швейцарський психолог А. Гутгенбюль-Крейг розглядає сім'ю як вираз архетипового фундаментального початку [82].

На відміну від еволюціоністського, у функціональному підході ключовим моментом виступає проблема батьківської відповідальності у контексті суспільно-сімейних відносин. Згідно *функціонального підходу* сімейні та шлюбні відносини визнаються лише при появі вагітності та народженні дитини. Його прихильниками підкреслюється вплив добровільності шлюбу (замість шлюбу за договором батьків) на його нестабільність, а зменшення кількості членів сучасної сім'ї на сімейну солідарність (Е. Дюркгейм). Саме функціоналісти розпочали розробку проблем материнства і батьківства (Б. Малиновський), наголошуючи на тому, що міра відповідальності подружжя задає динаміку сімейних відносин [82].

В рамках *етологічного підходу* встановлено, що моногамія не є ідеалом з точки зору природного відбору, виявлено кардинальну різницю в біологічних мотивах шлюбної поведінки статей, відкрито явище інверсії домінування в період шлюбних відносин, надлишкової гіперсексуальності людини. Прихильники

етологічного підходу відкидають проміскуїтет як початкову форму шлюбних відносин, адже він суперечить інстинктивній потребі дітей мати батьків і материнському (батьківському) інстинкту дорослих.

Згідно *емпіризму* сім'я розглядається як мала соціальна група, що має свою історію виникнення, функціонування і розпаду. Засновником емпіричного підходу вважають Ф. Ле Пле, який стверджував, що спонтанна стійкість сім'ї при зміні поколінь забезпечується схильністю людей до солідарності та згуртованості. Ле Пле підкреслював нестабільний характер сімейних відносин, що проявляються в розрізненому існуванні батьків і дітей, в ослабленні батьківського авторитету [362].

З точки зору *сцієнтизму* сімейні відносини розглядаються у взаємозв'язку особистості і суспільства (У. Джемс, Ч. Кулі, У. Томас, Ж. Піаже, З. Фрейд та ін.) [306]. Міжособистісні відносини, Я та Інший, значущий характер близьких відносин, сім'я як «єдність взаємодіючих особистостей» є ключовими моментами теорій сцієнтистської психологічної спрямованості.

Згідно *діалогічного підходу* до вивчення сімейних проблем (М. Бубер, М. М. Бахтін, С. С. Аверінцев, Т. А. Флоренська та ін.) розбудова сімейного ладу, взаємин між подружжям, практична психологічна підтримка та консультування сімей має засновуватись на духовних та етичних засадах [303].

Одним із ефективних методологічних підходів до психологічного вивчення сім'ї є **системний підхід**, який розглядає сім'ю як систему, що організується сама, тобто таку, поведінка якої є доцільною, і джерело перетворень якої знаходиться всередині неї самої (Н. Аккерман, М. Боуен, К. Вітакер, К. Маданес, Д. Хейлі та ін.) [369]. Системний підхід у психології, на думку С. Д. Максименка, представляє собою спосіб теоретичного та практичного дослідження, який передбачає, що кожний психічний процес, явище чи стан людини, що виступає предметом дослідження, розглядається як система [180]. Істотна особливість системного підходу, за В. М. Русаловим, полягає у тому, що система досліджується як єдиний організм з урахуванням зв'язків між окремими її елементами та зв'язків з іншими системами, з вибудовуванням цілісної картини об'єкта, оперуванням основними

поняттями системного аналізу (система, якість, відношення, зв'язок, підсистема, елемент, навколишнє середовище, частина, цілісність, структура, функції, організація тощо) [256]. Відтак, саме системний підхід став основним у нашому дослідженні.

В межах цього підходу ми слідуємо за М. Боуеном, який визначає *сім'ю* як комплекс елементів та їх властивостей, котрі знаходяться у динамічних зв'язках та відношеннях одне з одним, причому зміни в одній частині ведуть до компенсаторних змін в іншій частині системи [369]. Саме таке трактування феномену сім'ї обрано нами за основу для подальшого дослідження впливу стосунків батьків на особистісний розвиток дитини.

В контексті предмету нашого дослідження найбільш продуктивними є деякі *положення теорії сімейних систем М. Боуена*, однієї з найпоследовніших концепцій функціонування сім'ї. Згідно *положення про диференціацію Я*, за М. Боуеном, всіх людей можна диференціювати згідно властивого їм емоційного та інтелектуального ступеня. При чому, «базисний рівень диференційованості індивіда зумовлений попередніми поколіннями і батьками» [369]. Крім того, Боуеном вводяться два надзвичайно важливих поняття: «Псевдо-Я» (або помилкового Я, легко змінюваного під впливами ззовні, конформного, що не має переконань і принципів, зміст якого визначається або прагненням відповідати очікуванням інших, або безглуздим бунтом) і твердого, істинного «Цілісного Я» (мало схильного до зовнішніх впливів, що визначається цінностями і внутрішньої етикою). На нашу думку, обидва виокремлені Боуеном феномени пояснюють генезу розвитку особистості дитини, яка спочатку формує Псевдо-Я, засвоюючи сімейні цінності та норми, переймаючи модель взаємин між батьками; а надалі, в процесі становлення своєї ідентичності, дитина створює своє Цілісне Я, інтегруючи і переосмислюючи засвоєне, здійснюючи власний вибір серед цінностей та ідеалів своєї сім'ї і суспільства загалом.

Корисною для нашого дослідження впливу взаємин між батьками на розвиток особистості дитини є *концепція М. Боуена про триангуляцію*. Мається на увазі емоційний процес між двома людьми або групами, який в ситуації

підвищеної тривоги має постійну тенденцію залучати до відносини третього. В схематичному вигляді процес виглядає так: поява симптоматичної поведінки у дитини обумовлюється зростанням напруги в батьківській діаді. Нам видається беззаперечною думка Т. М. Яблонської про те, що триангуляція дитини в суперечливі стосунки між батьками ускладнює процес становлення її особистості, оскільки дитина постійно перебуває у «конфлікті лояльності», що порушує механізми її ідентифікації, ускладнює засвоєння дитиною важливих підвалин людських стосунків, формує в неї досить суперечливу картину світу [369].

Щодо пояснення деяких механізмів впливу характеру стосунків між батьками на розвиток різних сфер особистості дитини, ми погоджуємось з положенням *концепції про проєктивні процеси у сім'ї М. Боуена*. В ній розглядаються механізми, за допомогою яких батьківська недиференційованість завдає шкоди і призводить до погіршення стану одного або більше дітей. Зазвичай такі діти бувають надмірно включені в міжбатьківські взаємини, що в свою чергу шкодить вирішенню важливого завдання – побудови їх власної ідентичності. В результаті такі діти погано адаптуються до життя і в підсумку мають більш низький порівняно з іншими рівень диференціації Я. Ці та інші погляди М. Боуена будуть деталізовані і покладені в основу дослідження змістовних та процесуальних психологічних характеристик міжособистісних стосунків у сім'ї та їх впливу на особистісний розвиток дитини.

Як зазначалося вище, сімейна система складається з декількох підсистем, кожна з яких створює свого роду зовнішнє середовище для іншої: це, по-перше, *формальні підсистеми: подружжя та дитяча*. По-друге, неформальні підсистеми, які характеризуються емоційною близькістю між її членами, можуть створювати коаліції в сім'ї. Розглянемо докладніше з точки зору системного підходу сутність, основні ознаки, закономірності розвитку та функціонування всіх підсистем, що складають фундаментальне підґрунтя для виникнення внутрішньосімейних стосунків, в контексті їх впливу на розвиток особистості дитини.

Виділяють наступні основні *ознаки сім'ї: взаємозалежність* (взаємовплив та взаємодетермінованість різних елементів системи); *цілісність* (окремі елементи

системи об'єднуються в ціле, набувають при цьому нових властивостей, тим самим відрізняються від початкових характеристик); *структурна організація* (наявність меж та ієрархічність внутрішньосімейних стосунків та оточуючого середовища; згуртованість; рольова сімейна структура); *специфічність внутрішньосімейних процесів*; *динамічність* (здатність розвиватися); *самоорганізованість* (здатність залишатися цілісною, збалансованою системою, не руйнуватися); *діалектика гомеостазу і розвитку* (К. Вітакер, Е. Г. Ейдемільлер, С. Мухін, М. Ніколс, В. Сатир, О. В. Черніков, В. В. Юстицькіс, Т. М. Яблонська).

Виокремлюють також і сімейні *структурно-функціональні особливості*. До них відносять: системи різних рівнів («вся сім'я в цілому, підсистема батьків, дитяча підсистема, індивідуальні підсистеми») [369]. склад сім'ї, сукупність стосунків між її членами, реалізацію функцій сім'ї, зміст структурних сімейних проблем [264].

На формування стосунків між членами сім'ї суттєво впливає її склад. За складом виокремлюють: нуклеарну сім'ю (таку, що складається з двох поколінь: батьків і дітей), розширену (таку, що складається з двох і більше поколінь, декількох нуклеарних сімей), неповну (вихованням дітей займається один з батьків), реструктуровану (таку, що утворилась у результаті повторного шлюбу батьків).

Розглянемо більш докладно *нуклеарну* сім'ю, адже виходячі з проблеми нашого дослідження, основним його об'єктом ми обрали вплив стосунків між батьками на особистісний розвиток дітей з нуклеарних та реструктурованих повних сімей. Отже, стандартною моделлю сім'ї вважається нуклеарна, яка складається з батьків та дітей, останні перебувають на утриманні перших і не перебувають у шлюбі [362]. Нуклеарні сім'ї поділяються на: *складні* – повні нуклеарні сім'ї з декількома дітьми, *звідні* (бінуклеарні сім'ї) – повні нуклеарні сім'ї з дітьми від попередніх шлюбів, *розширені* – повні нуклеарні сім'ї з іншими старшими дітьми або родичами у їхньому складі [240].

Сімейна система також характеризується певною активністю, яка забезпечує постійний динамічний предметний і інформаційний обмін із

середовищем. Незалежно від складу та типу сімей, виокремлюються напрямки сімейної активності, у якій через міжособистісні стосунки задовольняються загальні та особистісні потреби всіх членів сім'ї (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Сфери сімейної активності (за Н. О. Белоруковою) [28]

№ з/п	Назва сфери сімейної активності	Основні параметри прояву
1	Репродуктивна	Установка на кількість дітей у сім'ї, ставлення до регуляції репродуктивної поведінки
2	Батьківсько-виховна	Виконання батьківської ролі, виховання дітей, прояв любові до них, ставлення до виховання як методу впливу
3	Інтимно-сексуальна	Ставлення до її значущості та забороненості, обговорення питань, пов'язаних з нею
4	Господарсько-побутова	Виконання господарсько-побутової ролі у сім'ї, орієнтація на традиційний або сучасний тип сім'ї
5	Сфера соціальної та професійної активності	Ставлення до соціально-професійної активності орієнтація на соціальний успіх і визнання
6	Сфера внутрішньосімейного спілкування	Спільна діяльність та спілкування, виконання емоційно-психотерапевтичної ролі у сім'ї
7	Емоційна	Емоційний стан у сім'ї, переживання емоційної близькості з сім'єю – почуття «Ми»
8	Ціннісна	Ставлення до досягнення найважливіших життєвих цілей та цінностей, пов'язаних з сім'єю та дітьми, збереження сімейних та позасімейних цінностей

Зародження та прояв усіх сфер сімейної активності беруть початок, за визначенням С. Д. Максименка, В. В. Клименка та А. В. Толстоухова, від нужди як життєтворчого начала особистості, яке і є основою особистісного становлення, та здійснення [185]. Залежно від того, наскільки у сім'ї реалізовано вище названі сфери активності та у якій мірі задоволено потреби кожного з її членів, і визначається її гармонійність [362].

Окрім достатньої реалізації потреб членів сім'ї через виконання її функцій, на характер стосунків у сім'ї та розвиток особистості дитини, особливо на

гендерний її аспект, суттєво впливає *статеворольова диференціація* щодо виконання сімейних функцій. На цьому наголошують Ю. Є. Альошина, І. Ю. Борисов [8], Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи [74], Т. М. Яблонська [362], виокремлюючи такі характеристики статево-рольової диференціації сім'ї: *уявлення подружжя про роль чоловіка і жінки* (статеворольові установки); *уявлення подружжя про розподіл ролей у сім'ї* (особисті статево-рольові установки); *рольова поведінка подружжя* (реальний розподіл ролей); *статева ідентичність* (фемінність – маскулітність членів подружжя) [362].

В роботах М. Боуена, А. Я. Варги, С. Мінухіна, Е. Г. Ейдемільера описано шість основних *параметрів сімейної системи*, пов'язаних з її динамікою: стереотипи взаємодії, сімейні правила, сімейні міфи, кордони сім'ї, стабілізатори, сімейна історія. Більш докладно досліджували динамічні характеристики сімейної системи В. Н. Ослон та А. Б. Холмогоров, які виокремили поняття *макродинаміки та мікродинаміки*, що дозволяють аналізувати функціонування сім'ї. На характер стосунків більший вплив мають процеси і феномени, що належать до рівня макродинаміки: сімейні ролі, патерни взаємодії, системне циркулювання інформації, стиль емоційної комунікації, розподіл завдань, метакомунікація (процеси спільного обговорення і осмислення того, що відбувається між членами сім'ї), триангуляція (використання третьої особи для розв'язання сімейних конфліктів); статево-рольові стереотипи [312; 362].

Отож, вищеназвані динамічні характеристики сімейної системи зумовлюють характер та особливості певних міжособистісних стосунків в сім'ї. Такі стосунки зароджуються і виникають між майбутніми батьками ще на першому етапі побудови сім'ї, а згодом, залежно від різних зовнішніх і внутрішніх факторів, вони трансформуються, змінюються, суттєво впливаючи при цьому на процес розвитку особистості дитини [54].

1.2.2 Змістові та процесуальні характеристики міжособистісних стосунків у сімейній системі. Говорячи про стосунки між батьками як чинник становлення особистості дитини, слід зупинитися на визначенні сутності феномену *міжособистісних стосунків у сім'ї*. Поряд з означенням

міжособистісних стосунків науковцями часто використовується термін «*взаємини*». Це має на меті підкреслення того, що міжособистісні стосунки (або взаємини) є результатом взаємного сприйняття, пізнання, впливу, оцінки, тобто «певним ідеальним продуктом взаємозусиль» [158].

Психологічною наукою міжособистісні взаємини визначаються як особистісно значуще образне емоційне й інтелектуальне відображення людьми одне одного [249]; як система настановлень, орієнтацій та очікувань членів групи стосовно одне одного, обумовлених змістом і організацією спільної діяльності і цінностями, на яких засноване спілкування людей [193; 362].

У цьому зв'язку В. О. Горяніна зауважує, що в сучасній психології взаємини часто розглядаються як синонім поняття *взаємодія*, яким користуються для характеристики усього розмаїття природних і соціальних явищ. Взаємодія ж, як процес безпосередньої чи опосередкованої дії суб'єктів один на одного, породжує їхню взаємозумовленість. Таким чином, *міжособистісна взаємодія* – це реально функціонуючий зв'язок свідомих і активно цілеспрямованих суб'єктів, що характеризується їхньою взаємною залежністю [79, с. 21]. Складовими поняття «міжособистісної взаємодії», за В. О. Горяніною, є поняття «взаєморозуміння», «взаємодопомога», «співпереживання», «взаємовплив».

В працях М. М. Обозова поряд з поняттям «взаємодії» також розглядається ряд понять, що характеризують і розкривають його смисл: «*взаємовідносини*», які можуть бути конструктивними або неконструктивними залежно від задоволення сторін; «*взаємодопомога*» як сприяння людей один одному; «*взаєморозуміння*», що свідчить про узгодженість і злагоду між людьми. Отже, М. М. Обозов вважає взаємовідносини складовою взаємодії, яка завдяки взаєморозумінню і через взаємодопомогу забезпечує їх результат [216]. Конструктивність чи неконструктивність взаємовідносин залежить від ступеню досягнення між партнерами злагоди й узгодженості в процесі взаємодії. Учений вважає, що таке виокремлення складових *міжособистісної взаємодії* дозволяє глибше проникнути в природу й механізми багатьох соціально-психологічних феноменів: спілкування, сприймання й розуміння людини людиною, сумісності й спрацьованості, емпатії і міжособистісних стосунків, які вказують на афективну (емоційну), гностичну

(когнітивну, інформаційну), поведінкову (практичну, регулятивну) складові реальної взаємодії людей [139].

Отже, *міжособистісні стосунки між батьками* можна визначити як систему складних функціонально-рольових взаємин і залежностей, ставлень батьків один до одного, що виникають в результаті емоційної, особистісно-сміслової і статево-рольової взаємодії та контактів, що опосередковані виконанням ними насамперед виховної функції. Підґрунтям для виникнення міжособистісних стосунків між подружжям є суб'єктивні і об'єктивні фактори: почуття симпатії, любові; фізична близькість; надзвичайна емоційна значущість взаємин для обох індивідів та інші.

Емоційну й поведінкову сферу сімейних стосунків, на нашу думку, досить повно відображають *найважливіші параметри сім'ї: згуртованість, адаптація та комунікація*, які включає в себе найбільш розроблена «циркулярна модель» сім'ї Д. Х. Олсона [383]. Ця модель визначає чотири рівні сімейної згуртованості: розрізнений, розділений, зв'язаний, зчеплений. Міжособистісні стосунки у сім'ї, зокрема, стосунки батьків, регулюються когнітивно-змістовими утвореннями (уявлення про сім'ю, про розподіл ролей і взаємодію, образ сім'ї тощо). Динаміка їх найактивніше виявляється у проявах емоцій та почуттів членів сім'ї, що складають зміст емоційного компоненту взаємин.

Паралельно виокремлюються чотири *рівні сімейної адаптації*: ригідний, структурований, гнучкий та хаотичний. Усі рівні передбачають градацію від екстремально-низького до екстремально-високого. Успішному функціонуванню сімейної системи сприяє наявність збалансованих рівнів: щодо згуртованості – розділеного і зв'язаного, щодо адаптації – структурованого та гнучкого. Екстремальні рівні ведуть до порушень у функціонуванні системи сім'ї [362]. Вміння слухати, прозорість висловлювань, саморозкриття є показниками комунікації, і їх наявність свідчить про збалансовану сім'ю, члени якої здатні до гнучкості та згуртованості з метою адаптації до стресів [186; 271].

Розглянемо *основні психологічні механізми становлення і функціонування міжособистісних стосунків у сім'ї*. Емоційні ставлення аналізуються в контексті психологічних механізмів сімейної інтеграції, основою якої А. В. Петровський

вважає «колективістську ідентифікацію». Згідно цього соціально-психологічного механізму за умов належного рівня розвитку міжособистісних стосунків члени сім'ї керуються не індивідуальними інтересами, а інтересами сім'ї як системного цілісного об'єднання [231]. Формування уявлень, навичок та звичок саме сімейного, а не відокремленого індивідуального задоволення різних потреб; зміцнення сім'ї, турбота про її добробут як найпростіший спосіб задоволення власних потреб, відбуваються завдяки наявності численних психологічних процесів у сім'ї, підпорядкованих соціально-психологічному механізму «спільної долі». Механізми «спільної долі» та «емоційної ідентифікації з сім'єю», визначені Е. Г. Ейдемільером та В. В. Юстицькісом, перш за все, характеризують також емоційний компонент міжособистісних стосунків в сім'ї [351].

В сім'ях з механізмом «спільної долі» відзначається розвиток сімейної довіри, міжособистісне спілкування характеризується пом'якшенням протиріч за рахунок взаємопоступок, стосунки формуються як близькі, довірливі з високим рівнем емпатії. В свою чергу члени сім'ї з легкістю прогнозують вчинки один одного, глибоко і детально відчують внутрішній світ свого партнера.

На відміну від сімей, де механізм інтеграції добре розвинутий, характер міжособистісних стосунків відзначається тенденцією членів сім'ї задовольняти широкий спектр власних потреб поза її межами і незалежно від сім'ї. Роздільний відпочинок, різні кола друзів та знайомих, відокремлене ведення бюджету, відсутність спільних планів і справ, низький рівень довіри призводять до високої чутливості такої сім'ї до умов життєдіяльності (найменші порушення і труднощі ставлять під сумнів її збереження і негативно впливають на усіх членів сім'ї, провокуючи психотравматичність та ряд інших негативних проявів) [351].

Механізм «емоційної ідентифікації з сім'єю» визначає провідну роль емоційній симпатії між членами сім'ї, завдяки якій знімаються і послаблюються фрустраційні стани, знижується рівень агресивності членів сім'ї, спрощуються вирішення міжособистісних конфліктів, налагоджується сімейне взаєморозуміння. В результаті цих процесів посилюється загальна згуртованість сім'ї, зростає її здатність долати руйнівні фактори. Психологічна відстань між членами сім'ї

також характеризується інтегральними показниками міжособистісних сімейних взаємин, визначаючи їх якість значенням між двома протилежними дисфункційними полюсами зв'язку: *симбіозом (надмірною включеністю) і роз'єднаністю* [312].

Для розуміння умов особистісного розвитку дитини під впливом гармонійних стосунків її батьків важливим є розгляд усіх сімейних підсистем: подружньої (батьківської), сиблінгової та дитячо-батьківської. Проте ми сконцентруємо увагу на подружній, або батьківській підсистемі, оскільки саме вона утворюється з моменту зародження сім'ї і через це може вважатися найбільш суттєвим чинником у процесі особистісного розвитку дитини.

Слушною видається нам думка групи психологів (Н. Аккерман, В. Сатир та ін.) стосовно подружніх стосунків, які представляють собою більше, ніж суму окремих особистостей, що беруть у них участь [4; 262]. Стосунки між батьками є «*новою, самостійною сутністю, котра зберігає, не дивлячись на свою унікальність, специфічний динамічний зв'язок з елементами, що брали участь у її формуванні*» [5]. Отож, розглядаючи подружню підсистему у системі сімейних стосунків, відзначимо її виняткову значущість для повноцінного функціонування сім'ї, створення умов для розвитку та виховання дітей, і конкретизуємо вплив стосунків батьків на розвиток особистості дитини.

1.3 Гармонійні стосунки батьків як основа для повноцінного особистісного розвитку дитини

1.3.1 Зміст, функції та структура подружніх стосунків. Міжособистісні стосунки батьків, як і інші сімейні взаємини, в силу складності своєї природи та глибокої інтимності, вкрай важко психологічно досліджувати. За твердженням вчених, характер стосунків залежить від багатьох факторів, проте найбільше за все на неї впливає здатність задовольнити основні емоційно-психологічні потреби подружжя в сім'ї (В. А. Сисенко, У. Харлі) [300]. В умовах зростання негативних тенденцій в суспільстві реалізувати подружні потреби дедалі важче, про що свідчать дослідження вітчизняних і зарубіжних психологів з проблеми подружніх

стосунків та факторів, що впливають на їх розвиток. Тому дослідники (Г. М. Бевз, М. Боуен, А. Я. Варга, Т. Ф. Велента, Е. Г. Ейдемільлер, Дж. Капрара, О. С. Кочарян, Д. Олсон, Н. І. Оліфірович, Н. Ю. Максимова, Р. Мей, С. Мінухін, Н. Ньюкомб, Р. Річардсон, В. Сатір, Д. Сервон, Р. Фішер, Ч. Фішман, І. Ю. Хамітова, В. Черніков, В. Юстицькіс, Т. М. Яблонська) досить багато уваги приділяють вивченню чинників характеру стосунків у сім'ї.

Водночас, класифікація сімейних стосунків за типом *гармонійність* – *дисгармонійність* залишається дещо розмитою. Відзначається потреба в уточненні моделі благополучної, здорової сім'ї з наявними в ній гармонійними стосунками між батьками, здатними позитивно впливати на особистісний розвиток дитини. Для більш глибокого аналізу розглянемо сутність феномену *подружніх стосунків*, похідним від якого і є поняття гармонійних стосунків між батьками.

В психології немає єдиного трактування феномену «подружніх стосунків». Останні розглядаються як один із видів міжособистісних стосунків, здатний охопити цілу систему установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів та інших диспозицій, через які шлюбні партнери сприймають та оцінюють один одного [106]. За визначенням Ю.П. Азарова, подружні стосунки є формою і умовою сім'ї, що дозволяють в тій чи іншій мірі реалізувати її основні функції – відтворення і виховання нащадків, ведення господарства і задоволення різноманітних потреб її членів [3].

Різні аспекти подружніх взаємин досліджувалися вітчизняними та зарубіжними психологами. Так, значна кількість досліджень присвячена питанням становлення шлюбно-сімейних взаємин (М. І. Алексєєва, Т. В. Буленко, З. Г. Кісарчук, М. М. Обозов, В. І. Розін та ін.) [123; 124]. Вагомий внесок у вивчення подружньої взаємодії зробили О. О. Бодальов, В. П. Левкович, О. У. Зуськова, Т. М. Мішина, М. І. Пірен, Ю. А. Решетняк та інші дослідники [199]. Уваги заслуговують дослідження психологічних чинників стабільності подружніх стосунків, зокрема фактори подружньої сумісності, виділені А. К. Дмитренко та М. М. Обозовим [216]. Питання розуміння партнерами один

одного висвітлено в працях Ю. Є. Альошиної, Н. Ф. Федотова та ін. [9]. Окремими аспектами проблеми подружніх конфліктів займалися І. А. Грабська, В. О. Сисенко, В. В. Столін та ін. [285]. З когнітивної позиції особистісні характеристики шлюбних партнерів висвітлювали В. В. Рибалко, Т. В. Галкіна, Д. В. Ольшанський, В. І. Зацепін, В. О. Сисенко, Д. І. Іванова, Л. З. Сердюк та ін. [270].

Отож, зміст досліджуваних питань охоплює систему подружніх взаємостосунків, зумовлених значенням шлюбу, який організовує, стабілізує, санкціонує задоволення господарсько-побутових, емоційно-сексуальних, психологічних і батьківських потреб чоловіка і жінки. В такому контексті, феномен «**подружні стосунки**» означає сукупність соціально регламентованих стосунків між шлюбними партнерами, які є частиною сімейних взаємин і водночас значно розрізняються за змістом, функціями та структурою [44].

З'ясувавши сутність поняття «подружні стосунки», заглибимося в розгляд їх конкретного виду – *стосунків батьків*. На думку Р. В. Овчарової, *батьківство* є тим соціально-психологічним феноменом, який представляє собою емоційно і оціночно-забарвлену сукупність знань, уявлень і переконань щодо себе як батька, реалізовану у всіх проявах поведінкової складової батьківства. Як надіндивідуальне ціле, батьківство невід'ємно включає обох членів подружжя, що вирішили дати початок нового життя і, звичайно, самої дитини» [219, с. 25]. Серед складових батьківства виокремлюють зокрема: ціннісні орієнтації подружжя (сімейні цінності); батьківські настанови і очікування; батьківське ставлення; батьківські почуття; батьківські позиції; батьківську відповідальність; стиль сімейного виховання. Батьківські установки і очікування є ще однією складовою феномена батьківства. На думку Р. В. Овчарової, батьківські установки й очікування включають три рівня презентації: «ми – батьки» (репродуктивні установки подружжя в аспекті їх відносин); «ми – батьки нашої дитини» (установки в дитячо-батьківських відносинах); «це – наша дитина» (установки та очікування щодо дитини/дітей) [219].

Окремого терміну «стосунки батьків» науковцями не виділено, тож на основі аналізу вищевказаних поглядів, можна припустити, що **стосунками**

батьків можна визначити подружні (або позаподружні) стосунки, які, окрім сукупності соціально регламентованих стосунків шлюбних партнерів, передбачають спектр комунікацій навколо відтворення і виховання дітей, що відображають різні компоненти батьківства (установки і очікування, відношення, почуття, позиції, відповідальність).

Для нашого дослідження в подальшому буде корисним глибинний аналіз стосунків батьків саме в подружжі (не позашлюбних стосунків і не розлучених) адже тільки за таких умов ми маємо етичне право говорити про їх гармонійність та позитивний вплив на особистісний розвиток дитини. Отож, оскільки досліджувана нами проблема впливу характеру стосунків між батьками на особистісний розвиток дитини найтіснішим чином пов'язана із визначенням гармонійних міжособистісних стосунків батьків, обґрунтуємо похідні поняття «гармонійність» та його використання в контексті взаємин в сімейній системі.

1.3.2 Психологічні чинники і критерії гармонійних стосунків подружжя.

Аналізуючи використання терміну «гармонійність» в контексті характеру стосунків батьків, ми дійшли висновку щодо обмеженості його застосування як вітчизняними, так і зарубіжними психологами. Більш широко уживаними та обґрунтованими є поняття нормальних, зрілих, функціональних або дисфункційних подружніх стосунків. Розглянемо докладніше ці різні поняття, які так чи інакше репрезентують характер подружніх стосунків в сучасних психологічних дослідженнях.

Нормальною сім'єю В. М. Дружинін пропонує вважати таку, яку забезпечує «мінімум благополуччя, соціального захисту і «просування» своїм членам», створює потрібні умови для соціалізації дітей до досягнення ними психологічної чи фізичної зрілості [362]. Західні психологи, прихильники системного підходу до вивчення сім'ї (Ф. Валш, Д. Олсон, У. Біверс, Р. Хемпсон, Н. Епштейн, Д. Бішоп та ін. [383]), визначають нормальне функціонування процесів у сім'ї протягом усієї її життєдіяльності саме через характеристики подружніх стосунків, інтеграцію та підтримку сімейного союзу, можливості членів сім'ї виконувати завдання щодо забезпечення її добробуту [132].

Е. Г. Ейдемільер, М. Мід та В. В. Юстицькіс, називають *функціональною* таку сім'ю, яка диференційовано та відповідально виконує свої функції, внаслідок чого задовольняється потреба у зростанні та змінах як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. У. Р. Біверс, Е. Г. Ейдемільер та інші вважають результатом функціональних подружніх стосунків успішним виконанням сім'єю своїх функцій [350].

Спорідненим до понять «нормальної» та «функціональної» сім'ї є визначення В. Сатир «зрілої» сім'ї, яка характеризується чесними і прямими комунікаціями, любов'ю, адекватною самооцінкою, позитивними настановами, відкритістю соціальним зв'язкам і впливам [262].

Поняття «гармонійних сімей» вводить О. Кляпець, базуючись на виокремленні з великої кількості наявних класифікацій шлюбно-сімейних взаємостосунків найважливішої – за критерієм гармонійності [128]. *Гармонійною сім'єю*, за її визначенням, можна назвати «такий сімейний союз, при якому родина є відкритою системою і забезпечує широкі можливості для творчого зростання і особистісного розвитку кожного її члена. Така сім'я дає можливість поєднувати теплі емоційні стосунки, впевненість у коханні партнера з чітко визначеними правилами поведінки. У таких стосунках досягається повне прийняття членів сім'ї одне одним, надання кожному особистісної свободи, а спілкування будується на діалогічній основі [128]. Сім'ї з такими відносинами П. П. Горностай називає *гармонійно-стабільними сім'ями*, тобто такими, у яких рідко відбуваються конфлікти та інші порушення сімейної гармонії [128].

Порушення подружніх стосунків, їх дисгармонізація, відбувається внаслідок впливу широкого спектру обтяжуючих обставин. У зв'язку з цим, М. Боуен сформулював наступні узагальнені *критерії дисфункційності сімейної системи*: низький рівень автономії, недиференційованість маси «ти» і «вони», закриті межі, ригідність правил і норм, низький рівень емоційної підтримки, нерозвинена мета комунікація [362; 369]. В. Сатир називає «проблемною» дисфункційну сім'ю, відносячи до її ознак низьку самооцінку кожного з подружжя, непрямі, сплутані, неясні, значною мірою нереалістичні і нечесні комунікації; ригідні, інертні, стереотипні, правила поведінки [262].

Дисфункційність сім'ї може наростати поступово, аж до її розпаду, в такому разі, зазначає Т. М. Яблонська, говорять про «негармонійну», «деструктивну» сім'ю, сім'ю що розпадається або сім'ю, яка розпалася. В контексті особистісного розвитку дітей ці особливості несуть за собою суттєвий відбиток, адже залучення дитини до конфлікту в якості стабілізатора стосунків є частим явищем у дисфункційних сім'ях. Отож, враховуючі всеосяжність відмінностей у визначальних характеристиках сімей дисфункційного та функціонального типу, очевидно є наявність переважання різної характеру міжособистісних стосунків батьків в кожному з цих типів.

Ця характеристика відносин, на нашу думку, є найбільш наближеною до поняття гармонійності і дисгармонійності стосунків батьків, які і виступають предметом нашого дослідження. Ми припускаємо існування тісного зв'язку між визначеннями «функціональні – дисфункційні» та «гармонійні – дисгармонійні» стосунки батьків, хоча спеціальних досліджень з метою визначення кореляції між цими характеристиками науковцями не проводилось. Водночас поняття функціональних стосунків у сім'ї, на нашу думку, не є тотожним гармонійним стосункам. Про функціональність – дисфункційність подружніх стосунків більш коректно говорити в межах структурно-функціонального підходу до вивчення сім'ї, дослідженні сімейної динаміки тощо. Поняття ж «гармонійні стосунки» акцентує узгодженість і злиття різних компонентів стосунків в єдине ціле (у тому числі стосунків, що виникають при реалізації окремих функцій сім'ї). Очевидно, поняття функціональних і дисфункційних стосунків є корисним для вивчення динаміки сімейних стосунків, проте, за нашим припущенням, характеристика гармонійності та дисгармонійності є більш ємною, узагальнюючою, такою, що вміщує в себе не тільки параметри оцінювання реалізації сімейних функцій, а й суб'єктивне сприйняття сімейного життя, ставлення до нього та можливість особистісного розвитку кожного члена подружжя.

Аналіз наукових джерел доводить те, що поняття «гармонійні стосунки подружжя» тільки починає використовуватися психологами. Сам термін «гармонія» (гр. harmonia – зв'язок, відповідність) означає «узгодженість,

відповідність частин і цілого, злиття різноманітних компонентів об'єкта в єдине органічне ціле». У давньогрецькій філософії гармонія (пропорційність) означала організованість всесвіту, космосу, що протистоїть хаосу. Ідея гармонії була основою піфагорійської ідеї гармонії сфер [280].

Нечисленні дослідження феномену гармонійних сімейних стосунків представлені роботами Є. І. Артамонової, Є. В. Єкжанова, Є. В. Зирянової, Е. В. Козловської, О. Я. Кляпець [128; 132]. Зокрема, Е. В. Козловська звертає увагу на необхідність детального аналізу відповідності понять «нормального» та «гармонійного» розвитку в контексті психологічного розвитку міжособистісних стосунків батьків в сімейній системі [132]. Якщо розглянути концепцію оптимального функціонування сім'ї, де нормою вважається її успішність у виконанні своїх завдань, сприяння добробуту та особистісному зростанню кожного члена сім'ї, то вона відповідає гармонійності, тобто такому унікальному пропорційному співвідношенню якостей сімейної системи, що забезпечує сприятливі умови для особистісного розвитку усіх її членів [382].

Виходячи з цього, розглянемо докладніше сутність поняття «гармонійні стосунки батьків», як такі, що мають місце в сім'ях з нормальним функціонуванням, тобто в функціональних і гармонійних сім'ях. На думку О. Я. Кляпець, *гармонійність сімейних взаємин* є обов'язковою умовою психологічного здоров'я сім'ї, вільної від дезорганізуючої внутрішньо сімейної психологічної напруженості і конфліктів, в якій батьки не відчують дискомфорту подружніх взаємин, мають перспективи [128]. Така сім'я не розпадається під впливом навіть значних труднощів та ускладнень. Феномен «*гармонійність сімейних стосунків*», визнається О. Я. Кляпець як комплексний узагальнений показник соціальної активності у внутрішньосімейних стосунках, в соціальному середовищі і в професійній сфері діяльності членів сім'ї. Він забезпечує регуляцію поведінки членів сім'ї, адекватну їх життєвим умовам. Отож, за О. Я. Кляпець, *гармонійні стосунки* – це «союз, який постійно розвивається на основі самопізнання і пізнання іншого, це рівноправне партнерство, де метою і сенсом є персональний розвиток кожного як особистості» [128].

Е. В. Козловська визначає «*гармонійні сімейні стосунки*», як «такий вид стосунків, які характеризуються гнучкістю та збалансованістю, що сприяє успішному виконанню сім'єю своїх функцій, особистісному зростанню кожного члена сім'ї. Складовими гармонійних сімейних стосунків є автономність членів сім'ї, гнучкість структури сімейних ролей, емоційна наповненість та узгодженість образу сім'ї партнерів» [132, с. 27].

Передумовами формування гармонійних стосунків батьків у сім'ї, на думку О. Я. Кляпець є: подружня сумісність або адаптація; інтимність або симпатія, прихильність, еротична прив'язаність, емоційна близькість, кохання; автономність та спрямованість на особистісний розвиток кожного члена сім'ї [128]. Отже, однією з основних ознак гармонійних стосунків О. Я. Кляпець визначає наявність особистісної автономності партнерів, а дисгармонійної – її відсутність або викривлення в бік цілковитого відчуження.

При визначенні поняття гармонійних сімейних стосунків та їх сутності ми виходимо з положень системного підходу (У. Р. Біверс, М. Боуен, Н. Б. Епштейн, Д. Олсон) [369; 383]. Тому більш точним, на нашу думку, є наступне визначення **гармонійних стосунків батьків** як виду рівноправних емпатично-наповнених сімейних взаємин, які характеризуються задоволеністю розподілом ролей у сім'ї, оптимальним поєднанням автономності і взаємодії, узгодженістю образу сім'ї; і мають на меті персональний розвиток кожного члена подружжя як особистості, постійно вдосконалюючись шляхом взаємопізнання.

На противагу гармонійним стосункам батьків, особливістю *дисгармонійних взаємин* є інертність, ригідність стосунків. Спонтанно випрацьований стиль спілкування фіксується і на багато років лишається незмінним. Цей стереотип стосунків якоюсь мірою скріплює шлюб, збільшує його стабільність, хоч і не на гармонійній основі. Відносини батьків у такому шлюбі є патологічно залежними, що негативно відображається на їх психічному здоров'ї [128]. Хронічні стреси, характерні для дисгармонійних сімей, особливістю взаємин яких є конфліктність, напруженість, відчуженість, використання маніпуляцій тощо, зумовлюють розвиток емоційного вигорання.

Проаналізувавши поняття гармонійних стосунків батьків, розглянемо докладніше **систему чинників** цього феномену. Зокрема, Е. В. Козловська важливим фактором впливу на характер батьківських стосунків називає *здатність подружжя до рефлексії* [132]. Окрім неї, параметри рефлексії для дослідження та системного опису стосунків в подружній парі використовував А. І. Тащев. Його доробки базуються на положеннях про соціально-перцептивний бік конфлікту (Л. А. Петровська), про значення рефлексії в життєдіяльності особистості (Е. В. Козловська, Дж. Локк, В. В. Столін, С. Ю. Степанов, Г. П. Щедровицкий та ін.) [132]. Використовуючи авторський опитувальник «Ретроспективна рефлексія конфліктів», А. І. Тащев виокремив наступну тенденцію: у нестабільних сім'ях атрибуція відповідальності за щастя-нещастя в шлюбі має односторонній суб'єктний характер, на відміну від показників стабільних сімей. Завдяки феномену рефлексії у подружжя з'являється можливість побачити «розриви», проблемні моменти у ситуаціях та спільно знайти ефективні шляхи їх подолання [243].

Е. В. Козловська як окремий чинник гармонійності стосунків батьків виділяє *сумісність партнерів*, яка проявляється в сумісності їх характерів, смаків, цінностей, інтересів, у схожості ціннісних орієнтацій, інтересів, поглядів у різних сферах життя (соціальной, психологічній, сексуальній, сімейно-побутовій). Від того наскільки молоді люди будуть сумісні, вступаючи в шлюб, залежить згуртованість їх сім'ї (Н. Н. Обозов, А. Н. Обозова, Ю. Н. Олійник, Т. М. Трапезнікова) [132; 216].

Взаєморозуміння подружжя на комунікативному рівні як вагомий чинник сімейних стосунків досліджувалося багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями (В. А. Лабунська, О. Я. Кляпець, К. Левін) [128; 158]. Зокрема, О. Я. Кляпець пропонує шлюбні комунікації розглядати в площині системи двох осей координат: Автономія – Залежність та Кохання – Ворожість. При цьому ставлення партнерів одне до одного вона оцінює як позицію на перетині цих осей координат. Класифікації стилів подружніх взаємин О. Я. Кляпець за комунікаційними параметрами конкретизує ідеї В. Сатир, яка є представником комунікативного підходу в сімейній терапії. Аналізуючи проблемну сім'ю,

В. Сатир підкреслює тісний зв'язок між сімейними взаєминами, рівнем комунікацій у них та розвитком кожного з членів сім'ї, в тому числі, дітей [128].

Ще одним вагомим чинником гармонійних стосунків подружжя більшість психологів вважають *прийняття відповідальності* (К. О. Абульханова-Славська, М. М. Бахтін, А. В. Брушлінський, Р. Косолапов, Е. І. Рудковський, В. В. Ільїн, М. Мід, А. Г. Спиркин, М.Ф. Цвєтаєва та ін.) [1]. Зокрема, М. Мід вважає категорію відповідальності визначальною для диференціації сімей на нормальні та аномальні [196]. Сучасні психологи виокремлюють декілька сімейних моделей з пануючими у них відповідними відносинами за двома критеріями: розподілом влади та відповідальністю. При цьому цікавим є твердження М. Дружиніна про те, що моделлю нормальної сім'ї є сім'я за католицьким типом, в якій влада і відповідальність розподілені між подружжям, проте основна відповідальність за життєдіяльність сім'ї лежить на чоловікові [362].

Одним з найбільш вагомих чинників формування гармонійних стосунків батьків Е. В. Козловська вважає *мотивацію до вступу в шлюб* членів подружжя [132]. Так, розроблені науковцями-соціологами класифікації мотивів утворення шлюбу (С. І. Голод, Т. Н. Мартинова та ін.) дають можливість виділити найбільш поширені з них: почуття любові, духовної близькості, психологічна відповідальність, матеріальний розрахунок, почуття самотності, вірогідність народження дитини, випадковість та ін. [12; 13; 75]. Наведений перелік мотивів Е. В. Козловська поділяє на: зрілі мотиви (усвідомлення рівня відповідальності при створенні сім'ї та необхідності морального та духовного внеску в стосунки) та незрілі (наприклад, наявність таких провідних мотивів як вагітність, «побувати в шлюбі» тощо) [132]. Останні, за даними Е. Г. Ейдемільера та В. Юстицькіса, М. Мак-Голдрік, є найбільш частими в дисфункційних сім'ях [351]. Про цей зв'язок свідчать численні дослідження аналізу причин розлучень, серед яких К. Вітек, Д. Кустар, Л. З. Сердюк, В. О. Сисенко та Е. А. Тийт виділяють помилки у виборі шлюбного партнера як одну з головних причин, що виникає внаслідок недостатньої мотивації для створення сім'ї [270].

Ще одним беззаперечно вагомым фактором міцності і гармонійності подружніх стосунків є *узгодженість батьківської моделі сім'ї* членів подружжя (А. Адлер, К. Юнг, М. Мак-Голдрік) [2; 354]. Узагальнені дослідження (Т. М. Кузьменко, Г. С. Хромишенко та ін.) свідчать про значний вплив батьківської моделі на модель шлюбу молодої сім'ї через вибір майбутнього партнера: вірогідність гармонійного союзу тим вища, чим ближчі моделі сімей, із яких вийшли подружні пари [156; 314]. У дослідженні російського психолога Т. І. Димнової, спрямованому на виявлення залежності характеристик подружніх сімей від батьківських, також було виявлено, що батьківська сімейна модель відіграє досить вагому роль при утворенні та розвитку сім'ї, впливаючи на стабільність та благополуччя подружньої пари [12].

Ще одним чинником гармонійності стосунків батьків виступає ступінь **узгодженості образу сім'ї партнерів** (С. І. Голод). Поняття «образ сім'ї», або образ «ми» як феномен сімейної самосвідомості є цілісним, інтегрованим утворенням [75]. Однією з найбільш важливих функцій сімейної самосвідомості є цілісна регуляція поведінки сім'ї, узгодження позицій окремих її членів. Пов'язаними з образом сім'ї є поняття «сімейний міф», «вірування», «переконання», «сімейне кредо», «рольові експектації», «образ ми», «наївна сімейна психологія» та ін. (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицкий та ін.) [351].

Адекватний образ «ми» визначає стиль життя сім'ї, зокрема подружні стосунки, характер і правила індивідуальної та групової поведінки, сприяє цілісній регуляції поведінки членів сім'ї в динамічній системі сімейного контексту. Неадекватний образ «ми» – це селективні уявлення про характер взаємин в дисфункціональних сім'ях, що створюють для кожного члена сім'ї і сім'ї в цілому спостережуваний публічний образ – сімейний міф, який сприяє підтримці дисгармонійних взаємин в сім'ї, в результаті чого потреби її членів у зростанні і змінах, в самоактуалізації й кооперації виявляються незадоволеними, а сім'я в цілому ригідно відтворює свій минулий досвід, мало враховуючи зміни в ширшій системі – суспільстві. Мета такого міфу – закамуювати ті незадоволені потреби, конфлікти, які є у членів сім'ї, і узгодити якісь ідеалізовані уявлення один про

одного. Для гармонійних стосунків характерний адекватний та гнучкий образ «ми», для дисфункціональних – неадекватний та ригідний образ «ми», оснований на сімейних міфах [276; с.22].

Окрім вищеназваних чинників, на формування гармонійних стосунків батьків впливають й інші. Зокрема, В. А. Сисенко наголошує на важливості рівня адаптації подружжя одне до одного та задоволеності потреб особистості у шлюбі, Т. І. Димнова – на наявності позитивної соціалізації подружжя. Ми погоджуємось з думкою Е. В. Козловської щодо важливості врахування найсуттєвіших факторів, ступеня їх взаємодії та підсилення дії один одного у процесі становлення і розвитку подружніх стосунків (зокрема, стосунків батьків) [136].

1.3.3 Основні критерії гармонійності стосунків батьків. Виходячи з вищеназваних чинників формування гармонійних стосунків батьків, та пам'ятаючи про їх відмінність від функціональних взаємин, визначимо головні ознаки цих стосунків через виокремлення їх найсуттєвіших **критеріїв**. Р. Біверс, М. Боуен, С. Мінухін, Д. Олсон, О. Я. Кляпець та Е. В. Козловська однією з основних ознак гармонійних, психологічно здорових подружніх стосунків вважають **збалансованість автономності та залежності шлюбних партнерів** [197; 132; 133; 134; 135; 136; 369; 383].

Вперше для визначення залежності від коханої людини було запропоновано термін «психосексуальна підпорядкованість», під яким його автор, Р. Крафт-Ебінг, розумів незвичайно сильну залежність людини від партнера та її особистісну несамостійність (адикцію) [316]. К. Хорні, яка теж досліджувала цю проблему, вважала залежністю у шлюбних стосунках патологічно підвищену психологічну потребу особистості в емоційній прихильності і позитивній оцінці з боку оточуючих, що проявляється в завищеній сензитивності до думок оточення про себе та в низькій стресостійкості в ситуації фрустрації потреби в емоційному прийнятті [313]. Психологи С. Піл та А. Бродські, досліджуючи різні групи причин виникнення шлюбної залежності, виявили, що переважна більшість причин формується ще в дитинстві, в батьківській сім'ї, а в дорослому житті вони лише закріплюються і розвивається за допомогою іншого [233]. А. Маслоу теж вважав

залежні взаємини наслідком незадоволеної в дитинстві базової потреби в любові і спробою компенсувати її дефіцит [191]. О. Я. Кляпець, Е. Счіфер та О. С. Штепа також визначають оптимальний баланс особистісної автономії та залежності між подружжям як можливість дистанціювання від впливів оточення, здатність діяти всупереч впливам зовнішніх сил, навіть якщо їх уособлює кохана людина, а в ситуаціях примусу – чинити їм опір [116; 128; 349].

Найбільш гармонійними, за Е. Счіфером, є стосунки подружжя демократичного стилю, коли автономія підкріплюється коханням. Партнери зріло кохають одне одного, а задовольняючи власні потреби, пам'ятають про інтереси іншого і поважають їх [116]. Таким чином, оптимальний баланс між особистісною автономністю батьків та їх залежністю один від одного є важливим критерієм гармонійних стосунків, а його брак та викривлення в той чи інший бік – критерієм дисгармонійних стосунків..

Наступним критерієм гармонійності стосунків батьків є **гнучкість розподілу сімейних ролей** (П. Вацлавік, К. Маданес, Д. Олсон, Д. Хейлі). Суть сімейних ролей визначається потребами і функціями сім'ї, сферами її активності. Дослідники вказують на різні фактори, що визначають рольову поведінку подружжя: різні соціокультурні погляди на сімейні ролі чоловіків і жінок (В. М. Дружинін, В. М. Целуйко, Е. В. Антонюк, Ю. Є. Альошіна, В. А. Сисенко); неузгодженість рольових уявлень подружжя (М. М. Обозов, О. М. Обозова); сумісність їх індивідуальних ціннісних уявлень (Е. Г. Ейдеміллер); особливості уявлень подружжя про власну рольову поведінку (Б.Б. Нагоя) і т.д [210; 366; 367].

Один із вітчизняних підходів до виокремлення подружніх ролей демонструє Т. С. Яценко, коли згадує чотири основні ролі: сексуальний партнер, друг (аналог емоційної функції і функції культурного спілкування), опікун (виховання дітей), покровитель (господарчо-побутова роль) [366; 367]. П. Вацлавік, К. Маданес, Д. Хейлі та Т. С. Яценко вважають, що для підтримування нормальних функціональних подружніх стосунків достатньо дотримуватись таких правил: по-перше, потрібна присутність всіх чотирьох ролей (хоча якась з них може переважати); по-друге, бажане виключення додаткових ролей (якщо тільки їх

наявність не узгоджена між подружжям і не викликає у них протесту) та по-третє: обов'язково має бути присутня можливість комфортного перерозподілу ролей між подружжям рівномірно, відкрито та за необхідності не очікувано [366; 367]. При цьому, гнучкість структури сімейних ролей, є одним з критеріїв гармонійності стосунків між батьками, адже передбачає дійсно чесні та справедливі взаємини у подружжі, розподіл ролей між якими відбувається не за соціальними стандартами або матеріальною вигодою, а за згодою обох сторін і необхідністю, яка виникає в процесі життєдіяльності сім'ї.

Окрім цього, ще одним критерієм гармонійності стосунків батьків є **ціннісно-орієнтаційна єдність**. Вплив ціннісно-сислової орієнтації батьків, сімейних чинників на формування ціннісної сфери особистості, взаємозв'язок ціннісних орієнтацій з рівнем сімейної згуртованості та задоволеності шлюбом розглядався в працях багатьох вчених (Л. І. Божович, В. Н. Дружинін, В. Сатир, Д. А. Леонтьєв, О. Крупська, Ю. В. Трофимова, М. С. Яницький) [37; 38; 39; 91; 154; 163; 298; 365].

Ціннісні орієнтації – це складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість та зміст активності людини. Ціннісні орієнтації становлять багаторівневу системну структуру. Система ціннісних орієнтацій в сім'ї не є непорушною, навпаки вона суперечлива, динамічна та відображує істотні зміни взаємозв'язків системи сім'ї з оточуючим світом. Найбільш важливого значення набуває ціннісно-сисловий простір сім'ї для розвитку особистості дитини. Головним завданням підлітків виступає особистісне самовизначення, яке обумовлено визначенням та прийняттям головних цілей і цінностей певної життєвої перспективи (Л. І. Божович). Проведені дослідження дали підстави стверджувати, що становлення єдиної системи сімейних цінностей приводить до успішного функціонування сімейної організації та залежить від погодженості систем цінностей між членами родини, виділяє узгодженість цінностей подружжя як системостворювальний чинник сім'ї, що веде в процесі подружніх стосунків до становлення єдиної системи родинних цінностей. Ціннісно-сислова динаміка спілкування торкається обміркування різноманітних

тем: взаємостосунків, професійного самовизначення, особистісних справ, особливостей свого розвитку. Тільки довірливі, відкриті стосунки подружжя в умовах взаєморозуміння та поваги допомагають побудувати власну ієрархію цінностей та зміцнити систему ціннісних пріоритетів сім'ї (О. Крупська, Ю. В. Трофимова) [154; 298].

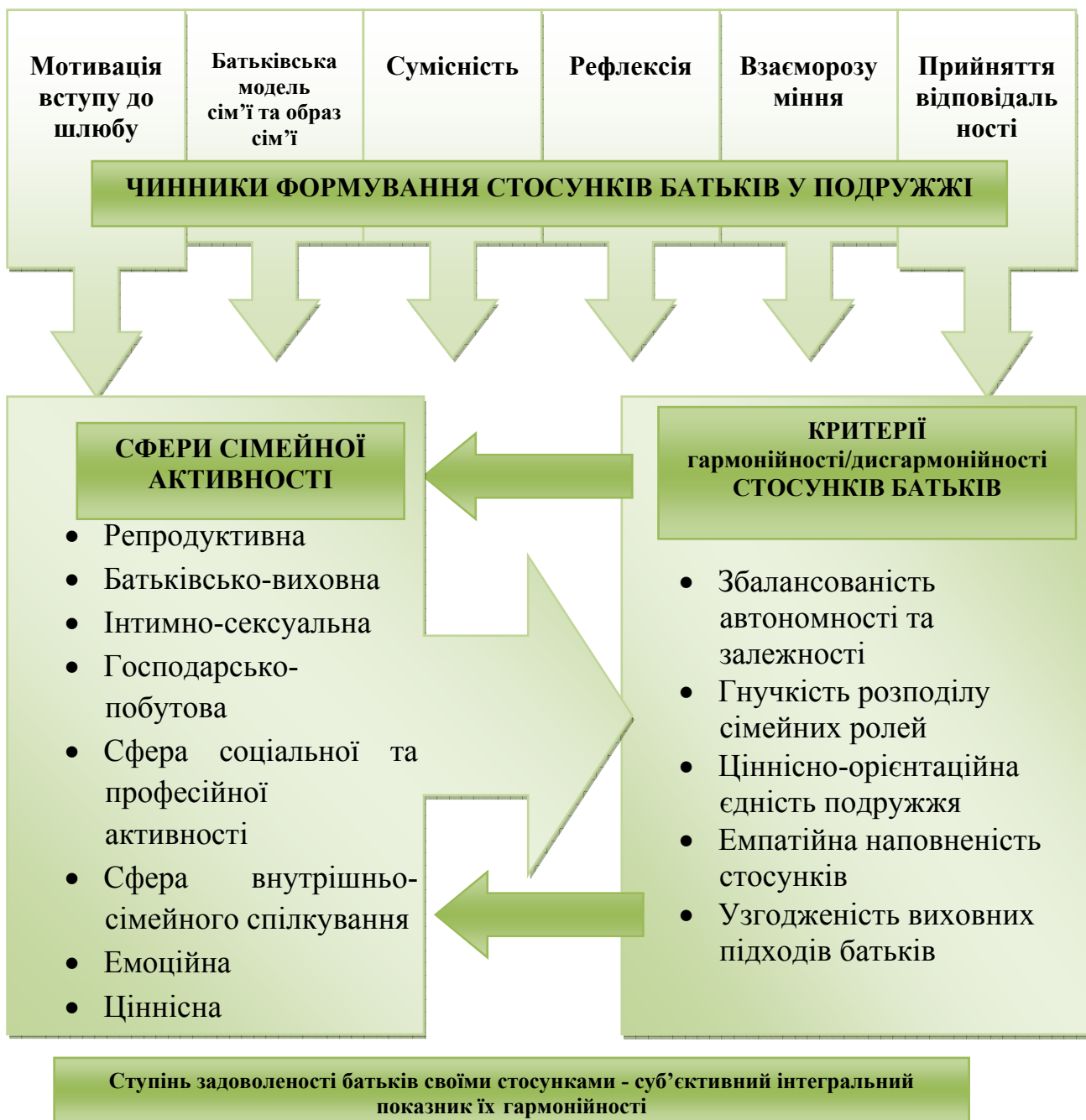
Наступним важливим критерієм гармонійності стосунків батьків є **емпатична наповненість стосунків** (Н. Б. Епштейн, І. У. Міллер, Г. І. Кітнер) [132], яка виявляється в емпатійній включеності у діяльність один одного. Емпатія є частиною «емоційної культури», що відповідає за соціальні навички, які допомагають успішній взаємодії подружжя (Р. Барон, Р. Бук, З. Стайн) [134]. В. Абраменкова, В. Агеев, Ю. Гіпенрейтер вважають, що емпатія відіграє центральну роль у гармонізації міжособистісних стосунків подружжя [70]. С. Д. Максименко також визначає емпатію як «індивідуально-психологічну властивість, що характеризує здатність людини до співпереживання й співчуття», та як «важливий компонент у спілкуванні, який сприяє збалансованості міжособистісних стосунків, робить поведінку соціально обумовленою» [96, с. 60]. і За С. Д. Максименком, емпатія утворює фундамент, на якому базуються дружні або конструктивні взаємовідносини [96, с. 62]. У тих сім'ях, де подружжя ставляться один до одного зневажливо, презирливо, принижуючи почуття іншого, з'являються ворожнеча, ненависть, відчуження, прослідковуються дисгармонійні стосунки. Емпатія передбачає наявність в структурі особистості кожного з подружжя якостей, несумісних з подібним ставленням один до одного. Емпатію можна розглядати і як провідний механізм формування гармонійних стосунків, коли відбувається поступове й збалансоване злиття двох «Я» – чоловіка і дружини, ототожнення їх потреб, інтересів, бажань, намірів. Досвід розуміння іншої людини приходить не відразу, часто після того, як подружжя наробить безліч помилок у спілкуванні та співпраці. Так, у сім'ях людей зрілого віку в силу досвіду більш розвинена здатність до емпатії, що не дозволяє інтенсивно розвиватися конфліктним ситуаціям і попереджує причини їх виникнення.

Велика кількість досліджень присвячена вивченню задоволеності шлюбом та зв'язку цього параметру з різними чинниками, зокрема з узгодженістю в сфері

сімейних ролей, емпатійною наповненістю стосунків тощо (М. М. Обозов, О. М. Обозова та ін.) [217]. Отримані дослідниками дані свідчать про те, що розбіжність думок подружжя щодо функцій сім'ї, розподілу і виконання основних сімейних ролей призводить до дезорганізації сім'ї, а згодом до її розпаду, реальний збіг думок подружжя з цих питань впливає на їх сумісність та на успішність шлюбу [217]. Схожі результати були отримані в цілому ряді інших робіт. Так, у дослідженні В. В. Матіно і Н. Ф. Федотової виявлено, що задоволеність шлюбом тісно корелює з такими показниками, як: подібність рольових очікувань чоловіка і дружини; рольова відповідність чоловіка і дружини; рівень розуміння кожним з подружжя рольових очікувань іншого [132]. На основі цього вважаємо задоволеність стосунками (шлюбом) суб'єктивним інтегральним показником їх гармонійності. Проаналізовані вище критерії гармонійності (дисгармонійності) стосунків можна розглядати як загальні для характеристики стосунків подружжя взагалі. Специфічною ознакою стосунків батьків у сім'ї є те, що вони опосередковані реалізацією батьківсько-виховної функції. Тому важливим критерієм гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків, на нашу думку, виступає **узгодженість їхніх виховних підходів** як показник, що характеризує батьківське ставлення до дитини, стиль виховання, взаємодію батьків у виховному процесі (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Столін, Т. М. Яблонська та ін.) [285; 351; 362].

Таким чином, критеріями гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків, на нашу думку, є: 1) збалансованість автономності та залежності (Р. Біверс, М. Боуен, С. Мінухін, Д. Олсон) [369; 383]; 2) гнучкість розподілу сімейних ролей (П. Вацлавік, К. Маданес, В. В. Матіно, Д. Хейлі) [362]; 3) ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя (Л. І. Божович, В. Н. Дружинін, В. Сатир, Д. О. Леонтьєв, О. Крупська, Ю. В. Трофимова, М. С. Яницький) [154]; 4) емпатична наповненість стосунків (Н. Б. Епштейн, І. У. Міллер, Г. І. Кітнер) [128]; 5) рівень узгодженості виховних підходів батьків (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Столін, Т. М. Яблонська [362]). Суб'єктивним інтегральним показником гармонійності стосунків виступає задоволеність ними. Зазначені вище ознаки не тільки визначають успішність виконання сім'єю своїх функцій, а й відповідно

впливають на особистісний розвиток кожного члена сім'ї, в тому числі і дітей. Ці ознаки, по суті, виступають тими критеріями, за якими можна диференціювати гармонійні і дисгармонійні стосунки батьків у подружжі. Систематизація чинників та критеріїв стосунків батьків наочно продемонстрована на узагальнюючій схемі (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Система чинників та критеріїв стосунків батьків у сім'ї

Отже, ознаками гармонійних стосунків батьків у сім'ї є: 1) збалансованість стосунків батьків у континуумі автономність-залежність; 2) гнучкість структури

сімейних ролей; 3) ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя; 4) достатня міра емпатичної наповненості стосунків подружжя; 5) узгодженість виховних підходів батьків. Підсумковим виміром гармонійних стосунків батьків є високий ступінь задоволеності стосунками.

У свою чергу, ознаками дисгармонійних стосунків батьків виступають: 1) незбалансованість стосунків батьків у континуумі автономність-залежність; 2) ригідність, неузгодженість сімейних ролей; 3) розбіжність ціннісних орієнтацій подружжя; 4) низька або надмірна емпатична наповненість стосунків; 5) неузгодженість виховних підходів батьків. Все це зрештою призводить до дисгармонійних, конфліктних стосунків, що на суб'єктивному рівні відображаються у низькому ступені задоволеності стосунками.

1.4 Особливості розвитку особистості дитини залежно від характеру стосунків батьків

1.4.1 Психологічні особливості та критерії розвитку особистості у підлітковому віці. У міжнародній та вітчизняній класифікаціях підліткового віку існують відмінності. У вітчизняній психології вік від 11–12 до 23–25 років вважається періодом переходу від дитинства до зрілості, який має три вікові етапи: підлітковий (11–15 років); юнацький (від 15 до 18 років) та пізньої юності (від 18 до 25 років). Згідно міжнародної класифікації підлітковий вік поділено на три періоди: 11–13 років – негативна фаза, 14–18 років – перехідний вік і 19–21 роки – позитивна фаза [56]. Оскільки предметом нашого дослідження є розвиток особистості дитини під впливом гармонійних стосунків батьків в сімейній системі, зосередимо свою увагу саме на психологічних особливостях підліткового віку, межі яких розглядаються згідно вітчизняної періодизації.

Психологічні особливості особистісного розвитку підлітків досліджувалися багатьма науковцями. Зокрема, важливий внесок у вивчення проблем розвитку особистості дитини у сім'ї зробили видатні зарубіжні та вітчизняні науковці: Д. Бомринд, Л. С. Виготський, А. П. Гречишкіна, Д. Б. Ельконін, Е. Еріксон, Т. В. Кравченко, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, Е. Фромм, Т. М. Яблонська та

ін. [352; 362]. Для підліткового віку характерні гетерохронність розвитку (М. Й. Боришевський, Л. І. Васерман, М. Кле, І. С. Кон, О. О. Реан), яка проявляється як на внутрішньо- індивідуальному, так і на міжіндивідуальному рівнях; нерівномірні на рівні індивіда та особистості формування структурних особливостей (Б. Г. Ананьев, Л. С. Виготський) [11; 43; 44; 45; 46; 56; 125; 139; 140; 145; 249;].

За Е. Шпрангером, Ш. Бюлер та Ж. Піаже підлітковий вік є важливою стадією духовного розвитку, яка супроводжується комплексом психофізіологічних процесів (розвитком рефлексії, відкриттям свого Я, усвідомленням власної індивідуальності, зародженням життєвого плану та іншими новоутворення цього періоду, здатністю до абстрагування розумових операцій від об'єктів, над якими ці операції проводяться) і проявляється зсередини назовні через включення в різні сфери діяльності [232; 370].

Для нашого дослідження важливим є положення когнітивно-генетичної теорії юності та дослідження особливостей розвитку *моральної свідомості* в підлітковому віці, зокрема твердження П. Колберга щодо поступового і логічного «визрівання» моральної сфери під час процесу особистісного розвитку [375].

Обов'язковими завданнями особистісного розвитку, вирішення яких має відбутися в підлітковому віці є наступні: прийняття свого зовнішнього вигляду та оволодіння тілом; формування зрілих стосунків з однолітками своєї та протилежної статі; усвідомлення та прийняття статевої ролі; набуття здатності до емоційної незалежності від дорослих; усвідомлення та підготовка до трудової діяльності як запоруки економічної незалежності; підготовка до подружніх шлюбних стосунків; виявлення бажання до соціальної відповідальності та розвиток відповідальної поведінки; формування життєво-керуючої системи цінностей, етичних установок та принципів (Р. Хейвігхерст) [142; 144].

Формування моральних переконань та власної системи моральних цінностей на основі здатності до сприйняття критики та самокритики, поваги до автономії інших є одним з визначальних специфічних надбань підліткового віку з акцентом на рефлексію та самоідентичність (Б. Бітінас) [143; 145].

Аналіз механізмів формування ціннісних орієнтації показує роль вільного виховання, фіксованих соціальних установок, переконань. Основним психологічним механізмом виступає інтеріоризація, котру розуміють як не лише засвоєння соціальних норм, а й перетворення цих норм на домінанту, регулятор життя людини. Соціальні ідеї вважаються інтеріоризованими, коли опановуються людиною [228].

Найбільш вагомим для підлітка є його особиста участь у соціально значущих подіях; особливо важливі не стільки самі соціальні ідеї, скільки емоційне ставлення дорослих до цих ідей та побудова на цьому відношенні поведінки (Б. Бітіас) [214]. У молодшому підлітковому віці на перший план виходять задоволення, пережите завдяки правильному вчинку, і страждання через вчинок неправильний. При негативному емоційному досвіді формується негативна позиція особистості. Так, встановлено, що в дисфункційних сім'ях діти практично не відчують позитивних переживань, і це є основною причиною формування їх негативної позиції. Створення середовища для позитивних емоційних переживань формує сприятливі передумови для змін негативної позиції. Процес виховання «будується так, щоб для підлітка він виступав як задоволення його особистих потреб, інтересів, як процес самореалізації» [214, с. 27].

Таким чином, **процес формування ціннісних орієнтацій** являє собою процес переведення об'єктивних цінностей на суб'єктивні, особистісно значущі. Правомірно, на нашу думку, виокремлювати два аспекти освоєння підлітками цінностей: процесуальний і змістовий. Змістовий компонент реалізується через освоєння знань про цінності, норми поведінки, здатність до співчуття і співпереживання, усвідомлення необхідності певної поведінки у відповідності до цінностей, готовність діяти відповідно до наявних знань і має ряд особливостей (нестійкість, недостатність), обумовлених віковими особливостями підліткового віку. Процесуальний аспект включає в себе етапи освоєння підлітками моральних цінностей: від пізнання смислового змісту моральних норм і цінностей до реалізації в поведінці. Кожен з цих етапів залежить від особистої значущості для підлітка моральної цінності, знання її сутності, готовності і вміння реалізувати її в

поведінці, від соціальних і педагогічних умов, в яких відбувається процес освоєння [5, с. 119].

Для визначення ефективності формування ціннісних орієнтацій особистості М. М. Ушакова виокремлює наступні критерії: знання, диференціація та дієвість ціннісних орієнтацій. Знання цінностей – поняття цінностей вважається засвоєним, якщо підліток повністю опанував зміст поняття, його обсяг, знання його зв'язків, відносин з іншими поняттями, а також уміння оперувати поняттям у вирішенні практичних завдань. Диференціація цінностей – вміння підлітків виробляти ціннісний вибір. Дієвість ціннісних орієнтацій – це ознака зрілості особистості, показник міри її соціальності, що виявляється в самостійному прийнятті рішень [98, с. 27]. Стійка і несуперечлива структура ціннісних орієнтацій зумовлює розвиток таких якостей особистості як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, активність життєвої позиції; суперечливість породжує непослідовність у поведінці. Нерозвиненість ціннісних орієнтацій є ознакою інфантилізму, що особливо помітно в підлітковому віці [77].

Центром уваги в процесі дорослішання дитини поступово стає власне Я, орієнтація на внутрішній світ. Багато дослідників, в тому числі Л. І. Божович, М. Й. Боришевський; Л. С. Виготський, І. І. Чеснокова, Т. М. Яблонська та ін. свідчать про особливе структурне переформатування всіх психічних механізмів на основі інтегративних процесів самосвідомості у підлітковому віці [37; 43; 44; 45; 46; 63; 345; 362].

Підсумковим продуктом динамічних систем уявлення підлітка про себе є **самосвідомість** – складне утворення, котре, за трактуванням В. В. Століна, наприкінці підліткового віку характеризується стійкістю, обґрунтованістю та диференційованістю, вимірюючись самоприйняттям, позитивним або негативним ставленням до себе, що проявляється установками за або проти себе [285]. М. Й. Боришевський, І. С. Кон, В. В. Столін визначають становлення особистості як унікальний етап її дорослішання, важливим завданням якого є побудова життєздатної теорії самої себе [43; 44; 45; 46; 140; 141; 142; 143; 144; 145; 285].

Розвиток самосвідомості підлітка більшість зарубіжних і вітчизняних вчених, зокрема К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович,

Л. С. Виготський, У. Джеймс, Е. Еріксон, О. М. Леонтьєв, М. І. Лісіна, В. С. Мухіна, Р. В. Павелків, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, В. В. Столін, Т. М. Титаренко, З. Фрейд, К. В. Шорохова, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова та ін., пов'язують з виокремленням її як особливого процесу людської психіки, спрямованого на саморегуляцію поведінки в структурі діяльності на основі самопізнання та емоційного ставлення до себе [1; 10; 11; 37; 38; 39; 64; 86; 161; 162; 163; 164; 166; 207; 208; 225; 250; 251; 252; 253; 285; 294; 295; 306; 317; 345; 349; 352; 353;].

С. Л. Рубінштейн визначає процес самосвідомості як такий, що «не надбудовується над особистістю, а включається в неї, самосвідомість тому не має самостійного шляху розвитку, окремого від розвитку особистості, що відбивається в ньому, включається в процес розвитку особистості як реального суб'єкта, як його момент, сторона, компонент» [252, с. 277]. Важливим для нас з точки зору аналізу впливу стосунків батьків на розвиток особистості дитини є погляд на це питання Л. І. Божович, яка відзначала наявність відхилень в розвитку самосвідомості як результат порушення гармонійної структури особистості, що може призвести до дефектного формування характеру людини [37; 38; 39].

У різних концепціях структура самосвідомості як компоненту особистості (Л. І. Божович, С. Л. Рубінштейн) або самостійного об'єкту дослідження (І. С. Кон, В. С. Мерлін, В. С. Мухіна, В. В. Столін), визначається комплексом таких неподільно пов'язаних одиниць, як: самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування та образ Я [37; 38; 39; 145; 195; 251; 252; 253; 285].

За М. Й. Боришевським остання складова є визначенням інтегральної форми самосвідомості людини [244], становлення якої відбувається у процесі апробації особистістю власних самооцінок, домагань, очікувань та оцінювального ставлення до оточуючих. На думку М. Й. Боришевського, саме образ Я є центральним ядром особистості, від нього залежить багатоманітність особистісних якостей людини [43; 44; 45; 46]. Цей узагальнений механізм саморегуляції є своєрідною базою особистості під час поведінкового вибору і забезпечує почуття самототожності та ідентичності людини.

Ідентичність також формується в підлітковому віці через активізацію природного потягу особистості до активного пошуку, експериментів та «примірювання» різних соціальних ролей (Е. Еріксон) [352; 353]. Це поняття являє собою не просто суму ідентифікацій, а й вміщує в себе внутрішній досвід, набутий на попередніх стадіях розвитку дитини, коли завдяки успішній ідентифікації врівноважилися базові потреби індивіда та його можливості. На думку Е. Еріксона, саме в дитинстві закладається основа для успішного підліткового періоду, на розвиток особистої ідентичності також впливає подальша ідентифікація себе з певними соціальними групами [352; 353].

Головне значення ідентичності як складової особистісного розвитку, за думкою Е. Еріксона, полягає у її допомозі підлітку довідатися про своє місце в суспільстві, забезпечити основу для соціальних порівнянь. Т. М. Яблонська відзначає здатність ідентичності забезпечувати безперервність минулого, сьогодення і майбутнього індивіда, утворюючи спільну координаційну систему «для організуючих та інтегруючих форм поведінки в різних сферах життя людини»[362]. Через це визначальним завданням підліткового періоду, на думку Е. Еріксона, є формування адекватної, зрілої особистісної ідентичності, становлення якої відбувається в процесі вибору підлітками власних цінностей, життєвих завдань, цілей, переконань, дослідження різних варіантів ролей та ін. [352; 353].

Змістове наповнення Его-ідентичності знаходить відображення у такому інтегрованому утворенні як **Я-концепція**, яка є базовою феноменологічною характеристикою підліткового віку. Р. Бернс, І. С. Кон, О. Т. Соколова також наголошують на ускладнених змінних процесах в Я-концепції у підлітковому віці, коли відбувається активний процес стабілізації уявлень про власне Я, формується емоційний компонент самосвідомості – самоставлення [35; 140; 141; 278; 279]. В. І. Слободчиков та Е. І. Ісаєв, досліджуючи складний механізм впливу Я-концепції на саморегуляцію особистості, відзначають велику роль соціального оточення [274]. Отже, формуючи уявлення про себе, підлітки переживають його і оцінюють співставляючи з уявленнями про те, якими вони повинні бути, що є

потужним рушійним фактором для розвитку їх особистості, адже самопереживання і самооцінка стають об'єктами рефлексії. В ранньо-юнацькому віці на відміну від підліткового, індивід вже може поєднувати своє ідеальне Я з власною метою, формуючи при цьому позитивну самооцінку та власні цінності.

В той же час слабка самоідентифікація завдає підліткам певних складнощів у процесі соціалізації та адаптації. Конфлікт між внутрішнім і зовнішнім Я («розщеплене Я») породжує існування ідентифікації тільки з внутрішнім світом («невтіленість Я»), за умови якої індивід почуває себе у безпеці лише наодинці сам з собою. І. С. Кон однією з можливих причин цього вважає надмірну турботу батьків, які перешкоджають формуванню у підлітків власного Я природнім шляхом, нав'язуючи їм певні ролі [143]. Таке розщеплення, перетворене в життєву установку, створює для особистості «помилкове Я», яке виникає у відповідь на очікування інших, при цьому «дійсне Я» є лише уявним або функціонує в грі перед дзеркалом. Як варіант такої розщепленості «Я» в сучасних умовах розповсюдження Інтернету та комп'ютерних технологій багато дослідників виокремлюють «віртуальне Я».

Одним із варіантів розвитку особистості є вибір негативної ідентичності, яка ґрунтується «на всіх тих ідентифікаціях і ролях, що на критичних стадіях розвитку уявлялися небажаними чи небезпечними, у той же час, найреальнішими. Вибір негативної ідентичності – спроба знову опанувати ситуацію, коли різні елементи позитивної ідентичності заглушають один одний» (І. С. Кон) [144].

Становлення Я-концепції особистості безпосередньо пов'язано з **самовизначенням особистості**, яке проявляється у наступних формах: *рольове самовизначення* (засвоєння та прийняття рольових норм); *професійне самовизначення* (обрання сфери професійної діяльності та включення в неї; *сімейно-побутове самовизначення* (підготовка до подружнього життя); *соціальне самовизначення* (обрання власного місця в соціумі). Сутність самовизначення полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети і сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності (Л. І. Божович, І. С. Конта та ін.) [39; 140; 141; 362]. З психологічної точки зору, за І. С. Коном, самовизначеною особистістю можна

вважати таку, яка вже усвідомила себе в трьох проявах: що вона хоче, ким вона є, що вона може та чого від неї очкує суспільство й окремі його члени. В залежності від становлення Я-концепції характеристиками самовизначення в підлітковому віці є здатність розуміти себе, усвідомлювати власні можливості та прагнення виокремити своє місце та призначення у житті [254].

Одним із видів самовизначення особистості є професійне самовизначення, яке актуалізується в підлітковому віці й віддзеркалюється у показниках сформованості професійного плану, обраної професії, мотивації вибору професії, емоційного ставлення до свого професійного майбутнього. Саме в старшому підлітковому віці прокидається інтерес до світу професій; підліток стає здатним не тільки глибше пізнати особливостей тієї чи іншої професійної діяльності, а й співвіднести власні інтереси, здібності з вимогами конкретної професії, що й стає основою для актуалізації проблеми його професійного самовизначення.

Отож, на основі аналізу психологічних досліджень можна сказати, що критеріями особистісного розвитку підлітків, можуть розглядатися: міра зрілості та узгодженості ціннісних орієнтацій, рівень розвитку Я-концепції, актуалізація професійного самовизначення. Тож, на нашу думку, одним із нагальних теоретико-експериментальних завдань є уточнення особливостей і динаміки особистісного розвитку підлітків та його співвідношення з психологічними особливостями батьківських взаємин в сімейній системі.

1.4.2 Вплив батьківських стосунків на особистісний розвиток підлітків.

Базуючись на положеннях системного підходу, розвиток особистості дитини ми розглядаємо як важливий процес, що безпосередньо пов'язаний з розвитком сім'ї, де вона зростає. Вплив динамічних особливостей функціонування сімейних взаємин на особистісний розвиток дитини відзначали Г. М. Бевз, П. Гудман, З. Г. Кісарчук, М. Кле, Л. Ковальчук, В. Костів, О. Максимович, О. П. Макушина, Ф. Перлз, В. Я. Титаренко, Р. Хефферлін, Т. М. Яблонська та інші науковці [24; 124; 125; 131; 189; 229; 294; 362].

Динаміка подружніх взаємин під час переживання сім'єю різних періодів (перехід від діадних стосунків до стосунків у трикутнику у зв'язку з появою

дитини; введення дітей до позасімейних інститутів, прийняття підлітковості, експериментування з незалежністю) в тій чи іншій мірі позначається на становленні особистості дитини [350; 351; 362]. Першим, хто спеціально вивчав взаємозв'язок характеру сімейних взаємин та формуванням у підлітка позитивної **Я-концепції**, був М. Скотт Пек, який встановив прямий зв'язок між сімейною атмосферою та ступенем пристосованості, незалежності й самооцінки дитини [35]. У подальших, в основному зарубіжних, дослідженнях були виділені численні ознаки сімейного життя, які впливають на формування самосвідомості дитини (О. І. Захаров, А. С. Співаковська) [283]. Науковці відзначають, що на формування особистості підлітка впливають системні характеристики сім'ї, в якій він зростає, зокрема функціональні та дисфункційні взаємини батьків, оскільки вони, як правило, виступають найбільш важливими, значущими для дитини, відіграючи провідну роль у формуванні її кореневих особистісних утворень. Більшість дослідників серед сімейних умов, які призводять до відхилень у розвитку підлітків, розглядають порушення міжособистісних взаємин подружжя, доводячи факт прямої залежності невротичного розвитку дитини з наявними конфліктами і неусвідомленими труднощами у подружніх взаєминах (Н. Ю. Максимова, А. С. Співаковська, Т. М. Яблонська та ін.) [186; 187; 188; 283; 362].

Про формування такої дисфункції як «функціональна порожнеча» згадують Н. Ю. Максимова та А. С. Співаковська, вважаючи її характерною для соціально неблагополучних сімей, для яких притаманні порушення подружніх комунікацій та переважання неусвідомлюваних компонентів у мотивах виховання, ригідність та відсутність прогностичності батьківських позицій [186; 187; 188; 283; 362]. В результаті наявності психопатичних рис характеру або алкогольної чи наркотичної залежності у подружжя, один з батьків (або й обоє) перестають повноцінно виконувати свої сімейні функції, що створює «функціональну порожнечу» в процесі виховання. Це, в свою чергу, змушує дітей самотійно, з більшими зусиллями виробляти потрібні особистісні якості. В переважній більшості випадків, брак позитивної ідентифікації супроводжує особистість протягом усього життя, зумовлюючи негативні деформації розвитку, що мають

системний характер (А. С. Співаковська) [283]. Отож, відсутність можливості в дисфункційній сім'ї знайти позитивний зразок для наслідування та ідентифікації ставить під загрозу побудову підлітком власної *Я-концепції як інтегрованого утворення самосвідомості, важливої складової ідентичності*.

Н. Ю. Максимова та С. В. Толстоухова [187] розглядають дисфункційність сімей як один із чинників девіантної поведінки у підлітків. На їх думку, емоційно роз'єднані сім'ї провокують дитяче зловживання алкоголем, наркотиками, скоєння неповнолітніми правопорушень; у сім'ях з постійним викривленням меж особистості збільшується частота виникнення девіантної та адиктивної поведінки [69], яка частіше супроводжується невротичними розладами, підвищеною тривожністю та психосоматичними захворюваннями. С. В. Толстоухова наголошує на відсутності у сім'ях з порушеними стосунками ресурсів для самостійного розв'язання суперечностей та конфліктів, які породжують проблеми і вкорінюються у вихованні дітей, що особливо загострюється під час проходження ними прийняття підлітковості як фази життєдіяльності сім'ї. Така неузгодженість позбавляє підлітка визначених соціальних орієнтирів, порушує його взаємодію з іншими членами соціуму, ускладнює процес ідентифікації як важливий механізм особистісного розвитку [187].

Аналізуючи чинники асоціальної поведінки підлітків, Г. Фігдор визнає значну роль в її формуванні саме стосунків між батьками [301; 369]. Емоційна дистанція між членами сім'ї або надмірна включеність дитини в емоційні міжбатьківські процеси є варіантами дисфункції стосунків між батьками, напруженості їх емоційних стосунків, що деструктивно впливає на розвиток ідентичності та самосвідомості підлітка (Т. М. Яблонська) [362].

У роботах С. В. Волікова та А. Б. Холмогорової серед наступних сімейних чинників формування негативної Я-концепції дитини виокремлюються, зокрема: індукування батьками тривоги і недовіри до людей; велика кількість критики, в тому числі через прояв негативних емоцій [312]. Перераховані вище фактори сімейного впливу ведуть до формування різних типів переконань дитини стосовно себе [61]. Негативні переконання призводять до формування у підлітка тривоги і

депресії, які актуалізуються насамперед в проблемних ситуаціях (С. В. Воліков, А. Б. Холмогорова) [61].

Конструктивне спілкування батьків є ознакою їх гармонійних стосунків, які в свою чергу сприяють розвитку і формуванню самосвідомості дитини (Н. Мак-Вільямс) [176]. Батьки, які ясно і чітко пояснюють свою позицію, не беруться постійно інтерпретувати почуття і бажання підлітка, ставлять гнучкі обмеження його поведінки, формують тим самим у своєї дитини позитивне ставлення до світу і в той же час розуміння своєї власної індивідуальності, що має пряме відношення до процесів інтеграції та диференціації самосвідомості. Таке ставлення сприяє розвитку значущого особистісного конструкту – високій самооцінці [176].

Відомо, що образ Я може бути позитивним, амбівалентним або суперечливим і негативним. Підлітки з проблемних сімей характеризуються переважно неадекватною самооцінкою (завищеною або, навпаки, заниженою), яка сприяє формуванню негативних моральних якостей особистості та відхиленням у поведінці [119; 120; 347]

Відсутність підкріплень позитивного образу Я в сім'ї, гідних зразків ідентифікації призводять до негативних змін в образі Я: проблемний бездоглядний підліток перебуває у вкрай несприятливій позиції, що перешкоджає виробленню чітких моральних орієнтирів та критеріїв, вона, в свою чергу, доповнюється несприятливою ситуацією в школі, колективі однолітків, що провокує формування заниженої соціально-значущої самооцінки особистості. А. О. Кацєро порівнює зміст образу Я бездоглядних підлітків та їх однолітків з функціональних сімей (табл. 1.2).

Зв'язок психологічного клімату в сім'ї, характер взаємин між батьками, їх педагогічної культури та сумісності у поглядах на виховання та процесом формування Я-концепції відмітила О. Г. Сухоленова [286; 287]. Дослідниця довела прямий зв'язок між переживанням режиму депривації сімейної взаємодії та когнітивною структурою Я-концепції підлітка, яка є важливою особистісною детермінантою успішності особистості, її саморозвитку, навчання, спілкування, самооцінки.

Відмінності образу Я у бездоглядних підлітків та підлітків з функціональних сімей (за А. О. Кацера) [119; 120]

Назва показника образу Я	Бездоглядні підлітки	Підлітки з функціональних сімей
Уявлення підлітка про себе	Домінування уявлень про себе як таких, що не подобаються собі, не дуже розумні, конфліктні, почуваються здебільшого нещасливими	Домінування уявлень про себе як таких, що подобаються собі, дуже розумні, відносно миролюбні, почуваються здебільшого щасливими
Оцінка підлітком своїх дій	Значне заниження або завищення самооцінки, яка здебільшого базується на оцінках оточуючих (орієнтація на зовнішні оцінки, на пристосування), уповільненість розвитку дорослості і пов'язаної з нею системою власних цінностей.	Адекватна самооцінка, (орієнтація на внутрішнє само сприйняття та здатність до самокритики), достатній рівень розвитку дорослості, відповідна віковій системі цінностей

Отже, можна виокремити наступний перелік важливих для формування Я-концепції в підлітковому віці показників, які засвоюються в сім'ї: стандарти виконання тих або інших дій; формування самооцінки та її критеріїв через оцінку батьків та їх ставлення; образ самого себе, що охоплює здібності, якості та риси; спосіб регуляції власної поведінки.

У підлітковому віці відбувається також переоцінка та переосмислення цінностей, засвоєних у сім'ї, прийняття, орієнтація на інші життєві змісти та завдання. В залежності від вже сформованих ціннісних уявлень поступово утворюється певна векторна спрямованість інтересів, а отже – діяльності особистості. Таким чином формуються **ціннісні орієнтації** – реальний стрижень фактично всіх життєвих скеровувань підлітка [45].

Саме в сім'ї підкріплюються одні особистісні прагнення та викорінюються інші, тим самим сприяючи розвитку особистості, або пригнічуючи її.

Розповсюдженим явищем сучасного життя, як зазначають О. І. Єрмусевич та З. Г. Кісарчук, є дисфункційні сім'ї, де батьки зловживають алкоголем, наркотиками. Вузьке коло інтересів такого подружжя, короткочасне спілкування з дітьми, неувага до їх інтересів, актуальних потреб і бажань не дозволяють їх дитині набути першопочаткового життєвого досвіду, елементарних знань, необхідних для нормального формування свідомості, продуктивної розумової діяльності, не говорячи вже про систему сімейних цінностей [123; 124]. У таких сім'ях складаються вкрай несприятливі умови для особистісного розвитку дитини, зокрема формування її моральних потреб [288]. До формування викривленої системи цінностей підлітків у дисфункційних родинах призводять докори, помилкове використання винагород та покарань, надмірні заборони, фізичні методи виховання, контакт з аморальними людьми і відсутність саморегуляції щодо інтимної сторони сімейних взаємин. Між тим, для успішного морального виховання у сім'ї необхідні: атмосфера любові, щирості, роз'яснення, вплив словом, виховання почуттів, регулярна праця у присутності дитини.

Досліджуючи вплив дитячо-батьківських взаємин на формування ціннісних орієнтирів у підлітка, О. Н. Копитіна виділила декілька автономних психологічних механізмів, завдяки яким батьки впливають на формування ціннісних установок підлітка, заохочуючи поведінку, яку вони вважають правильною, і караючи за порушення встановлених правил. Згідно думки дослідниці, не має практично жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки підлітків, які б не залежали в минулому чи теперішньому часі від сімейних взаємин [148]. Найбільш яскраво це проявляється під час перейняття дитиною батьківської системи ціннісних орієнтирів. Дитина наслідує батьків, орієнтується на їх приклад. В свою чергу батьки транслиують через власний приклад певну систему норм, яка визначається сімейними умовами, соціальним становищем, родом занять, матеріальним та духовним рівнем батьків, їх освітою та іншими факторами, які є індивідуальними для кожної сім'ї.

Проведене О. Н. Копитіною дослідження ціннісних орієнтацій підлітків з функціональних і дисфункційних сімей підтверджує наявність суттєвих

відмінностей через стійку тенденцію не сформованості ієрархії ціннісних орієнтирів у підлітків з дисфункційних сімей на протигагу завершеності формування ієрархії цінностей підлітків із сімей, в яких панують гармонійні стосунки між батьками. Такі діти демонструють високі показники щасливого сімейного та активного діяльнісного життя, вихованості, чутливості, свободи, раціоналізму, краси. Більшість підлітків за умови не сформованості або неповної сформованості ціннісних орієнтирів виділяють як найголовніші ті цінності, які майже не бачили у власному житті [148].

О. Н. Копитіна також доводить, що не сформованість ієрархії ціннісних орієнтирів підлітка, відсутність захоплень і духовних запитів, що спостерігаються у сім'ях із дисгармонійними взаєминами, несе за собою підвищену агресивність, збільшує тривожність підлітка під час взаємодії з соціумом [148]. Стає очевидним, що упевненість підлітка в батьківській любові і гармонійні стосунки його батьків є важливими чинниками становлення ціннісних орієнтацій і морального розвитку особистості дитини.

Роль сім'ї як найбільш значущої групи для успішного особистісного і професійного **самовизначення** особистості, відзначають більшість вітчизняних і закордонних психологів. Дослідники виокремлюють характер подружніх взаємин (А. Рое, Е. А. Клімов) як фактор, що впливає на професійне самовизначення в період підлітковості та ранньої юності [126]. Зокрема, вивчення професійного самовизначення молоді в контексті впливу сімейних факторів (Н. А. Александрова), показало, що цей вплив сім'я здійснює через: стилі сімейного виховання, внутрішньосімейні комунікації, передачу соціального досвіду у вигляді певних стереотипів, в тому числі таких, що стосуються праці [6]. Н. А. Александрова практично дослідила вплив показників внутрішньосімейних комунікацій, стилів взаємодії в сімейній системі і виокремила наступний зв'язок: сім'ї з міцними гармонійними стосунками між подружжям дають значно більші можливості молоді в плані професійного самовизначення [6]. Підлітки з таких сімей більш підготовлені до вибору професії, демонструють високий рівень професійної готовності і враховують більшу кількість джерел інформації щодо власного

вибору. Дівчата та хлопці з функціональних сімей до вибору професії підходять серйозно та обмірковано [6].

Включеність в систему своєї сім'ї, наявність конструктивного спілкування в діаді батьки – діти сприяють більш успішному професійному самовизначенню підлітків. Н. А. Александрова визначає сумісність подружжя у виборі стилю виховання одним з вагомих факторів, що впливають на професійне самовизначення підлітків: найбільш оптимальним є демократичне виховання, яке сприяє формуванню професійної готовності і врахуванню власних інтересів під час вибору професії. Виховані таким чином підлітки демонструють більшу самостійність у прийнятті рішень, беруть на себе відповідальність за наслідки своїх дій. При розрізненних підходах до виховання у подружжі підлітки виявляють помітні ускладнення під час вибору професії, обмеженість варіантів власного профплану. В суворих та авторитарних сім'ях відзначаються переважання псевдоідентичності у підлітків, відсутність власного бачення щодо свого професійного майбутнього. Тобто, надмірний контроль та авторитарність батьків можуть стати причиною неадекватного або ускладненого самовизначення дітей [6].

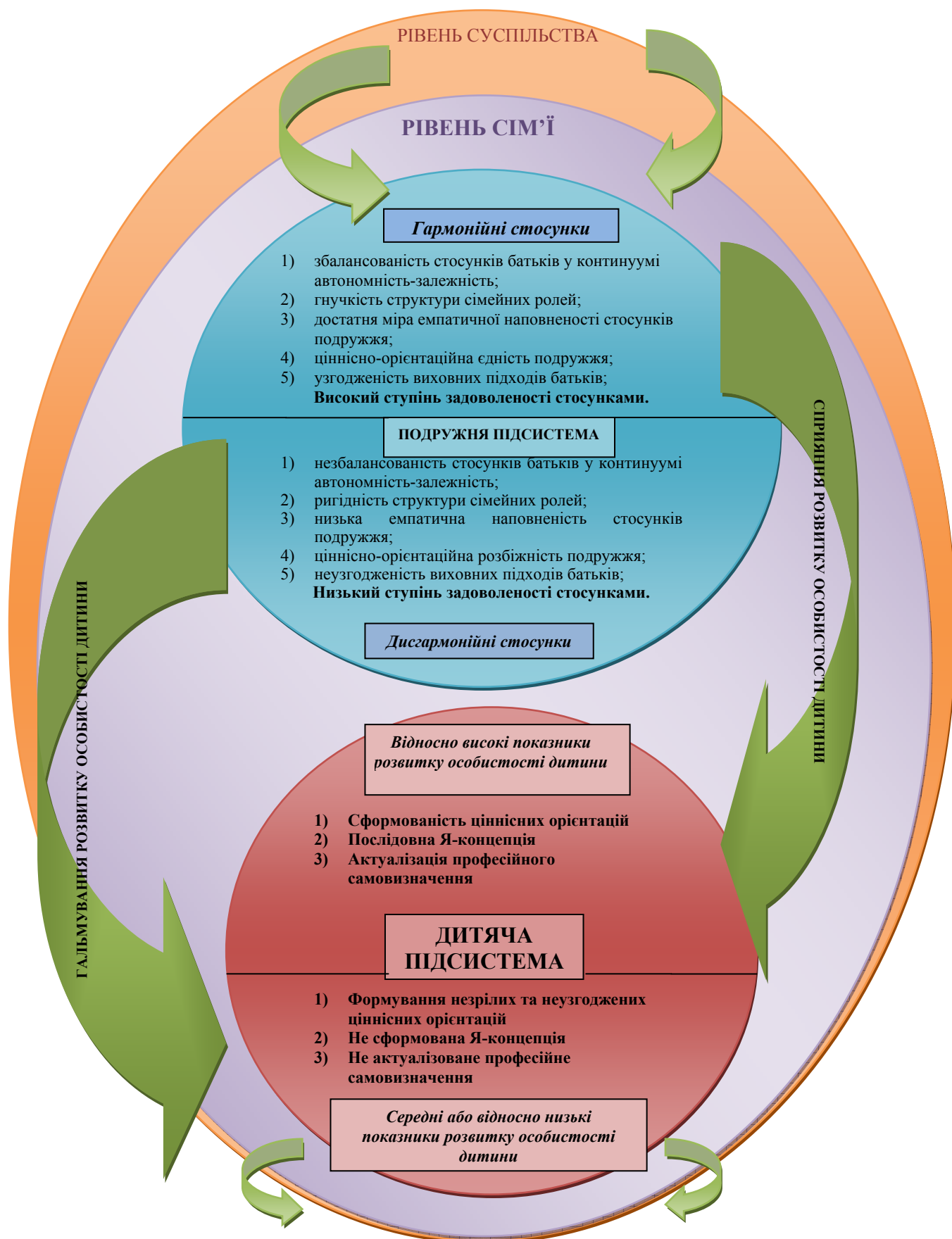
Отже, говорячи про розвиток особистості підлітка під впливом батьківських стосунків, ми можемо константувати певні тенденції сприяння або пригнічення розвитку насамперед таких особистісних утворень: ціннісних орієнтацій, Я-концепції, актуалізації проблеми особистісного та професійного самовизначення. Відповідно до цього **критеріями особистісного розвитку в підлітковому віці** обрано: 1) формування ціннісних орієнтацій (М. Й. Боришевський, О. І. Єрмусевич, З. Г. Кісарчук, О. Н. Копитіна, С. Д. Максименко, Т. М. Яблонська) [123; 185; 362].; 2) становлення Я-концепції (С. В. Волікова, О. І. Захаров, А. О. Кацера, Н. Мак-Вільямс, Н. Ю. Максимова, М. Скотт Пек, А. С. Співаковська, С. В. Толстоухова, А. Б. Холмогорова, Т. М. Яблонська [176; 187; 283]; 3) актуалізація проблеми самовизначення (Н. А. Александрова, Е. А. Клімов, А. Рое) [362]. При цьому відзначимо, що відносно високі показники особистісного розвитку дитини підліткового віку можливі лише за умови: 1) наявності сформованих зрілих та узгоджених ціннісних орієнтацій; 2) послідовної

Я-концепції та 3) достатнього рівня актуалізації професійного самовизначення. Відповідно за умов: 1) формування незрілих та неузгоджених ціннісних орієнтацій; 2) наявності несформованої Я-концепції та 3) низького рівня актуалізації професійного самовизначення, можна говорити про відносно середні або відносно низькі показники особистісного розвитку дитини підліткового віку.

На основі вивчення і узагальнення наукових джерел нами було розроблено структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку у сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків, яка представлена на рис. 1.2. Ця модель наочно демонструє взаємозв'язок між характером батьківських стосунків та особистісним розвитком дитини. Зрілі та узгоджені ціннісні орієнтації, позитивна Я-концепція, високий рівень професійного самовизначення дитини значною мірою формуються під впливом гармонійних стосунків її батьків. У свою чергу, дисгармонійні батьківські взаємини не тільки не сприяють особистісному розвитку дитини, а й гальмують або деформують його.

При більш глибокому аналізі особистісно-формуючих процесів, що відбуваються на рівні сім'ї, стає очевидним беззаперечне суспільне значення досліджуваної проблеми – впливу гармонійних або дисгармонійних стосунків між батьками на, відповідно, сприяння або гальмування особистісного розвитку дітей. Батьки, стосунки між якими є гармонійними, здатні створювати цілісну та стійку сім'ю, зростаючи в якій, їх діти отримують всі умови для власного особистісного розвитку і мають високі шанси побудувати згодом за батьківським прикладом і низкою інших чинників власну міцну сім'ю. Цей процес позитивно впливає на суспільство в цілому.

В свою чергу, саме суспільство також здійснює беззаперечний вплив на конкретні сім'ї, формуючи в молоді певні цінності, акцентуючи увагу на пріоритетах та обмеженнях, законодавчо та адміністративно заохочуючи або навпаки – пригнічуючи ті чи інші форми ставлення до побудови сімейного життя та прояву відповідальності.

Рис. 1.2 Структурно-динамічна модель особистісного розвитку дитини підліткового віку у сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків

Суспільний вплив на конкретну сім'ю та особистість відбувається зокрема шляхом пропаганди бажаних поглядів через засоби масової інформації, діяльність державних служб (зокрема, служб у справах сім'ї, дітей та молоді, муніципальних молодіжних комітетів та управлінь), затверджених державних програм дошкільної, шкільної та вищої освіти, діяльності молодіжних установ. А отже, можна припустити, що застосування інформаційно-просвітницьких та психокорекційних засобів, спрямованих на гармонізацію стосунків батьків, здатне позитивно впливати не тільки на особистісний розвиток дитини, а поступово зміцнювати інститут сім'ї в Україні

Висновки до розділу 1

Теоретико-методологічний аналіз проблеми гармонійних стосунків батьків дає підстави стверджувати про те, що у науковому обігу немає єдиного та уніфікованого використання даного поняття. Проведений аналіз визначень «функціональні – дисфункційні» та «гармонійні – дисгармонійні» стосунки дозволяє стверджувати, що гармонійність стосунків передбачає якісно інше їх розуміння, ніж просто функціональність. Більш точним, на нашу думку, є визначення гармонійних стосунків батьків як виду рівноправних емпатично-наповнених сімейних взаємин, заснованих на задоволеності розподілом ролей у сім'ї, автономності, узгодженості образу сім'ї, який має на меті персональний розвиток кожного члена подружжя як особистості і постійно вдосконалюється шляхом взаємопізнання. Гармонійні стосунки батьків передбачають взаємини між матір'ю і батьком саме в подружжі (не розлучених, і не позашлюбних стосунків) адже тільки за таких умов ми маємо етичне право говорити про їх гармонійність та позитивний вплив на особистісний розвиток дитини.

Формування гармонійних стосунків батьків зумовлюється сукупністю зовнішніх та внутрішніх передумов і чинників, які визначають психологічні особливості їх становлення та прояву. Зовнішні передумови можуть впливати на макрорівні (соціально-економічні, юридичні і матеріальні проблеми, суспільні цінності і т.ін.) й мікрорівні (структура сім'ї, розподіл сімейних ролей та функцій

та ін.). Основними внутрішніми передумовами і чинниками формування гармонійних стосунків батьків, на наш погляд, є: 1) здатність подружжя до рефлексії; 2) сумісність партнерів; 3) взаєморозуміння подружжя на комунікативному рівні; 4) міра прийняття відповідальності за сім'ю; 5) мотивація подружжя щодо вступу в шлюб; 6) ступінь узгодженості батьківської моделі сім'ї та 7) ступінь узгодженості образу сім'ї.

Виходячи з вищеназваних чинників формування стосунків батьків, головними критеріями гармонійності та дисгармонійності стосунків є: 1) баланс між особистісною автономністю та залежністю подружжя; 2) гнучкість сімейних ролей; 3) ціннісно-орієнтаційна єдність; 4) емпатична наповненість стосунків подружжя; 5) узгодженість виховних підходів. При цьому, ступінь задоволеності батьків своїми стосунками є суб'єктивним інтегральним показником їх гармонійності.

Таким чином, гармонійні стосунки батьків відзначаються: оптимальним балансом між особистісною автономністю та залежністю подружжя; гнучкістю сімейних ролей; достатньою мірою емпатичної наповненості стосунків подружжя; ціннісно-орієнтаційною єдністю подружжя та узгодженістю підходів до виховання дитини, що визначає суб'єктивний підсумок гармонійних стосунків – високий ступінь задоволеності ними у подружжя.

Відповідно, для дисгармонійних стосунків батьків характерні: незбалансованість особистісної автономності та залежності подружжя; ригідність сімейних ролей; недостатній або надмірний рівень емпатичної наповненості стосунків подружжя; ціннісно-орієнтаційна роз'єднаність; неузгодженість виховних підходів батьків; суб'єктивним підсумком таких стосунків є низький ступінь задоволеності ними.

Характер стосунків між батьками виступає важливим чинником розвитку особистості дитини, що виразно проявляється в підлітковому віці як ключовому для становлення особистості дитини періоді. Психологічними новоутвореннями і особливостями підліткового віку є формування моральних переконань та власної системи моральних цінностей; становлення і розвиток Я-концепції особистості,

що безпосередньо пов'язана з розвитком самосвідомості та ідентичності; процесом самовизначення особистості. Останнє проявляється у формах соціального, рольового, сімейно-побутового самовизначення, проте особливо яскраво вплив характеру батьківської взаємодії на розвиток особистості підлітків демонструє актуалізацію проблеми обрання ними сфери професійної діяльності та поступового включення в неї – професійне самовизначення.

На розвиток особистості підлітка значний вплив мають системні характеристики сім'ї, в якій він зростає, оскільки вони, як правило, виступають найбільш важливими, значущими для дитини, відіграючи провідну роль у формуванні її кореневих особистісних утворень: ціннісних орієнтацій; Я-концепції; актуалізації проблеми професійного самовизначення. Зокрема гармонійні або дисгармонійні взаємини батьків, відповідно, сприяють або пригальмовують особистісний розвиток дитини в підлітковому віці.

Гармонійні стосунки батьків створюють значно більші можливості для формування зрілих та узгоджених ціннісних орієнтирів, послідовної Я-концепції, достатнього рівня актуалізації проблеми професійного самовизначення дитини. Дисгармонійні взаємини батьків, навпаки, зумовлюють формування відносно низьких показників особистісного розвитку дитини, в цілому гальмуючи цей процес. Результатом такого впливу є: наявність в підлітка незрілих та неузгоджених між собою ціннісних орієнтацій, негативного або суперечливого образу Я, неактуалізованості проблеми професійного самовизначення, неготовність до здійснення професійного вибору.

Цей зв'язок між гармонійними або дисгармонійними стосунками батьків та сприянням або гальмуванням розвитку особистості дитини представлено на розробленій структурно-динамічній моделі особистісного розвитку дитини підліткового віку під впливом стосунків батьків.

Матеріали розділу 1 дисертації висвітлено в публікаціях автора:

1. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості професійної переорієнтації молоді в умовах безробіття / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми

професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи : зб. наук. пр. за матеріалами IV Всеукр. наук.-практ. конф., 30 жовт. 2009 р. / уклад.: Л. М. Капченко, С. О. Тарасюк, А. В. Алексеева, [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2009. – 448 с. – С. 304–312.

2. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічний аспект профорієнтаційної роботи з дітьми / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 24 листоп. 2011 р.) : у 2-х ч. – Ч. 1 / уклад.: Л. М. Капченко, С. О. Тарасюк, Л. Г. Авдєєв [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 324 с. – С. 299–309.

3. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості життєвого і професійного самовизначення сучасної молоді / О. М. Чанцева-Коваленко // Психологія праці та управління : зб. наук. пр. VIII наук.-практ. конф., (Київ, 14 груд. 2011 р.) / відп. ред. О. В. Киричук ; упоряд.: І. І. Шелест, О. П. Смирнова, В. Ф. Колесникова [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 344 с. – С. 133–144.

4. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості конфліктів у системі родинних відносин «батьки-діти» / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, вип. 25. – 736 с. – С. 540–548.

5. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні механізми соціалізації дитини під впливом батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство» ; Фенікс, 2014. – Т. 11, вип. 10. – 676 с. – С. 433–446.

6. Чанцева-Коваленко О. М. Батьківське ставлення та його вплив на формування дитячої особистості / О. М. Чанцева-Коваленко // III Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю «Особистість у сучасному світі». – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – 680 с. – С. 620–624.

7. Чанцева-Коваленко О. М. Батьківська любов та її роль у формуванні особистості дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // III Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю «Особистість у сучасному світі». – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – Ч. 2. – 364 с. – С. 141–144.

8. Чанцева-Коваленко О. М. Структурно-динамічна модель особистісного розвитку дитини у сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі : матеріали I Міжнар. наук.-практ. семінару, (Кам'янець-Подільський, 10 лют. 2016 р.) / за ред. Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. – 138 с. – С. 112–115.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТОСУНКІВ БАТЬКІВ НА ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ

2.1 Організація та методи емпіричного дослідження впливу стосунків батьків на особистісний розвиток дитини

2.1.1 Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження. Основне методологічне забезпечення емпіричного дослідження обумовлене теоретичними засадами, представленими в першому розділі дисертації. Конкретизуємо ці найважливіші психологічні положення і загально-філософські принципи в контексті завдань емпіричного дослідження.

В основі нашого дослідження лежить *принцип системності*, який і дозволив нам розглядати сім'ю як складну систему, яка характеризується певною внутрішньою структурою, взаємозв'язками між елементами, має певну внутрішню динаміку розвитку, що ґрунтується на законах розвитку і гомеостазу (М. Боуен, В. Сатір, О. В. Черніков, Е. Г. Ейдемільер) [262; 343; 350; 351; 369]. Дослідження впливу стосунків батьків на особистісний розвиток дитини спрямоване, по суті, на виявлення взаємозв'язку і взаємообумовленості між елементами сімейної системи, якими виступають дитина, кожний із батьків та їхні стосунки. Відповідно до принципу системності особистість також розглядається як складна система, а особистісний розвиток дитини як процес становлення і кількісно-якісного перетворення складної системи уявлень, ставлень дитини, що відбуваються нерівномірно на різних вікових етапах під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. При цьому одним із провідних чинників розвитку дитини є сім'я і, зокрема, стосунки батьків (В. Л. Зливков В. Сатир, О. В. Черніков, В. В. Юстицькіс, Т. М. Яблонська) [105; 262; 343; 362].

Системний і генетичний принципи зумовлюють розгляд особистісного розвитку дитини в динамічному аспекті розвитку сім'ї, з урахуванням того, що ці процеси взаємопов'язані, взаємозумовлені і постійного взаємовпливу один на одного (В. В. Клименко, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, А. В. Толстоухов) [185; 251; 252; 253].

Врахування взаємозв'язку і взаємообумовленості психологічних феноменів «особистість», «розвиток особистості» і «стосунки батьків» під час проведення дослідження стало можливим завдяки застосуванню положень *принципу детермінізму* (Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, П. Р. Чамата) [73; 74; 150; 185; 317]. Це зумовило розгляд особистісного розвитку дитини як процесу засвоєння, інтеграції та відтворення дитиною уявлень, відношень, ставлень, цінностей та моделей сімейного оточення, які поступово трансформуються нею у власну систему особистісних цінностей та життєвих смислів. В свою чергу, це передбачило необхідність деталізації зв'язків між розвитком особистості дитини, становленням особистісних феноменів та їх особливостями і всією сукупністю сімейних стосунків, а в нашому випадку – стосунків між батьками як таких, що значною мірою визначають існування системи сім'ї загалом (М. Й. Боришевський, С. Л. Рубінштейн, Т. М. Яблонська) [42; 46; 252; 262]. Також в контексті предмету нашого дослідження важливими для нас були положення *теорії сімейних систем М. Боуена*, зокрема положення про «Псевдо Я» та «Цілісне Я» [369].

При цьому одним із засадових для нашого дослідження є *положення про особистість* як активного суб'єкта життєдіяльності (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко) [11; 21; 46; 150; 161; 182], згідно якого дитина розглядається не як пасивний продукт впливу сім'ї, а як суб'єкт життєдіяльності, який характеризується власним ставленням до навколишнього, самосвідомістю і здатністю до вибору. Важливими є також *положення про психологічні умови розвитку особистості дитини*: її самосвідомості, образу Я, морально-ціннісних переконань, ідентичності (К. О. Абульханова-Славська, Н. Ю. Максимова, Н. В. Чепелева, Т. М. Яблонська) [1; 188; 341; 342; 362].

Вивчення особливостей розвитку особистості підлітка залежно від особливостей стосунків його батьків реалізувалося шляхом аналізу параметрів, які характеризують кореневі особистісні утворення дітей цього віку (сформованість ціннісних орієнтацій; Я-концепції; актуалізація проблеми професійного

самовизначення). Разом з цим відбувалось вивчення системних характеристик сім'ї, в якій дитина зростає, зокрема характеру стосунків батьків в їх узагальненому вимірі гармонійність/дисгармонійність. Адже саме стосунки між подружжям (батьками) виступають суттєвим чинником, що конституює конкретну сім'ю, визначаючи виконання подружжям сімейних функцій (зокрема, батьківської функції), сімейні цінності, виховні практики тощо. Ці стосунки, по суті, створюють «фундамент» сім'ї, і саме тому вони мають значний вплив на різні сфери як розвитку сім'ї, так і індивідуального особистісного розвитку її членів, насамперед дитини.

Виходячи із зазначених принципів та положень, ми побудували своє емпіричне дослідження на основі принципів об'єктивності та системності. Це дало змогу дослідити психологічні феномени особистісного розвитку дитини та стосунки батьків як чинника цього розвитку, враховуючи взаємозалежність, взаємозв'язок та взаємовплив досліджуваних явищ та процесів.

2.1.2 Організація емпіричного дослідження. Дослідження проводилося на базі: 1) Шосткинського міського центру для сім'ї, дітей та молоді, 2) Служби у справах дітей м. Шостки, 3) Комунального позашкільного навчального закладу «Шосткинська міська мала академія наук учнівської молоді Шосткинської міської ради Сумської області» та 4) Шосткинського інституту Сумського державного університету впродовж 2012–2016 років. Крім того, було залучено подружні пари з дітьми підліткового віку, які перебували на обліку в Шосткинській кримінально-виконавчій інспекції через скоєння правопорушення; і подружні пари з дітьми підліткового віку, котрі мали проблеми психологічного характеру і перебували на обліку в психолога комунального лікувально-профілактичного закладу «Клініка, дружня до молоді» (обидві групи погодилися взяти участь у дослідженні).

Констатувальне емпіричне дослідження здійснювалося поетапно.

На першому його етапі (2012–2013 рр.) було на основі теоретичного розроблено теоретичну структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку в сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків; здійснено добір та модифікацію методик психологічного дослідження.

На другому етапі констатувального емпіричного дослідження (2013–2014 рр.), було визначено межі експериментального майданчика, підбрано вибірку подружніх пар – батьків з дітьми підліткового віку та апробовано комплекс психологічних методик з метою вивчення особливостей стосунків батьків у відповідності до виокремлених критеріїв їх гармонійності. Результатом другого етапу дослідження став розподіл вибірки батьків на дві підгрупи: з гармонійними та з дисгармонійними стосунками.

Третій етап констатувального емпіричного дослідження (2015–2016 рр.) передбачав вивчення особливостей особистісного розвитку дітей залежно від характеру стосунків батьків. При цьому всю вибірку було розподілено на три підгрупи: за наявності гармонійних, перехідних та дисгармонійних стосунків батьків. Паралельно досліджувався рівень особистісного розвитку підлітків за виокремленими критеріями за допомогою комплексу психологічних методик. Згодом, згідно отриманих результатів, вибірку дітей було розподілено також на три групи: з високим, середнім та порівняно низьким рівнем особистісного розвитку та охарактеризовано особливості цих груп.

На четвертому етапі констатувального емпіричного дослідження застосовувалися методи математичної статистики з метою встановлення кореляційних зв'язки між показниками гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків та особистісного розвитку дітей, здійснювалася психологічна інтерпретація виявлених зв'язків, упорядкування та графічна презентація експериментальних даних, підготовка висновків.

Характеристика вибірки дослідження. Загальна кількість опитаних на першому етапі дослідження склала: 266 подружніх пар – батьків дітей підліткового віку. Після вивчення їх стосунків за допомогою обраних нами психологічних методик стало зрозуміло, що із загальної кількості, 156 пари батьків мають результати, характерні як для гармонійних, так і для дисгармонійних стосунків. Тобто, маючи високі показники за одними критеріями, вони демонстрували низькі показники за іншими критеріями. На відміну від цих 156 пар, решта: 115 пар мали більш наявні прояви гармонійних, перехідних та

дисгармонійних стосунків. В подальшому, саме ці 115 подружніх пар, віком від 35 до 52 років, а також їх 115 дітей підліткового віку (14–18 років) й стали вибіркою експериментального дослідження.

Отже, *експериментальну групу* склали 115 подружніх пар батьків, віком від 35 до 52 років, а також їх 115 дітей підліткового віку від 14 до 18 років. Серед цих сімей були такі, які відвідували: Шосткинський міський центр для сім'ї, дітей та молоді, комунальний позашкільний навчальний заклад «Шосткинську міську малу академію наук учнівської молоді Шосткинської міської ради Сумської області»; перебували на обліку Служби у справах дітей м. Шостки; діти з яких є студентами Шосткинського інституту Сумського державного університету. Окрім цього, до експериментальної групи увійшли діти, які перебували на обліку в Шосткинській кримінально-виконавчій інспекції через скоєння правопорушення, а також на обліку у психолога Комунального лікувально-профілактичного закладу «Клініка, дружня до молоді».

Спираючись на характеристику вибірки та мету дослідження, конкретні дослідницькі завдання сформульовано наступним чином:

- 1) дослідити особливості стосунків батьків як чинника особистісного розвитку дитини, зокрема через вивчення основних показників відповідно до розроблених критеріїв гармонійності цих стосунків (ступеня особистісної автономності та залежності; гнучкості сімейних ролей; ціннісно-орієнтаційної єдності подружжя; емпатійної наповненості стосунків; узгодженості виховних підходів батьків та ступеня задоволеності батьків своїми стосунками як суб'єктивного інтегрального показника їх гармонійності/дисгармонійності);
- 2) визначити показники особистісного розвитку підлітків (дослідження особливостей ціннісних орієнтацій, Я-концепції; актуалізованості проблеми професійного самовизначення);
- 3) встановити кореляційні зв'язки між показниками стосунків батьків та рівнями особистісного розвитку дітей підліткового віку, охарактеризувати виявлені закономірності;
- 4) апробувати розроблену нами серію інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія» з метою сприяння

розвитку особистості дитини шляхом гармонізації батьківських стосунків та визначити її ефективність.

2.2 Обґрунтування методик емпіричного дослідження особистісного розвитку дитини залежно від характеру стосунків батьків

2.2.1 Методичний інструментарій дослідження особливостей стосунків батьків. Виходячи з того, що критеріями гармонійності стосунків батьків визначено: 1) баланс між особистісною автономністю та залежністю подружжя; 2) гнучкість сімейних ролей; 3) ціннісно-орієнтаційна єдність; 4) емпатійну наповненість стосунків подружжя, 5) узгодженість виховних підходів та 6) ступінь задоволеності батьків своїми стосунками як суб'єктивний інтегральний показник їх гармонійності, при підборі діагностичного інструментарію для батьків з метою вивчення гармонійності або дисгармонійності їх стосунків, перевага надавалась методикам, які, окрім цінного інформативного матеріалу для дослідження, мали б і психокорекційний ефект для досліджуваних подружніх пар.

В цьому випадку корисними виявилися проєктивні методики, які дозволили: подружжю – вільно висловлювати свої почуття під час дослідження; отримати зворотній зв'язок один від одного; досліднику – уникнути соціально бажаних відповідей та очікуваної поведінки з боку досліджуваних.

Методичний інструментарій дослідження особливостей стосунків батьків у контексті їх впливу на особистісний розвиток дитини представлений у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Методичний інструментарій дослідження показників гармонійних/дисгармонійних стосунків батьків

Критерії		Показники	Методики
1	Ціннісно-орієнтаційна єдність	Узгодженість сімейних цінностей батьків	Рольові очікування і домагання (А. Н. Волкова)
2	Збалансованість автономності – залежності партнерів	Міра автономності батьків	Проєктивна методика Е. Ейдемільера «Сімейна соціограма»

Критерії		Показники	Методики
3	Гнучкість сімейних ролей	Рольова адекватність, відсутність конфліктів	Рольові очікування А. Н. Волкова
4	Емпатична наповненість стосунків	Рівень емоційної підтримки одне одного	Спільний тест Роршаха (адаптація О. Т. Соколова)
5	Узгодженість виховних підходів	Узгодженість показників виховних підходів батьків	Методика «Аналіз сімейних взаємовідносин» (Е. Г. Ейдемільлер, В. В. Юстицькіс)
6	Задоволеність стосунками (шлюбом) як суб'єктивний інтегральний показник їх гармонійності	Показник задоволеності шлюбом	Тест-опитувальник задоволеності шлюбом (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко)

Охарактеризуємо методичний інструментарій дослідження та обґрунтуємо доцільність його використання в процесі дослідження особливостей стосунків батьків за критерієм гармонійності/ дисгармонійності.

Так, **збалансованість автономності – залежності партнерів** один від одного, що є одним з показників гармонійності чи дисгармонійності їхніх стосунків, вимірювалась за допомогою *проективної методики Е. Г. Ейдемільлера «Сімейна соціограма»*. Використання цієї методики дозволило респондентам за короткий час в ситуації «тут і тепер» візуалізувати уявлення про взаємини в їхній сім'ї, а потім обговорити результати. Процес діагностування передбачив виконання батьками наступного завдання: їм потрібно було в намальованому колі зобразити себе та членів сім'ї також у формі кіл та підписати їх іменами. При оцінці результатів тестування використовувалися критерії, запропоновані авторами методики: 1) число членів родини, що потрапили в площу кола; 2) величина кіл; 3) розташування кіл відносно один одного; 4) дистанція між ними. Проте, в контексті завдань нашого дослідження для визначення ступеня емоційної автономності або залежності досліджуваних подружніх (батьківських)

ми орієнтувалися насамперед на оцінку відстані між колами, якими батьки зобразили на малюнку себе та свого партнера.

Відтак, при аналізі результатів тестування було виявлено чотири варіанти відповідей-зображень: 1) значна віддаленість намальованих кіл (коло «Я» та коло «Партнер») одне від одного, що означає емоційну відчуженість чоловіка й дружини (1 бал); 2) кола «Я» та «Партнер» розташовані поруч без злипання, що свідчить про автономність партнерів (3 бали); 3) часткове або повне злипання кіл «Я» та «Партнер» в обох партнерів, що означає надмірну залежність подружжя одне від одного (1 бал); 4) різні малюнки подружжя: наявність злипання кіл на малюнку батька і велику відстань у матері (і навпаки), що свідчить про автономність одного з партнерів та надмірну залежність іншого (2 бали). При цьому, за даними багатьох дослідників [383, 281], найбільш сприятливою для стосунків подружжя є певна автономність партнерів, що залишає широкі можливості особистісного розвитку кожному з них.

Для дослідження **гнучкості розподілу сімейних ролей та ступеня ціннісно-орієнтаційної єдності у подружжя**, нами було використано *методику «Рольові очікування і домагання у шлюбі» А. Н. Волкової (РОД)*. Ця методика дозволила вивчити уявлення та очікування членів подружжя щодо важливості в їхньому житті певних сімейних ролей. Вимірювання гнучкості розподілу сімейних ролей як показника гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків відбувалися за допомогою аналізу відповідей на запитання опитувальника для чоловіка та дружини за показником ступеня рольової адекватності подружньої пари в п'яти сферах подружнього життя: господарчо-побутовій; батьківсько-виховній; соціальної активності; емоційно-психотерапевтичній; зовнішньої привабливості. Ступінь рольової адекватності подружньої пари вимірювався у відсотках. Це дало змогу кількісно проаналізувати уявлення опитаних подружніх пар про бажаний розподіл ролей між чоловіком і дружиною при реалізації сімейних функцій, об'єднаних шкалою рольових очікувань і домагань і визначити три рівні гнучкості сімейних ролей: 1 рівень (від 0 – 30 %) – 1 бал; 2 рівень: (від 30–60 %) – 2 бали; 3 рівень (від 60–100 %) – 3 бали), адже чим вище рівень – тим

більший ступінь рольової адекватності подружжя і тим вищий ступінь гнучкості розподілу сімей.

Окрім цього, результати тестування дозволили виявити ієрархію сімейних цінностей кожного з подружжя, співвіднести їх та визначити міру ціннісно-орієнтаційної єдності, на основі аналізу й порівняння очікувань і домагань партнерів виявити зони конфлікту. Методика «Рольові очікування і домагання у шлюбі» дозволила продіагностувати уявлення подружніх пар про значущість для них різних сфер сімейному житті. Ці показники, відображаючи основні функції сім'ї, склали шкалу сімейних цінностей (ШСЦ).

Показник «збіг сімейних цінностей партнерів» визначався за допомогою порівняння відповідей на запитання опитувальника для чоловіка та дружини та співвіднесення рівнів індивідуальних цінностей у парі. Відповіді класифікувалися за сімома шкалами сімейних цінностей: 1) інтимно-сексуальною, 2) особистісною ідентифікацією зі шлюбним партнером; 3) господарсько-побутовою; 4) батьківсько-виховною; 5) соціальної активності; 6) емоційно-психотерапевтичною; 7) зовнішньої привабливості.

Ступінь узгодженості сімейних цінностей партнерів відзначався у відсотках: 1) високий ступінь узгодженості сімейних цінностей (співпадіння відповідей у батька та матері на 60–100 %), 2) середній ступінь узгодженості сімейних цінностей (співпадіння відповідей у батька та матері на 30–60 %); 3) низький (співпадіння відповідей у батька та матері до 30 %). Отож, чим вищий ступінь збігу сімейних цінностей, тим сильніше підтримуються й імплементуються в життя батьками їхні спільні сімейні цінності.

Міра емпатичної наповненості стосунків як один з найважливіших показників стосунків батьків, що визначає їх як гармонійні або дисгармонійні, досліджувався нами за допомогою *модифікованого Спільного тесту Роршаха (адаптація О. Т. Соколової)*. Суть методу полягає в можливості відслідкувати емоційні установки подружжя шляхом спостереження за їх комунікацією в процесі інтерпретації запропонованих карток із зображенням певних плям. Методика дала змогу визначити мотиви єднання всередині подружжя заради

пошуку компромісного рішення, або навпаки – недосяжність згоди батьків через наявність між ними конкуруючих установок. Ми використали цю методику для визначення ступеня емпатійного наповнення стосунків подружжя, яке може проявлятися через підтримку (2 бали), критику (1 бал), ігнорування потреб партнера або їх відхилення (1 бал). Під час виконання завдань Спільного тесту Роршаха в парі було продіагностовано рівень умінь та навичок побудови емоційного контакту, здатність партнерів до вільного висловлювання емоцій, спосіб емоційного реагування в разі розбіжності у думках та поглядах. Варто відзначити, що учасникам експерименту дуже сподобалась процедура інтерпретації плям. Шляхом цього, на перший погляд, невимушеного спілкування було досягнуто важливої мети – зняття захисних механізмів та більшого саморозкриття батьківської пари під час проведення дослідження. Враховуючи це, на нашу думку, доцільно використовувати модифікований Спільний тест Роршаха (адаптація О. Т. Соколової) найпершим серед усього спектру обраного нами інструментарію для визначення гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків.

Також важливим критерієм гармонійності стосунків саме батьків є **узгодженість у реалізації батьківсько-виховної функції, зокрема їхніх виховних підходів**, а емпіричним показником, відповідно, виступає міра цієї узгодженості, що визначалась за допомогою кореляційного зв'язку між показниками обох батьків за методикою АСВ «Аналіз сімейних взаємовідносин» (Е. Г. Ейдеміллер, В. В. Юстицькіс). Тест-опитувальник АСВ передбачає використання у двох варіантах – для батьків дітей і підлітків; нами був обраний варіант, призначений для підлітків. Згадану методику обрано з метою вивчення підходів батьків у вихованні підлітка і пошуку помилок в батьківському вихованні. Методика «Аналіз сімейних взаємовідносин» дозволила продіагностувати вплив членів сім'ї один на одного, можливі порушення при виконанні батьківських ролей та виявити основні типи негармонійного виховання, які визначили автори методики (гіперпротекція, гіпопротекція, виховання за типом кумира сім'ї, виховання за типом моральної відповідальності, емоційне відштовхування) [218]. Опитувальник АСВ містить 130 тверджень, що стосуються

виховання дітей. У нього закладено 20 шкал, з яких перші 11 відображають основні стилі сімейного виховання; 12-а, 13-а, 17-а і 18-а шкали дозволяють отримати уявлення про структурно-рольові аспекти життєдіяльності сім'ї, 14-а і 15-а шкали демонструють особливості взаємних впливів, 16-а, 19-а і 20-а шкали – роботу механізмів сімейної інтеграції.

За допомогою шкал, що діагностують особистісні проблеми батьків, які вони вирішують за рахунок дитини (розширення сфери батьківських почуттів, інфантилізацію, виховну невпевненість батьків, фобію втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проєкцію на дитину власних небажаних якостей, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, перевагу чоловічих або жіночих якостей та ін.), є можливість визначення причин саме такого виховання в досліджуваних сім'ях. Проте, виходячи із завдань нашого дослідження, для коректного вимірювання ступеня узгодженості виховних підходів батьків акцент було зроблено на більш ґрунтовному вивченні типу виховного процесу. Це, за Е. Г. Ейдемільером: 1) рівень протекції – міра зайнятості батьків вихованням, оцінка того, скільки сил, часу, уваги приділяють батьки дитині; 2) повнота задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних); 3) ступінь пред'явлення вимог – кількість і якість обов'язків дитини; 4) ступінь заборон – міра самостійності дитини, можливість самій вибирати спосіб поведінки; 5) суворість санкцій – прихильність батьків до покарань як до прийому виховання; 6) стійкість стилю виховання – наявність коливань, різкості зміни прийомів виховання [350; 351].

Дослідження типу виховного процесу проводилося окремо з кожним членом подружжя, після чого проводилося порівняння відповідей в окремій парі; при цьому ступінь узгодженості виховних підходів батьків вимірювався у відсотках (від 0–30 % – низький ступінь узгодженості характерних особливостей виховного процесу; від 30–60 % – середній рівень єдності характерних особливостей виховного процесу; від 60–100 % – високий ступінь єдності характерних особливостей виховного процесу) для кожної з 6-ти характерних особливостей виховного процесу окремо).

Інтегрованим суб'єктивним критерієм гармонійних стосунків батьків є міра їхньої **задоволеності шлюбом**. Даний параметр ми досліджували за допомогою *тесту-опитувальника задоволеності шлюбом* (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко), в основі якого лежить уявлення про задоволеність шлюбом як про досить стійке емоційне явище, що включає в себе, перш за все, почуття, генералізовані переживання, а вже потім – раціональну оцінку успішності шлюбу з тих чи інших параметрів [218]. Ці почуття можуть проявлятися як безпосередньо в емоціях, що виникають у різних ситуаціях, так і в різноманітних думках, оцінках, порівняннях. Опитувальник являє собою одномірну шкалу з 24-ма твердженнями, які стосуються різних сфер: установок, оцінок, прийняття себе, партнера, думки тощо. Після визначення рівня задоволеності шлюбом кожного з партнерів проводилося співставлення як з іншими показниками щодо оцінки стосунків кожним з партнерів, так і в парі.

Так, В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко запропонували наступну градацію рівнів задоволеності/незадоволеності шлюбом: абсолютно неблагополучні сім'ї (0–16 балів), неблагополучні сім'ї (17–22); скоріше неблагополучні сім'ї (23–26 балів); перехідні сім'ї (27–28 балів); скоріше благополучні сім'ї (29–32 балів); благополучні сім'ї (33–38 балів); абсолютно благополучні сім'ї (39–48 балів); благополучні сім'ї (33–38 балів); абсолютно благополучні сім'ї (39–48 балів). Така докладна характеристика для нас є не дуже суттєвою, тому для спрощення аналізу результатів запропоновану кількість рівнів задоволеності шлюбом обмежено трьома: неблагополучні (0–26 балів: низький рівень задоволеності); перехідні (27–29 балів: середній рівень задоволеності) і благополучні (30–48 балів: високий рівень задоволеності стосунками).

2.2.2 Обґрунтування методичного інструментарію вивчення показників особистісного розвитку дитини. В результаті теоретичного дослідження були виокремлені основні критерії особистісного розвитку в підлітковому віці: сформованість ціннісних орієнтацій, сформованість Я-концепції особистості, актуалізація професійного самовизначення. Виходячи з цього, було обрано й використано певні психодіагностичні методики, відповідні об'єкту, предмету, меті та поставленим дослідницьким завданням [7; 12; 62; 218; 277; 278].

Обґрунтуємо методичний інструментарій дослідження особистісного розвитку дитини в контексті вивчення впливу на цей розвиток гармонійних чи дисгармонійних стосунків батьків на (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Методичний інструментарій дослідження показників особистісного розвитку дитини підліткового віку

Критерії		Показники	Методики
1	Сформованість ціннісних орієнтацій	Рівень сформованості ціннісних орієнтацій	Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, адаптація Д. О. Леонтєєва)
2	Сформованість Я-концепції особистості	Повнота, узгодженість Я-концепції особистості	Методика «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд, адаптація Т. В. Румянцевої)
3	Актуалізація професійного самовизначення	Рівень актуалізації професійного самовизначення та професійної готовності	Авторська анкета, методика «Професійна готовність» (А. П. Чернявська)

Для дослідження особливостей ціннісних орієнтацій особистості в підлітковому віці ми використали *тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)* Д. О. Леонтєєва, який є адаптованою версією тесту «Ціль у житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо і Леонарда Махоліка [163]. Методика була розроблена авторами на основі теорії прагнення до глузду і логотерапії В. Франкла й мала на меті емпіричну валідизацію ряду особистісних уявлень. Життєві цілі, які діагностує методика, автори визначили як переживання особистістю онтологічної значущості життя. Невдача в пошуку сенсу свого життя (екзистенційна фрустрація) і відчуття втрати сенсу (екзистенційний вакуум), на їхню думку, є однією з причин особливого класу душевних захворювань – ноогенних неврозів.

Тест смисложиттєвих орієнтацій дозволив нам відстежити наявність або відсутність у підлітка досить зрілих, апробованих на власному досвіді ціннісних

орієнтацій, які є основою для здійснення життєвого вибору і, відповідно, виступають одним з показників особистісного розвитку дитини. Тестування дало змогу визначити рівень сформованості ціннісних орієнтацій у підлітка за п'ятьма субшкалами: 1) цілі в житті; 2) процес життя (життєвий інтерес та емоційна насиченість); 3) результативність життя і задоволеність самореалізацією; 4) локус контролю – Я (я–господар життя); 5) локус контролю-життя (керованість життям), а також загальний інтегральний показник.

Інтерпретація результатів відбувалась з урахуванням змісту кожної з субшкал. Так, бали за шкалою 1 «Цілі у житті» характеризують наявність або відсутність у житті опитаного цілей у майбутньому, які надають йому осмисленості, спрямованості і часової перспективи. Низькі бали за цією шкалою навіть при загальному високому рівні притаманні досліджуваним, які прагнуть жити сьогоднішнім або вчорашнім днем. Разом з тим високі бали за цією шкалою характеризують не тільки цілеспрямовану особистість, а й прожектера, плани якого не мають реальної опори в сьогоденні і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію. Ці два випадки ми розрізняли, враховуючи показники по інших шкалах тесту СЖО. Оптимальною відповіддю виявилися середні показники, найбільш наближені до запропонованої авторами тесту норми.

Показник шкали 2 «Процес життя (інтерес та емоційна насиченість життя)» дозволяє визначити сприйняття опитуваним процесу свого життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом або навпаки. Високі бали за цією шкалою характеризують гедоніста, що прагне жити сьогоднішнім днем; низькі бали є ознакою незадоволеності респондента своїм життям у сьогоденні.

Бали за шкалою 3 «Результативність життя (або задоволеність самореалізацією)» відобразили оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивно й осмислено було прожито його частину. Низькі бали свідчать про незадоволеність підлітком прожитою частиною його життя; середній показник або вище середнього виявилися ознакою найоптимальнішого сприйняття опитуваними результативності свого життя.

Високі бали за шкалою 4 «Локус контролю-Я» відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб

побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями і уявленнями про його сенс. Низькі бали свідчать про невіру в свої сили щодо здатності контролювати події власного життя, фаталізм, переконаність у тому, що життя людини непідвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна, і безглуздо планувати своє майбутнє.

Для визначення загального рівня особистісного розвитку досліджуваних та порівняння його з показниками батьківських стосунків враховувався загальний показник СЖО.

Дослідження актуалізованості **проблеми професійного самовизначення** досліджуваних проводилося шляхом застосування *методики «Професійна готовність»* (А. П. Чернявська), яка визначає рівень готовності особистості здійснити адекватний професійний вибір [344]. Під час групової форми проведення опитування респондентам пропонувався ряд тверджень про особливості їх уявлення щодо світу професій. Інтерпретація результатів методики відбувалася за відповідними п'ятьма критеріями (шкалами): 1) автономність; 2) інформованість; 3) прийняття рішення; 4) планування та емоційне ставлення. Так, високі бали за шкалою «автономність» свідчили про наявність у дитини основних новоутворень – ознак автономності. Необхідним набором новоутворень є: відчуття своєї незалежності від батьків (у справах, думках, вчинках); перехід від зовнішньої детермінації своєї поведінки до самодетермінації; усвідомлення свого ідеального образу і прагнення до його досягнення. Підґрунтям для висновку про відсутність або недостатню сформованість у досліджуваних вищезгаданих новоутворень стали низькі показники за даною шкалою.

При високих балах за шкалою «інформованість» можна говорити про достатній рівень обізнаності особистості щодо загальновиробничих понять; орієнтації її в окремих професіях; усвідомлення нею необхідності досягнення певного рівня освіти для різних професій; позитивного ставлення до праці; вміння виокремлювати основні вимоги професії до людини; прагнення до самооцінки в контексті професійного самовизначення.

Високі бали за шкалою «прийняття рішення» засвідчили здатність особистості приймати рішення самостійно, її відповідальність і схильність

самостійно висувати й оцінювати альтернативу. Таким чином, прийняття самостійного рішення нерозривно пов'язане з рівнем зрілості особистості, тож низькі показники за даною шкалою засвідчили недостатню міру умінь та навичок для самостійного вибору рішення.

Уміння планувати своє професійне життя вимірювалося за шкалою «планування». Високі показники свідчать про високий рівень умінь планування власного професійного шляху (збір інформації, концептуалізація, дизайн, перетворення в життя, оцінка), а низькі значення, відповідно, – про недостатній рівень розвитку планування власного професійного життя.

Емоційне ставлення досліджуваних до ситуації вибору професії визначалося за відповідною шкалою. Так, опитаних з низькими показниками характеризує негативного ставлення до необхідності прийняти рішення щодо власного майбутнього. Відтак, емоційний компонент професійної готовності респондентів з високими балами за цим показником проявлявся в позитивному емоційному настрої, життєвому оптимізмі, емоційній врівноваженості і здатності до стійкого переживання невдач.

Вивчення змістових характеристик **Я-концепції** особистості у підлітковому віці стало можливим завдяки застосуванню методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд, адаптація Т. В. Румянцевой), яка виявилася для досліджуваних складною, але досить інформативною [157]. Всі отримані відповіді класифікувалися по групах: оцінка себе як члена соціальної групи (*школяр, син*), за особистісними якостями (*розумний*), за інтересами (*художник*), за особистими досягненнями (*медаліст*), за зовнішніми даними (*чубатий, красуня*), врахування часових параметрів (*майбутній студент, що був дитиною*) тощо. Результати представили велике поле для семантичного аналізу, де значущими є особливості відповідей: від порядку й кількості наведених характеристик до їхньої форми (односкладові або розгорнуті, використовувані слова й формулювання) тощо.

Інтерпретація результатів відбувалась за допомогою контент-аналізу, в процесі якого були виокремлені певні категорії самоопису (В. В. Столін, О. В. Шевченко, Т. М. Яблонська та ін.) [362]. Деякі дослідники, зокрема

Т. В. Румянцева, пропонують виокремлювати при обробці даних за цією методикою шкали і певні емпіричні показники для кожної з них [255]. Однак, визнаючи загалом корисними більшість із запропонованих критеріїв для оцінки результатів тесту, вважаємо все ж некоректним говорити про шкали, оскільки дана методика являє собою неструктурований самоопис, і в цьому випадку більшість із «шкал» можуть виявитися просто відсутніми.

Основними вимірами, що враховувалися нами при аналізі самоописів досліджуваних стали: 1) валентність, яка напряду пов'язана із самооцінкою особистості, та 2) когнітивна складність і диференційованість самоопису, що, по суті, може розглядатися як загальний рівень розвитку Я-концепції.

Так, самоописи досліджуваних включали характеристики, що мають певну валентність, тобто емоційний тон ідентифікаційних характеристик в самоописі дитини. На основі співставлення кількості емоційно-позитивних та емоційно-негативних самохарактеристик вираховувалась різниця, яка визначала різні види валентності самоопису: 1) негативна (1 бал) – переважали в цілому негативні категорії при описі власної ідентичності, більше описувались недоліки, проблеми ідентифікації («некрасивий», «дратівлива», «не знаю, що сказати про себе»); 2) нейтральна (2 бали) – спостерігалась або рівновага між позитивним і негативним самоописом дитини, або яскраво не проявлявся певний емоційний тон (наприклад, перерахування ролей: «син», «студент», «спортсмен» тощо); 3) позитивна (3 бали) – позитивні ідентифікаційні характеристики переважали над негативними («весела», «добрий», «розумний»); 4) завищена (1 бал) – проявлялась або в практичній відсутності негативних самоідентифікацій чи у відповідях на запитання «Хто Я?» переважали характеристики, представлені в найвищому ступені («я краще за всіх», «я супер» тощо). Наявність позитивної валентності пов'язана з наполегливістю в досягненні мети, точністю, відповідальністю, активністю та впевненістю в собі. Інші три види валентності пов'язані з імпульсивністю, непостійністю, тривожністю, депресивністю, невпевненістю у своїх силах, стриманістю та боязкістю.

Саме валентність самоопису в багатьох випадках обстеження дозволяє зробити певні висновки про самооцінку досліджуваних, яка виступає емоційно-

оцінною складовою Я-концепції особистості. Рівень самооцінки виражає ступінь реальних, ідеальних або бажаних уявлень особистості про себе. Адекватна самооцінка (коли співвідношення позитивно оцінюваних якостей до негативно оцінюваних у респондента становила 65–80 % до 35–20 %) свідчить про здатність особистості реалістично усвідомлювати і оцінювати як свої переваги, так і недоліки, коли за нею стоїть позитивне ставлення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. В такому випадку дитина здатна ставити перед собою реально досяжні і відповідні власним можливостям цілі і завдання, брати на себе відповідальність за свої невдачі й успіхи, впевнена у собі, здатна до життєвої самореалізації.

Неадекватно завищена самооцінка виявлялась у тому, що дитина відзначала відсутність власних недоліків або незначну їх кількість (менше 15 % від всієї кількості самохарактеристик). Самооцінка вважалась неадекватно заниженою, якщо кількість негативно оцінених якостей по відношенню до позитивно оцінених («-» до «+») становила 50–100 %, тобто дитина відзначала, що у неї або немає позитивних якостей, або їх кількість не перевищує 50 % (від загального числа емоційно-зabarвлених самохарактеристик). Низька самооцінка у дитини пов'язана з неприйняттям себе, самозапереченням, негативним ставленням до своєї особистості, невпевненістю в собі.

Також вказана методика дозволила оцінити в цілому рівень рефлексії особистості. Як правило, опитувані з вищим рівнем рефлексії надавали більшу кількість відповідей, швидше і легше знаходили відповіді, що стосувалися переважно їх індивідуальних особливостей. Респонденти з менш розвиненим уявленням про себе (низький рівень рефлексії) надавали незначну кількість відповідей, у них переважали формально-біографічні дані, опис зовнішності та соціальні ролі.

Використання різних категорій для самоопису може розглядатися як показник когнітивної складності й диференційованості Я-концепції. Якщо досліджуваний використовує для самоопису 1–2 категорії (соціальні ролі, біографічні дані), то його Я-концепція відзначається нижчим рівнем

диференційованості й когнітивної складності, ніж в опитаного, котрий використовує 4–6 категорій (наприклад, соціальної ролі, особистісні характеристики, метафори, інтереси тощо).

Врахуванням часового контексту самоопису, належності самохарактеристик до минулого, теперішнього або майбутнього часу (на основі аналізу дієслівних форм) дало можливість зробити висновок про рівень активності опитуваного. Переважання в самоописі дієслівних форм, що описують дії або переживання в минулому часі, говорить про наявність у дитини незадоволеності, прагнення повернутися в минуле в силу його більшої привабливості або травматичності. Домінування в самоописі дієслівних форм майбутнього часу говорить про непевненість у собі, прагненні втекти від труднощів теперішнього моменту в силу недостатньої реалізованості в сьогоденні. Переважання в самоописі дієслів теперішнього часу говорить про активність і усвідомлення своїх дій дитиною. Даний показник враховувався нами при здійсненні порівняльного та контент-аналізу відповідей дітей після розподілу їх на групи за ознакою гармонійності стосунків батьків.

Таким чином, використання вищезазначених методик дозволило визначити показники особистісного розвитку дитини підліткового віку за параметрами особливостей ціннісних орієнтацій; розвитку Я-концепції та актуалізованості проблеми професійного самовизначення.

Отримані за допомогою вказаних вище методик емпіричні дані були піддані статистичній обробці за допомогою *програми статистичної інформації IBM SPSS (версія 13)*. З метою обробки отриманої інформації нами було застосовано методи математико-статистичної обробки інформації, зокрема *кореляційний і дисперсійний аналіз*.

Залежно від типів вимірювальних шкал ми застосовували різні коефіцієнти кореляції: коефіцієнт Пірсона, коефіцієнт кореляції за Спірменом. В нашому дослідженні виявлено сильну кореляцію між параметрами стосунків батьків і показниками особистісного розвитку дитини, що дозволяє говорити про зв'язок між досліджуваними параметрами.

Також для нашого дослідження дуже корисним виявилось застосування *дисперсійного аналізу* (методу ANOVA), який дозволяє статистично оцінити надійність прояву залежності результативної ознаки від одного або кількох факторів. За допомогою методу дисперсійного аналізу нами проводилась перевірка статистичних гіпотез відносно середніх в кількох генеральних сукупностях, які мають нормальний розподіл. Дисперсійний аналіз став одним з основних методів статистичної оцінки результатів нашого експерименту, адже він дав змогу встановити, наскільки вибіркові показники зв'язку результативного і факторних ознак достатні для поширення одержаних за вибіркою даних на генеральну сукупність. Перевагою цього методу стало й те, що він дав досить надійні висновки по вибірці батьків дітей підліткового віку невеликої чисельності. Метод дисперсійного аналізу «ANOVA» дав змогу застосувати множинний ранговий критерій Дункана з метою ранжування різних ефектів критеріїв стосунків батьків на різних рівнях їх гармонійності. Критерій Дункана дозволив виявити гомогенні групи сімей, за окремими критеріями.

Окрім цього, нами було використано S-критерій тенденцій Джонкіра, призначений для виявлення тенденцій у зміні ознаки під час переходу від вибірки до вибірки при співставленні трьох і більше вибірок. Також для характеристики (оцінки) розходження емпіричних і теоретичних частот ми застосували критерій узгодженості χ^2 .

2.3 Стосунки батьків як чинник особистісного розвитку дитини: аналіз та інтерпретація результатів констатувального експерименту

2.3.1 Аналіз результатів дослідження стосунків в батьківських парах.

Для виявлення зв'язку між гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків та особистісним розвитком їх дітей, на першому етапі констатувального дослідження було проведено дослідження 266 подружніх пар – батьків дітей підліткового віку, які проживають в м. Шостка Сумської області. Пошук респондентів відбувався шляхом оголошення дати проведення експерименту, на яке відгукнулися всього 266 пар батьків дітей: 88 пар – відвідувачів

Шосткинського міського центру для сім'ї, дітей та молоді; 59 пар – відвідувачів комунального позашкільного навчального закладу «Шосткинська міська мала академія наук учнівської молоді Шосткинської міської ради Сумської області»; 23 пари батьків підлітків, які перебували на обліку Служби у справах дітей м. Шостки та 76 пар батьків – студентів Шосткинського інституту Сумського державного університету. Відбір респондентів відбувався згідно виявлення особистого бажання обох членів подружжя. Окрім цього, до експериментальної групи увійшли 8 пар батьків підлітків, які перебували на обліку в Шосткинській кримінально-виконавчій інспекції через скоєння правопорушення, та 12 пар батьків підлітків, що перебували на обліку у психолога Комунального лікувально-профілактичного закладу «Клініка, дружня до молоді».

Після проведення пілотажного дослідження частина опитуваних пар були відсіяні через те, що їх результати були характерні як для гармонійних, так і для дисгармонійних стосунків. Решта 115 батьківських пар продемонстрували чіткі прояви дисгармонійних, «перехідних» та гармонійних стосунків за більшістю методик. В подальшому саме ці 115 подружніх пар батьків, а також їх 115 дітей підліткового віку й стали основною вибіркою експериментального дослідження.

Отже, *експериментальну групу* склали 115 подружніх пар віком від 35 до 52 років, які на момент проведення дослідження перебували в зареєстрованому шлюбі та проживали разом, а також їх 115 дітей підліткового віку (від 14 до 18 років). Всю вибірку батьків було продіагностовано за допомогою комплексу методик, обґрунтованих в першому розділі дисертаційної роботи. Проаналізуємо результати.

Так, за допомогою проективної методики Е. Ейдеміллера «Сімейна соціограма» вимірювався **ступінь автономності партнерів у досліджуваних подружніх парах** як показник гармонійності стосунків батьків (табл. 2.3).

Відповідно до інтерпретації відстані між колами «Я» та «Партнер» методики «Сімейна соціограма», велика відстань означає емоційну відчуженість та байдужість один до одного; злипання кіл – симбіотичний зв'язок, низьку диференційованість; наявність різних варіантів малюнків в подружжі – середній

рівень автономності в парі. Виявилося, що загальна вибірка батьків за результатами виконання методики розділилася на три групи. Так, 27 пар батьків (31 %) зобразили на своїх малюнках кола «Я» та «Партнер» або на значній відстані один від одного, або у вигляді майже повного накладання одне на одного. Для їх стосунків характерний низький рівень автономності, що виявляється у відчуженості партнерів або в «симбіозі».

Таблиця 2.3

Результати дослідження ступеня автономності у подружніх парах батьків дітей підліткового віку за методикою «Сімейна соціограма» (% , N=115)¹

Рівень сформованості автономності партнерів	Усього досліджуваних пар	Показник
Низький рівень (відчуженість обох партнерів або їх надмірна згуртованість)	27	31
Середній рівень (автономність одного та надмірна прив'язаність іншого)	59	36
Високий рівень (автономність обох партнерів)	29	33

Для наступних 29 пар (33 % від усієї опитаної вибірки батьків) стали характерними зображення двох кіл «Я» та «Партнер» поруч одне з одним без злипання. Згідно інтерпретації авторів методики «Сімейна соціограма» такі малюнки свідчать про наявність високого рівня автономності обох партнерів.

36 % від загальної кількості досліджуваних продемонстрували середній рівень автономності – 59 пар. Для цієї групи стала характерною відмінність у малюнках батька та матері, що виявилася у різних типах розташування кіл (автономність одного та надмірна прив'язаність іншого члена подружжя).

Емпіричні показники, що відповідають виокремленим критеріям гармонійності стосунків батьків **«гнучкість розподілу сімейних ролей» та «ціннісно-орієнтаційна єдність партнерів»**, вимірювалися за допомогою методики «Рольові очікування і домагання в шлюбі» А. Н. Волкової. Для розподілу отриманих відповідей за рівнями, ми зважали на те, що чим вище рівень

¹ Тут і далі в таблицях і рисунках N – кількість подружніх пар, n – кількість осіб.

гнучкості та задоволеності розподілом сімейних ролей в парі – тим вищим є ступінь рольової адекватності подружжя. Для визначення ступеня рольової адекватності подружньої пари ми визначали рольову адекватність чоловіка, яка є різницею балів оцінок рольових домагань дружини і рольових очікувань чоловіка; відповідно, рольова адекватність дружини є різницею балів, що характеризують рольові домагання чоловіка і рольові очікування дружини. Чим менше різниця, тим більшим є рівень рольової адекватності чоловіка (дружини), і, отже, орієнтації дружини (чоловіка) на особисте виконання певної функції відповідають установкам чоловіка (дружини) на активну роль шлюбного партнера в сім'ї. Отже, результати дослідження було розподілено за трьома рівнями сформованості рольової адекватності подружжя (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Рівні сформованості рольової адекватності батьківських пар за методикою «РОД» А. Н. Волкової (% , N=115)

Рівні сформованості рольової адекватності батьківських пар	Усього досліджуваних пар	Показник
Низький рівень (значна різниця в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя)	20	19
Середній рівень (різниця в оцінках рольових домагань і рольових очікувань є значною у одного члена подружжя та незначною в іншого)	49	43
Високий рівень (незначна різниця або її відсутність в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя)	46	40

Так, відповіді 20 опитаних батьківських пар (19 %) продемонстрували низький рівень сформованості рольової адекватності (значну різницю в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя). Середній рівень та відмінність у різницях в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя виявилось в 49 парах опитуваних, що склало 43 % від загальної

кількості вибірки. Високий рівень (незначну різницю або її відсутність в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя) продемонстрували 46 батьківських пар (40 %).

За допомогою цієї методики було визначено рівень **«ціннісно-орієнтаційної єдності партнерів»** як показник гармонійності стосунків батьків. З цією метою було визначено ступінь узгодженості сімейних цінностей батьків та за сімома шкалами: 1) інтимно-сексуальною; 2) особистісною ідентифікацією з чоловіком/жінкою; 3) господарською; 4) батьківсько-виховною; 5) соціальної активності; 6) емоційно-психотерапевтичною; 7) зовнішньої привабливості (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Розподіл пар батьків за рівнями узгодженості сімейних цінностей за методикою «РОД» А. Н. Волкової (% , N=115)

Розподіл пар батьків за рівнями узгодженості сімейних цінностей батьківських пар	Усього досліджуваних пар	Показник
Низький рівень (значна різниця в узгодженості сімейних цінностей подружжя)	17	15
Середній рівень (різниця в узгодженості сімейних цінностей є значною за одними шкалами й незначною за іншими)	58	50
Високий рівень (незначна різниця в узгодженості сімейних цінностей або її відсутність)	40	35

Ступінь узгодженості сімейних цінностей батьків визначається різницею показників шкал сімейних цінностей чоловіка і дружини. Чим менше різниця, тим більше узгодженість уявлень подружжя про найбільш значущі сфери життєдіяльності сім'ї, і тим вищий рівень сформованості показника. Згідно інтерпретації автора методики, кількісна різниця показників шкал сімейних цінностей чоловіка і дружин до 3 балів не викликатиме проблемних взаємин, а більше 3 балів свідчить про досить високий ступінь конфліктності подружжя.

Отже, низький рівень узгодженості сімейних цінностей, що проявляється в значній різниці між цінностями батька та матері за усіма шкалами, притаманний 17 подружнім парам (15 % від загальної кількості батьківських пар). Середній рівень узгодженості сімейних цінностей продемонстрували 50 % батьківських пар, для них різниця в узгодженості сімейних цінностей є значною за одними шкалами й незначною за іншими. Для 40 батьківських пар (35 %) характерний високий рівень узгодженості сімейних цінностей. Батьки та матері в цих парах мають близькі показники за всіма шкалами.

Розглянемо докладніше узгодженість батьківсько-виховних цінностей подружніх пар, яка є найбільш інформативною в контексті предмету нашого дослідження (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

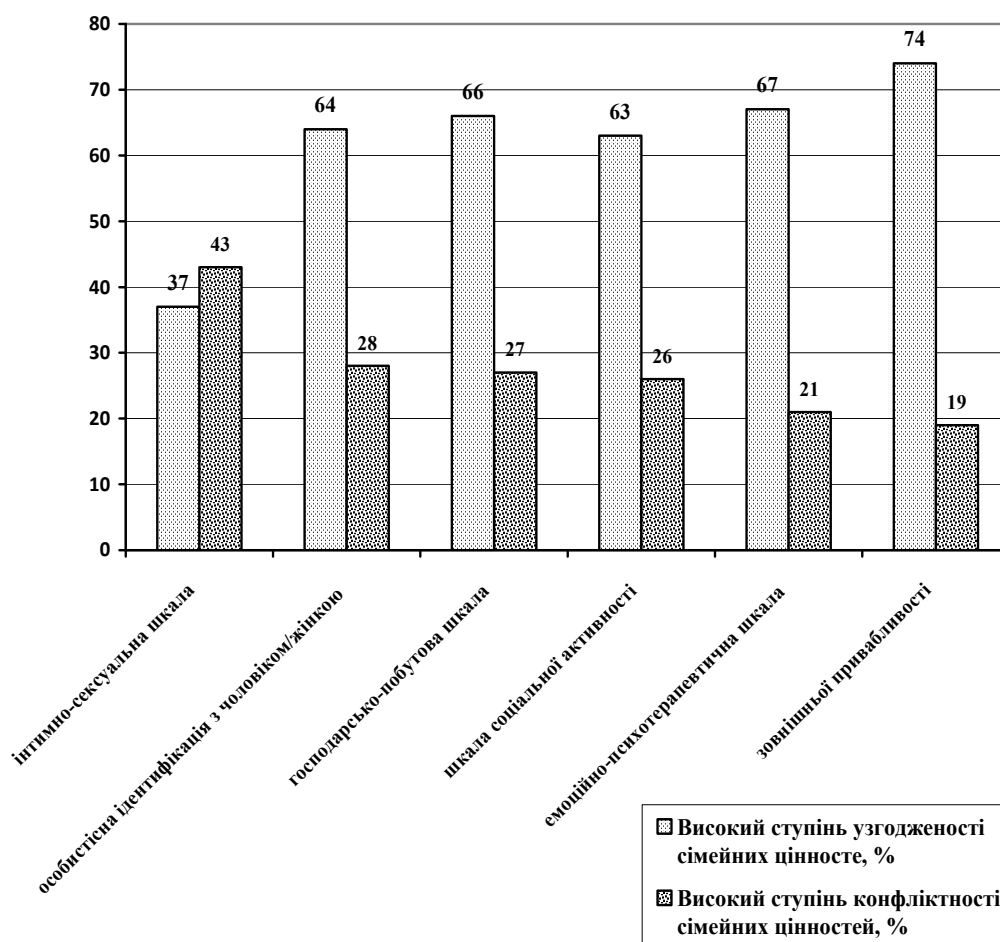
Ступінь узгодженості батьківсько-виховних цінностей подружніх пар за методикою «РОД» А. Н. Волкової (% , N=115)

Ступінь узгодженості батьківсько-виховних цінностей подружніх пар	Усього досліджуваних пар	Показник
Високий ступінь конфліктності сімейних цінностей (значна різниця в узгодженості сімейних цінностей подружжя)	42	37
Високий ступінь узгодженості сімейних цінностей (незначна різниця в узгодженості сімейних цінностей або її відсутність)	73	63

Шкала батьківсько-виховних цінностей дозволила проаналізувати ставлення подружжя до своїх батьківських обов'язків. Вираженість установок чоловіка (дружини) на активну батьківську позицію шлюбного партнера, орієнтації чоловіка (дружини) на власні обов'язки у вихованні дітей та загальна оцінка шкали розглядалась як показник значущості для чоловіка (дружини) батьківських функцій. Ми зважали на те, що чим вище оцінки шкали, тим більшого значення надає чоловік (дружина) ролі батька (матері), тим більше він (вона) вважає батьківство основною цінністю, концентрує навколо себе життя сім'ї. Отже,

високий ступінь конфліктності сімейних цінностей, а точніше – значна різниця в узгодженості сімейних цінностей подружжя за батьківсько-виховною шкалою виявилися характерними для 42 батьківських пар (37 % від загальної вибірки). Це виявляється, як правило, у тому, що, визнаючи загальну важливість виховання дитини, батьки і матері бачать це по-різному: зазвичай батьки меншою мірою включені у процес виховання і очікують активності у цій сфері від матерів. У свою чергу, високий ступінь узгодженості сімейних цінностей продемонстрували 63 % опитуваних (73 подружні пари).

Результати опитаних батьківських пар за шкалами сімейних цінностей представлені на рис. 2.1.

Рис. 2.1 Ступінь узгодженості сімейних цінностей батьківських пар за різними шкалами сімейних цінностей за методикою «РОД» А. Н. Волкової (% , N=115)

При аналізі результатів дослідження узгодженості сімейних цінностей батьківських пар за шкалами сімейних цінностей, виявилось, що найбільший відсоток опитаних батьківських пар (74 %) продемонстрували високий ступінь узгодженості сімейних цінностей за *шкалою зовнішньої привабливості*. Ця шкала відображає орієнтацію на зразки зовнішнього вигляду та моди, важливість привабливості власної та партнера. Тобто опитані батьківські пари частіше однаково орієнтуються на зовнішню привабливість, що робить їх погляди і відповідні прояви поведінки близькими. Лише 19 % батьківських пар показали низькі бали узгодженості за цією шкалою. 67 % з усіх опитаних батьківських пар продемонстрували високий ступінь узгодженості за *емоційно-психотерапевтичною шкалою*, яка виражає установку на значущість емоційно-психотерапевтичної функції шлюбу. Високі показники за цією шкалою свідчать про здатність батька та матері корегувати психологічний клімат в сім'ї, надавати моральну та емоційну підтримку, створювати «психотерапевтичну атмосферу». Низькі показники за цією шкалою свідчать про конфліктність сімейних цінностей у цій царині, недооцінку одним із подружжя важливості цієї функції; так, 21 % батьківським парам притаманні відсутність взаємної моральної та емоційної підтримки.

Узгодженості сімейних цінностей за *господарсько-побутовою шкалою* свідчить про значущість для кожного з батьків побутової та господарської організації сім'ї. Виявлено, що для 66 % батьківських пар характерна висока узгодженість сімейних цінностей за господарсько-побутовою шкалою, а 27 % притаманний значна конфліктність сімейних цінностей.

В свою чергу, високий рівень узгодженості сімейних цінностей за *шкалою особистої ідентифікації з партнером* продемонстрували 64 % батьківських пар. Низькі оцінки за цією шкалою притаманні 28 % опитаних батьківських пар, які не орієнтовані на особисту ідентифікації з партнером як сімейну цінність, в них переважає зорієнтованість на особисту автономію.

63 % батьківських пар згідно результатів дослідження показали наявність високого ступеня узгодженості сімейних цінностей за *шкалою соціальної активності*, що виражається здебільшого у високій значущості позасімейних

інтересів для подружжя, орієнтації на соціальну активність як важливу цінність. 26 % батьківських пар продемонстрували значну конфліктність сімейних цінностей за шкалою соціальної активності, що означає різну орієнтацію чоловіка і дружини на реалізацію у сфері соціальної активності. Так, традиційно чоловіки вбачають відкритою і бажаною для себе цю сферу активності, тоді як активність жінок прагнуть обмежити виконанням побутово-господарських функцій та доглядом за дитиною. При цьому самі жінки все частіше прагнуть до професійної самореалізації, кар'єрного зросту, громадської діяльності, що і створює основу для подружнього конфлікту.

Єдина шкала, за якою ступінь конфліктності сімейних цінностей переважає узгодженість сімейних цінностей, – інтимно-сексуальна. Ця шкала відображає значущість сексуальних стосунків в подружній парі; при цьому високі оцінки свідчать про те, що опитані вважають сексуальну гармонію обов'язковою умовою подружнього щастя. Високий показник узгодженості сімейних цінностей за *інтимно-сексуальною шкалою* свідчить про близькі оцінки подружжям значущості сексуальних стосунків для спільного життя; такий показник характерний для 37 % всіх опитаних батьківських пар. В свою чергу, 43 % з усіх опитаних пар показали низькі оцінки узгодженості за інтимно-сексуальною шкалою, що засвідчило наявність високого ступеня конфліктності сімейних цінностей у цій сфері.

Таким чином, узгодженість сімейних цінностей батьківськими парами було продемонстровано за такими шкалами: 1) зовнішньої привабливості (74 %); 2) емоційно-психотерапевтичною (67 %); 3) господарсько-побутовою (66 %); 4) особистої ідентифікації з партнером (64 %); 5) шкалою соціальної активності (63 %) та 6) інтимно-сексуальною шкалою (37 %). В свою чергу, показники конфліктності сімейних цінностей розподілилися наступним чином: 1) інтимно-сексуальна шкала (43 %), 2) шкала особистісної ідентифікації (28 %), 3) господарсько-побутова шкала (27 %), 4) шкала соціальної активності (26 %), 5) емоційно-психотерапевтична шкала (21 %), 6) зовнішньої привабливості (19 %).

Показник емоційної підтримки партнера і взаємодії в парі, який відповідає критерію **емпатичної наповненості стосунків батьків**, досліджувався за

допомогою методики «Спільний тест Роршаха» в адаптації О. Т. Соколової. Застосування цього тесту дало змогу оцінити особливості розподілу ініціативи, наявність кооперації, лідерства та домінування, включеності у діяльність один одного в кожній батьківській парі. Спосіб комунікації в подружжі досліджувався шляхом спостереження за відповідями батька та матері під час інтерпретації ними плям. При цьому, за умови переважання критики або ігнорування чи відхилення потреб партнера в процесі дискусії, ступінь підтримки партнера в парі оцінювався в 1 бал, і навпаки – за умови наявності підтримки партнера – в 2 бали. Так, високий рівень емоційної підтримки продемонстрували 36 подружніх пар (19 %), середній рівень – 44 подружні пари (51 %), низький рівень підтримки виявився характерним для 35 подружніх пар, що складає 30 % від загальної кількості опитаних (табл. 2.7).

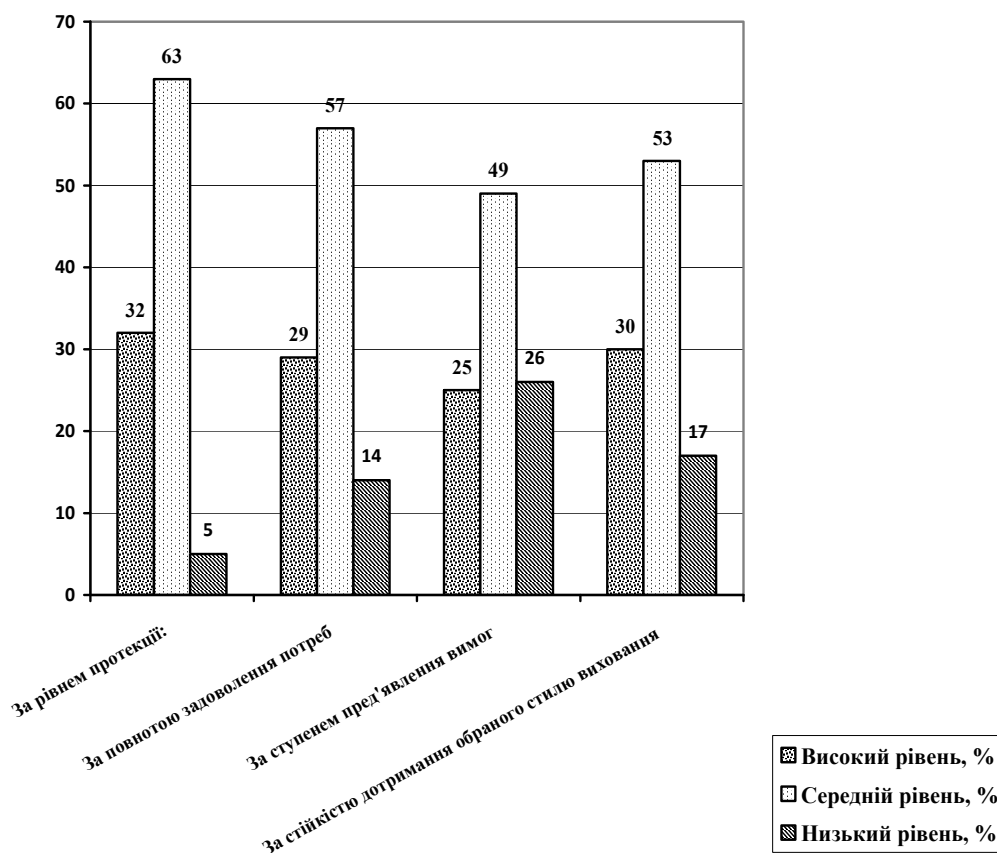
Таблиця 2.7

Ступінь підтримки партнера в батьківських парах по методиці «Спільний тест Роршаха» в адаптації О. Т. Соколової (% , N=115)

Ступінь підтримки партнера в батьківських парах	Усього досліджуваних пар	Показник
Низький рівень	35	30
Середній рівень	44	51
Високий рівень	36	19

Важливим критерієм гармонійних стосунків саме батьків є «узгодженість їх виховних підходів». Відповідний емпіричний показник визначався за допомогою методики «Аналіз сімейних взаємовідносин» (далі «АСВ») Е. Г. Ейдемільера та В. В. Юстицькіса, зокрема за такими шкалами: 1) рівень протекції; 2) повнота задоволення потреб; 3) ступінь пред'явлення вимог, заборон та суворість санкцій; 4) стійкість дотримання обраного стилю виховання. Під час опитування батько та матір з кожної сім'ї відповідали на 130 запитань, призначених для батьків підлітків. Після чого результати відповідей розподілялися на декілька шкал, згідно

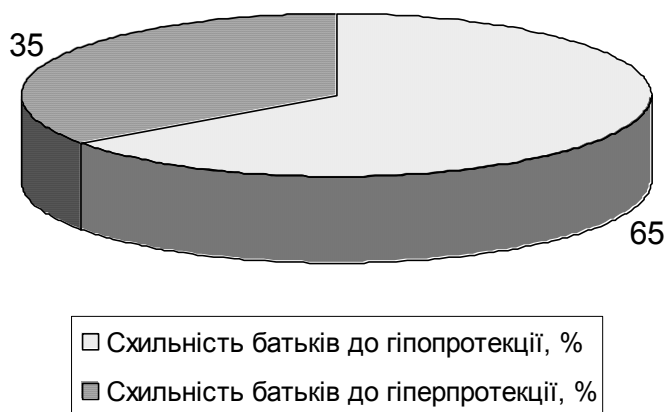
яких відбувалась їх інтерпретація та оцінювання за 3-бальною шкалою. При цьому в 1 бал оцінювався низький ступінь єдності характерних особливостей виховного процесу (від 0–30 % спільних відповідей); в 2 бали оцінювався середній рівень єдності характерних особливостей виховного процесу (кількість спільних відповідей від 30–60 %) і в 3 бали – високий ступінь єдності характерних особливостей виховного процесу (кількість спільних відповідей батька та матерів від 60–100 %) (рис. 2.2).

Рис. 2.2 Рівень узгодженості виховних підходів пар батьків підлітків за різними шкалами методики «АСВ» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицькіса (% , N=115).

Так, *ступінь узгодженості виховних підходів матері та батька за рівнем протекції* означає спільність їх поглядів щодо кількості сил, уваги та часу, яку, на думку кожного члена подружжя, варто приділяти батькам при вихованні дитині. Для 63 % (72 батьківські пари) досліджуваних виявився характерним середній

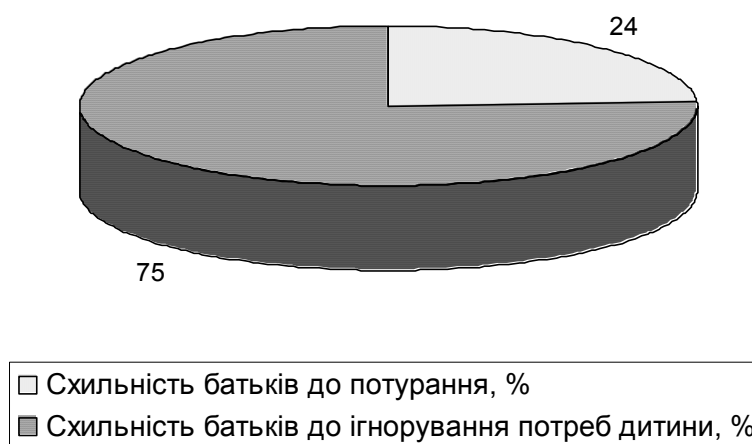
рівень узгодженості виховних підходів, що свідчить про достатню подібність, несуперечливість їх виховних підходів щодо надання підтримки дитині, включеності батьків у процес виховання (кількість спільних відповідей від 30–60 %). Для інших 32 % батьків (37 пар) виявився характерним високий ступінь єдності виховних підходів (кількість спільних відповідей батька та матерів від 60–100 %). Подружжя навіть під час опитування демонстрували живий інтерес до теми виховання, обговорювали між собою приклади з власного життя, що свідчило про відкритість та існування постійного діалогу між батьком та матір'ю стосовно їх виховних підходів. За цією шкалою 5 % пар батьків (6 пар) із загальної вибірки досліджуваних продемонстрували низький рівень узгодженості своїх виховних підходів. Серед цих пар виявлено схильність одного з батьків або до гіперпротекції (2 пари), коли мати чи батько приділяє дитині надто багато часу, сил і уваги, і виховання дитини стало центральним справою її (його) життя, або до гіпопротекції (4 пари), коли дитина або підліток опиняється на периферії уваги батьків, за її виховання беруться лише час від часу, коли трапляється щось серйозне (рис. 2.3).

Рис. 2.3 Питома вага надмірної та недостатньої протекції батьківських пар з низьким рівнем узгодженості виховних підходів за методикою «АСВ»
Е. Г. Ейдемільлера, В. В. Юстицькіса (% , N=115)

Так, ступінь узгодженості виховних підходів матері та батька за повнотою задоволення потреб відображає те, якою мірою діяльність батьків націлена на

задоволення потреб дитини як матеріально-побутових (в харчуванні, одязі, предметах розваги), так і духовних – насамперед у спілкуванні з батьками, в їх любові та увазі. 14 % батьків (16 батьківських пар) продемонстрували низький рівень узгодженості своїх виховних підходів за повнотою задоволення потреб. Окрім цього, для більшості батьків цієї групи виявилися характерними наступні два відхилення ступеня задоволення потреб за методикою «АСВ» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицькіса: потурання та ігнорування потреб дитини (рис. 2.4).

Рис. 2.4 Питома вага потурання та ігнорування потреб дитини у батьківських парах з низьким рівнем узгодженості виховних підходів за повнотою задоволення потреб за методикою «АСВ» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицькіса (% , N=115)

При цьому, 11 пар батьків (9 % із загальної кількості) з низьким рівнем узгодженості своїх виховних підходів за повнотою задоволення потреб характеризуються недостатнім прагненням до задоволення потреб дитини, або демонструють неузгоджене розуміння цих потреб, конфліктують при обговоренні цієї теми. Виявлено, що для них характерне прагнення задовольняти насамперед матеріальні потреби і брак задоволення духовних потреб, особливо потреб в емоційному контакті, спілкуванні з дитиною. Разом з тим, у 4 пар (3 % від загальної кількості) матерів з опитаних батьківських пар переважає орієнтація на максимальне й некритичне задоволенню будь-яких потреб дитини, будь-яке її

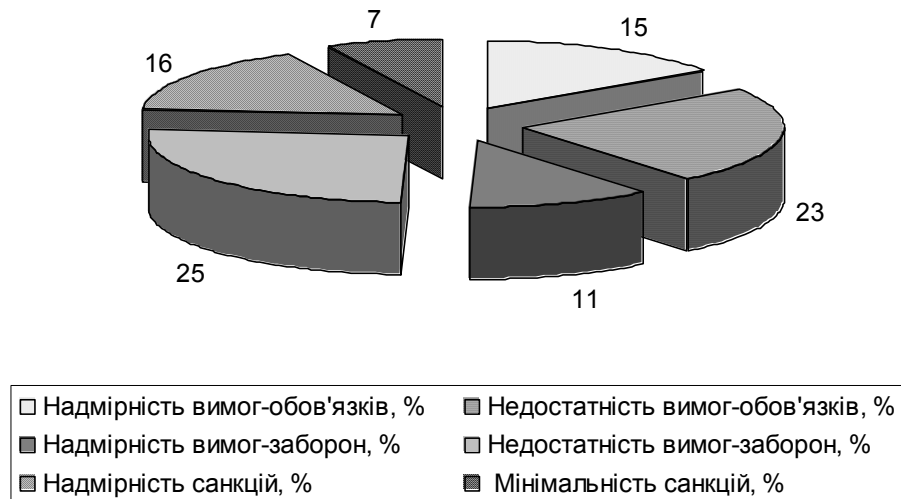
бажання для них – закон. Пояснюючи необхідність такого виховання, вони наводять аргументи, які є типовою раціоналізацією – «слабкість дитини», її винятковість, бажання дати їй те, чого були самі позбавлені свого часу тощо. Виявилось, що при потуранні матері несвідомо проєктують на дітей свої раніше незадоволені потреби і шукають способи замісного задоволення їх за рахунок виховних дій.

Такі відхилення у задоволенні потреб дитини не притаманні 57 % (66 пар) досліджуваних батьків. Для них характерний середній рівень узгодженості виховних підходів за повнотою задоволення потреб дитини. Для такого подружжя задоволення потреб дитини характеризується відносно-спільним скеровуванням.

Максимальну єдність в узгодженості виховних підходів за повнотою задоволення потреб дитини і вищі показники власне самої орієнтації на задоволення її потреб продемонстрували 29 % батьків (33 подружні пари), для яких виявилися характерними сімейні обговорення способів задоволення дитячих потреб за участі самих дітей.

Окрім цього, цікавими виявилися результати дослідження узгодженості виховних підходів матері та батька за *ступенем пред'явлення вимог до дитини*, які є невід'ємною частиною виховного процесу. При цьому, згідно методики «АСВ» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицькіса, цей показник об'єднує вимоги-обов'язки, вимоги-заборони та вимоги-санкції (покарання). Вимоги виступають, по-перше, у вигляді обов'язків дитини, тобто в тих завданнях, які вона виконує – навчання, догляд за собою, участь в організації побуту, допомога іншим членам родини. По-друге, це вимоги-заборони, які встановлюють, чого дитина не повинна робити. Нарешті, невиконання вимог дитиною, може спричинити застосування санкцій з боку батьків від м'якого засудження до суворих покарань.

Так, 26 % опитаних батьків (29 пар) продемонстрували низький рівень узгодженості виховних підходів за ступенем пред'явлення вимог до дитини. Для таких пар також характерні різні форми порушень системи вимог до дитини: суперечливість вимог, їх надмірність або недостатність (рис. 2.5).

Рис. 2.5 Питома вага різних форми порушень системи вимог до дитини у батьківських парах з низьким рівнем узгодженості виховних підходів за ступенем пред'явлення вимог до дитини за методикою «АСВ» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицькіса (% , N=115)

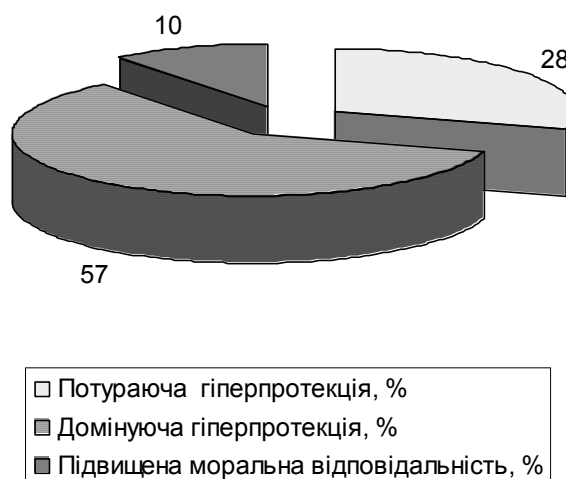
Зокрема, в опитаних батьківських парах з низьким рівнем узгодженості виховних підходів за ступенем пред'явлення вимог до дитини спостерігається суперечливість вимог: в одного з батьків (як правило, в матері) переважає схильність до застосування мінімальності санкцій, вони намагаються застосовувати покарання у край рідко, покладаючись на заохочення. На відміну від них, батьки, як правило, виявляють схильними до застосування надмірних санкцій (тип виховання «жорстоке поводження»). Вони досить часто вдаються до застосування суворих покарань, надмірно реагують навіть на незначні порушення поведінки. Типові висловлювання батьків відображають їх переконання в корисності для дітей і підлітків максимальної строгості.

Така неузгодженість у виховних підходах батьків стимулює розвиток невпевненості, імпульсивності, маніпулятивності в підлітка, намагання «лавірувати» і уникати відповідальності. Неузгодженість батьків у питаннях вимог до дитини, поєднання у вихованні суперечливих ознак і тенденцій гіперпротекції, вседозволеності, надмірного контролю створює для підлітка розмиті рамки і лежить в основі типів негармонійного виховання («домінуюча гіперпротекція»), потурання

тощо). У стеничних дітей та підлітків таке виховання форсує виникнення реакцій опозиції і емансипації, у менш вольових зумовлює розвиток рис сенситивного і тривожно-недовірливого (психастеничного) типу акцентуацій.

Окрім цього, досліджувався рівень узгодженості виховних підходів батьків за стійкістю дотримання обраного ними стилю виховання. Нестійкість стилю виховання, за Е. Г. Ейдемільлером, В. В. Юстицькісом, проявляється у різкій зміні стилю, прийомів, що поєднується з переходом від дуже суворого до ліберального і потім навпаки, з переходом від значної уваги до дитини до емоційного відкидання її батьками [350; 351]. Нестійкість стилю виховання, на думку науковців, спричиняє формування таких рис характеру як впертість, схильність протистояти будь-якому авторитету, і є частою ситуацією в сім'ях дітей і підлітків з відхиленнями характеру. Отож, 17 % батьківських пар (19 пар) продемонстрували значні прояви нестійкого стилю виховання або в одного з батьків, або в обох, що поєднуються з неузгодженістю виховних підходів за параметром стійкості стилю виховання.

Виявлено, що саме у цих сім'ях спостерігаються виразні тенденції негармонійного виховання, виокремлені авторами методики «АСВ» Е. Г. Ейдемільлером, В. В. Юстицькісом: 1) потураюча гіперпротекція; 2) домінуюча гіперпротекція та підвищена моральна відповідальність (рис. 2.6).

Рис. 2.6 Питома вага різних типів негармонійного сімейного виховання дітей у батьківських парах з низьким рівнем узгодженості виховних підходів за стійкістю дотримання обраного стилю виховання за методикою «АСВ» Е. Г. Ейдемільлера, В. В. Юстицькіса (% , N=115)

Так, виявлено, що 5 батьківським парам притаманна здебільшого потураюча гіперпротекція, для якої характерні максимальна увага дитині і безумовне задоволення її потреб. Цей тип виховання сприяє розвитку демонстративних (істероїдних) і гіпертимних рис особистості у підлітка. Домінуюча гіперпротекція виявилась характерною для 11 батьківських пар. Для цих батьків дитина також знаходиться у центрі уваги, проте, в той же час, вони позбавляють її самостійності, ставлячи численні обмеження і заборони. У гіпертимних підлітків такі заборони підсилюють реакцію емансипації і обумовлюють гострі афективні реакції екстрапунітивного типу. При тривожно-недовірливих (психастенічних), сенситивних, астенічних типах акцентуацій особистості домінуюча гіперпротекція посилює астенічні риси.

Ознаки негармонійного типу виховання «підвищена моральна відповідальність» виявились характерними для 2 батьківських пар. Цей тип виховання характеризується поєднанням високих вимог до дитини зі зниженою увагою до її потреб, що стимулює розвиток рис тривожно-недовірливої (психастенічної) акцентуації характеру.

Отримані результати щодо особливостей батьківського виховання та узгодженості різних їх аспектів у виховних підходах батьків і матерів дозволили визначити наявні особливості виховання, які було враховано при розробці корекційно-розвивальної програми для батьків і підлітків.

Важливим інтегральним критерієм гармонійності стосунків батьків, як уже зазначалося вище, є **міра задоволеності шлюбом**, яка досліджувалася за допомогою тесту-опитувальника задоволеності шлюбом, (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко) [285]. За допомогою цієї методики було визначено рівень задоволеності шлюбом кожного з партнерів, після чого проведено співставлення цього показника з відповідним показником чоловіка (дружини) та даними інших методик.

За результатами дослідження виявилось, що залежно від рівнів задоволеності шлюбом батьківські пари було розподілено на три групи: неблагополучні (0–26 балів: низький рівень задоволеності); перехідні (27–29 балів:

середній рівень задоволеності) і благополучні (30–48 балів: високий рівень задоволеності стосунками), табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Рівень задоволеності шлюбом в батьківських парах за результатами тесту-опитувальника задоволеності шлюбом, розробленого В. В. Століним, Т. Л. Романовою та Г. П. Бутенко (% , N=115)

Рівень задоволеності шлюбом	Усього досліджуваних пар	Показник
Низький рівень (сім'ї з дисгармонійними стосунками)	22	19
Середній рівень (перехідні сім'ї)	52	45
Високий рівень (сім'ї з гармонійними стосунками)	41	36

Враховуючи те, що в основі опитування лежить уявлення про задоволення шлюбом як про досить стійке емоційне явище, що включає передусім, почуття, узагальнену емоцію, генералізоване переживання, а вже потім – раціональну оцінку успішності шлюбу з тими чи іншими параметрами, можна припустити, що низький рівень задоволеності шлюбом в батьківських парах є притаманним для сімей з дисгармонійними стосунками; в свою чергу, високий рівень задоволеності шлюбом в батьківських парах є характерним для сімей з гармонійними стосунками. Окрім цього, відчуття задоволеності шлюбом виявляються як в емоціях, що виникають у різних ситуаціях, так і в різноманітних думках, оцінках, порівняннях.

Відтак, 36 % сімей (41 подружня пара) продемонстрували високий рівень задоволеності шлюбом, що дозволило нам віднести батьківські діади до таких, що мають гармонійні стосунки. Низький рівень задоволеності шлюбом, а водночас і наявність дисгармонійних стосунків виявились у 19 % батьків (22 подружніх пар). В свою чергу, 45 % батьків (52 пари) показали розбіжні результати, згідно яких їх рівень задоволеності шлюбом виявився середнім, а стосунки було названо «перехідними».

Отже, проведений аналіз результатів дослідження гармонійних та дисгармонійних стосунків батьків, є ґрунтовним та достовірним. Проте, він потребує заглиблення та більш прискіпливого аналізу в контексті розподілу стосунків в батьківських парах на гармонійні та дисгармонійні з метою більш ґрунтовної інтерпретації впливу стосунків батьків на особистісний розвиток дитини.

2.3.2 Інтерпретація результатів дослідження стосунків батьків в сім'ях з гармонійними, «перехідними» та дисгармонійними стосунками. Нами було досліджено рівні сформованості критеріїв гармонійності стосунків батьків всієї вибірки за повним комплексом методик, обґрунтованим в теоретичній частині дисертаційного дослідження. Проте, для перевірки гіпотези дослідження щодо впливу характеру стосунків між батьками на особистісний розвиток дитини через формування в неї базових особистісних утворень, що найбільш виразно постають в підлітковому віці, доцільно проаналізувати показники, що відповідають критеріям гармонійності стосунків батьків, залежно від характеру їх міжособистісних взаємин.

Розглянемо більш детально психологічні чинники, які спричиняють таку диференціацію між групами.

Так, одним із критеріїв гармонійних стосунків батьків було визначено емоційну автономність; відповідний показник за проективною методикою Е. Ейдемільера «Сімейна соціограма» [351]. У виокремлених за характером стосунків батьків групах виявлено такі дані (табл. 2.9).

Як видно з таблиці, показник емоційної автономності має найбільші розбіжності в різних групах досліджуваних і проявляються в трьох варіантах: на низькому, середньому або високому рівні. Так, у батьківських парах з дисгармонійними стосунками показники емоційної автономності проявляються переважно на низькому рівні (59 %). Середній рівень емоційної автономності більш притаманний батькам з «перехідних» сімей (47 %). Значно частіше емоційна автономність проявляється на високому рівні у групі батьків з гармонійними стосунками (71 %). Виявлені відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$. Зв'язки між отриманими показниками на основі інтеркореляцій наводяться у додатку А.

Показники різних рівнів емоційної автономності або залежності батьків

(за методикою Е. Ейдемільера «Сімейна соціограма», N=115, %)

Рівень прояву емоційної автономності або залежності	1 група (сім'ї з дисгармонійними стосунками)		2 група («перехідні сім'ї»)		3 група (сім'ї з гармонійними стосунками)	
	Усього досліджуваних пар (n=22)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (n=52)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (n=41)	Показник у %
Низький	13	59	23	44	2	6
Середній	8	36	24	47	9	23
Високий	1	5	5	9	30	71

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

Показник гнучкості сімейних ролей, який досліджувався за методикою «РОД» А. Н. Волкової, також істотним чином відрізняється у виокремлених групах батьківських пар (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Показники гнучкості сімейних ролей залежно від типу стосунків батьків

(за методикою А. Н. Волкової «РОД», N=115, %)

Рівень прояву гнучкості розподілу сімейних ролей	1 група (сім'ї з дисгармонійними стосунками)		2 група («перехідні сім'ї»)		3 група (сім'ї з гармонійними стосунками)	
	Усього досліджуваних пар (n=22)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (n=52)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (n=41)	Показник у %
Низький	13	59	23	44	2	6
Середній	8	36	24	47	9	23
Високий	1	5	5	9	30	71

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

З таблиці видно, що низький рівень прояву гнучкості сімейних ролей характерний для 59 % (13 пар) батьків з дисгармонійними стосунками. Натомість,

лише 6 % батьків (2 пари) з сімей з гармонійними стосунками мають низький рівень прояву гнучкості сімейних ролей. Високий рівень гнучкості сімейних ролей демонструють 71 % (30 пар) з цієї ж групи сімей з гармонійними стосунками. При цьому, для більшості батьків з групи «перехідні сім'ї» 47 % (24 пар) виявився характерним середній рівень гнучкості сімейних ролей. Таким чином, відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$; зв'язки між отриманими показниками на основі інтеркореляцій наводяться у Додатку А.

Виокремлені групи сімей досить суттєво відрізняються і за показником ціннісно-орієнтаційної єдності, яка була визначена за допомогою методики «РОД» А. Н. Волкової [62]. Так, високий рівень прояву ціннісно-орієнтаційної єдності виявився притаманним 79 % (31 парі) батьків з гармонійними стосунками, 8 % сімей (4 парам) з «перехідними» стосунками та 7 % сімей (1 парі) з дисгармонійними стосунками. Поруч з цим, середній рівень прояву ціннісно-орієнтаційної єдності продемонстрували 75 % (39 пар) батьків з «перехідних» сімей, 19 % (8 пар) батьків з гармонійними стосунками та 11 % (2 пари) батьків з дисгармонійних сімей. Найнижчий рівень прояву ціннісно-орієнтаційної єдності у батьківських парах продемонстрували 82 % (18 пар) батьків з сімей з дисгармонійними стосунками; 17 % (9 пар) батьків з «перехідних» сімей та 2 % (1 пара) батьків з сімей з гармонійними стосунками (табл. 2.11).

Таблиця 2.11.

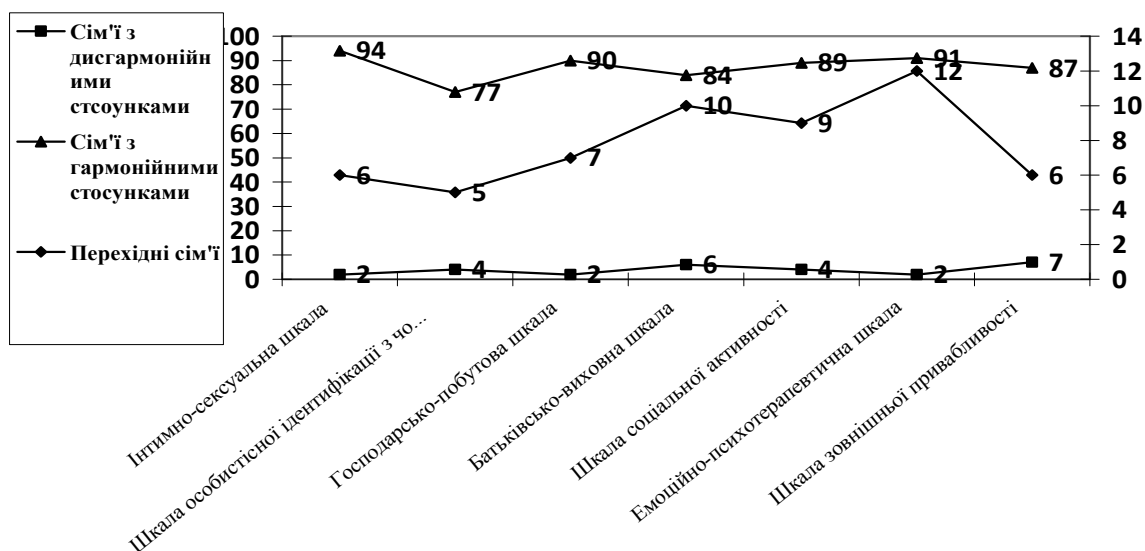
Показники ціннісно-орієнтаційної єдності залежно від типу стосунків батьків

(за методикою А. Н. Волкова «Рольові очікування», N=115, %)

Рівень прояву ціннісно-орієнтаційної єдності	1 група (сім'ї з дисгармонійними стосунками)		2 група (перехідні сім'ї)		3 група (сім'ї з гармонійними стосунками)	
	Усього досліджуваних пар (n=22)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (n=52)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (n=41)	Показник у %
Низький	18	82	9	17	1	2
Середній	2	11	39	75	8	19
Високий	1	7	4	8	31	79

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

Отже, відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$; зв'язки між отриманими показниками на основі інтеркореляцій наводяться у додатку А. Ціннісно-орієнтаційна єдність у різних сферах життєдіяльності сім'ї залежно від типу стосунків батьків представлена на рис. 2.7 та у Додатку А.

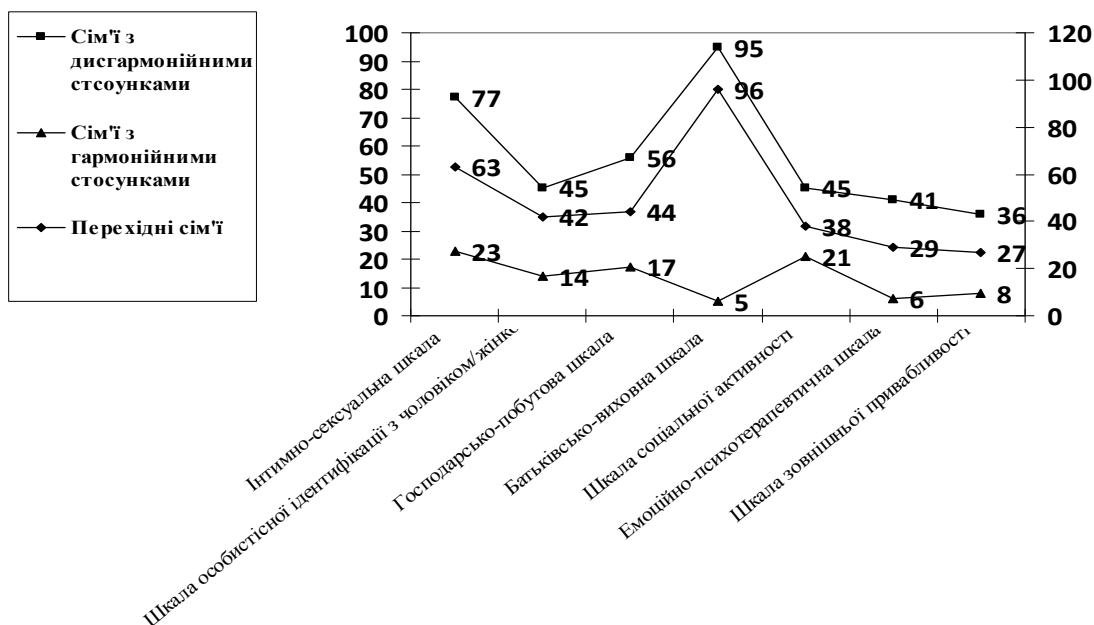
Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру

Рис. 2.7 Показники високого ступеня узгодженості сімейних цінностей у батьківських парах за різними шкалами сімейних цінностей (за методикою А. Н. Волкова «Рольові очікування», N=115, %):

З наведеної діаграми видно, що показники високого ступеня узгодженості сімейних цінностей у батьківських парах є найбільшими в сім'ях з гармонійними стосунками за всіма шкалами (від 84 % до 94 %). Значно нижчими за всім шкалами вони виявилися в групах сімей з «перехідними» (від 5 % до 12 %) та дисгармонійними стосунками (від 2 % до 7 %). При цьому відзначимо, що найвищий відсоток (91 %) – продемонстрували батьки з гармонійними стосунками за емоційно-психотерапевтичною шкалою, а найнижчий – 2%: у батьків з дисгармонійними стосунками за інтимно-сексуальною, господарсько-побутовою та емоційно-психотерапевтичною шкалами. Відмінності значущі на

рівні $p \leq 0,001$; зв'язки між отриманими показниками на основі інтеркореляцій наводяться у додатку А.

Поруч з цими результатами, ми визначили показники високого ступеня конфліктності сімейних цінностей у батьківських парах за різними шкалами сімейних цінностей (рис. 2.8).

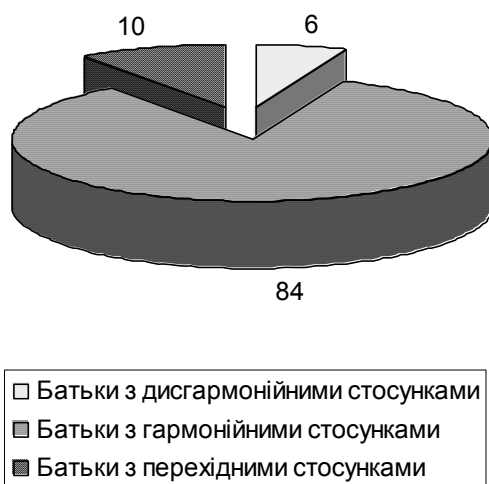

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру

Рис. 2.8 Показники високого ступеня конфліктності сімейних цінностей у батьківських парах за різними шкалами сімейних цінностей (за методикою А. Н. Волкової «РОД», N=115, %)

Так, найвищі показники конфліктності сімейних цінностей у батьківських парах за різними шкалами сімейних цінностей виявлено у батьків з «перехідними» та дисгармонійними стосунками (від 27–95 %) за всіма шкалами. Найнижчі показники продемонстрували батьки дітей з гармонійними стосунками (від 5–23 %). При цьому, найвищий відсоток ступеня конфліктності сімейних цінностей (95 %) продемонстрували батьки з дисгармонійними стосунками за батьківсько-виховною шкалою, а найнижчий – 5 % – у батьків з гармонійними стосунками за цією ж шкалою. Таким чином, відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$; зв'язки між отриманими показниками на основі інтеркореляцій наводяться у додатку А.

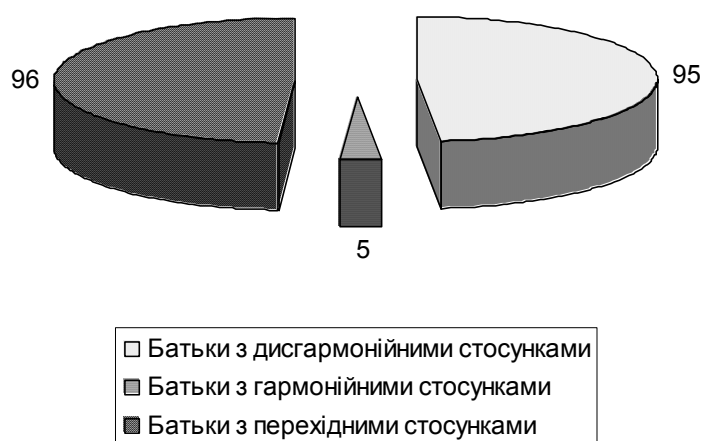
Зважаючи на це, проаналізуємо докладніше результати узгодженості сімейних цінностей за батьківсько-виховною шкалою залежно від типу стосунків батьків (табл. 2.11 та рис. 2.9).

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

Рис. 2.9 Показники високого ступеня узгодженості сімейних цінностей за батьківсько-виховною шкалою залежно від типу стосунків батьків (за методикою А. Н. Волкової «РОД», $N=115$, %).

Відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$; зв'язки між отриманими показниками на основі інтеркореляцій наводяться у додатку А.

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

Рис. 2.10 Показники високого ступеня конфліктності сімейних цінностей за батьківсько-виховною шкалою залежно від типу стосунків батьків (за методикою А. Н. Волкової «РОД», $n=115$, %)

Як бачимо, найвищі показники узгодженості сімейних цінностей у батьківських парах за батьківсько-виховною шкалою відзначаються у батьків з гармонійними стосунками (84 %). Це свідчить про подібність ставлення у подружжя до своїх батьківських обов'язків та показників значущості для чоловіка та дружини їх батьківських функцій.

Найнижчі показники узгодженості батьківсько-виховних цінностей – у батьків з дисгармонійними (6 %) і «перехідними» стосунками (10 %). Це свідчить про наявність тенденції різних поглядів щодо розподілу батьківських обов'язків подружжям та сутнісні розбіжності у показниках значущості для чоловіка та дружини їх батьківських функцій.

У свою чергу, високий ступінь конфліктності сімейних цінностей майже не виявлений в сім'ях з гармонійними стосунками: лише 5 % таких пар характеризуються розбіжностями поглядів щодо значущості їх батьківських функцій та розподілу батьківських обов'язків. На відміну від цієї групи сімей, батьки з дисгармонійними та «перехідними» стосунками продемонстрували найвищі показники високого ступеня конфліктності сімейних цінностей за батьківсько-виховною шкалою (відповідно 96 % та 95 %). Відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$; зв'язки між отриманими показниками представлено у додатку А.

Окрім цього, були проаналізовані результати дослідження батьківських пар у розрізі відмінностей між трьома групами сімей з різними стосунками за показником **емпатичної наповненості стосунків подружжя**, що відповідає однойменному критерію гармонійності їх взаємин. Дані відповідно до виокремлених груп подано у табл. 2.12.

Отже, в групі батьків з дисгармонійними стосунками найбільша кількість подружніх пар – Відповідні відсотки виправте у всьому абзаці 78 % (17 пар) продемонстрували низький ступінь підтримки партнера, 17 % (4 пари) – середній ступінь та лише 1 пара – високий ступінь підтримки пратнера. Схожими є показники групи батьків з «перехідними» стосунками: лише 3 пари батьків (6 %) продемонстрували високий ступінь підтримки один одного, решта 79 % (41 пара) – середній ступінь та лише 8 пар (15 %) – високий ступінь підтримки один одного.

При цьому, 71 % (29 пар) батьків з гармонійними стосунками характеризуються високим ступенем підтримки один одного, 20 % (8 пар) – середнім ступенем та лише 9 % (4 пари) – низьким ступенем підтримки один одного.

Таблиця 2.12

Показники ступеня підтримки партнера в батьківських парах (за методикою «Спільний тест Роршаха» (адаптація О. Т. Соколова), N=115, %)

Ступінь підтримки партнера	1 група (сім'ї з дисгармонійними стосунками)		2 група («перехідні сім'ї»)		3 група (сім'ї з гармонійними стосунками)	
	Усього досліджуваних пар (N=22)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (N=52)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (N=41)	Показник у %
Низький	17	78	8	15	4	9
Середній	4	17	41	79	8	20
Високий	1	5	3	6	29	71

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

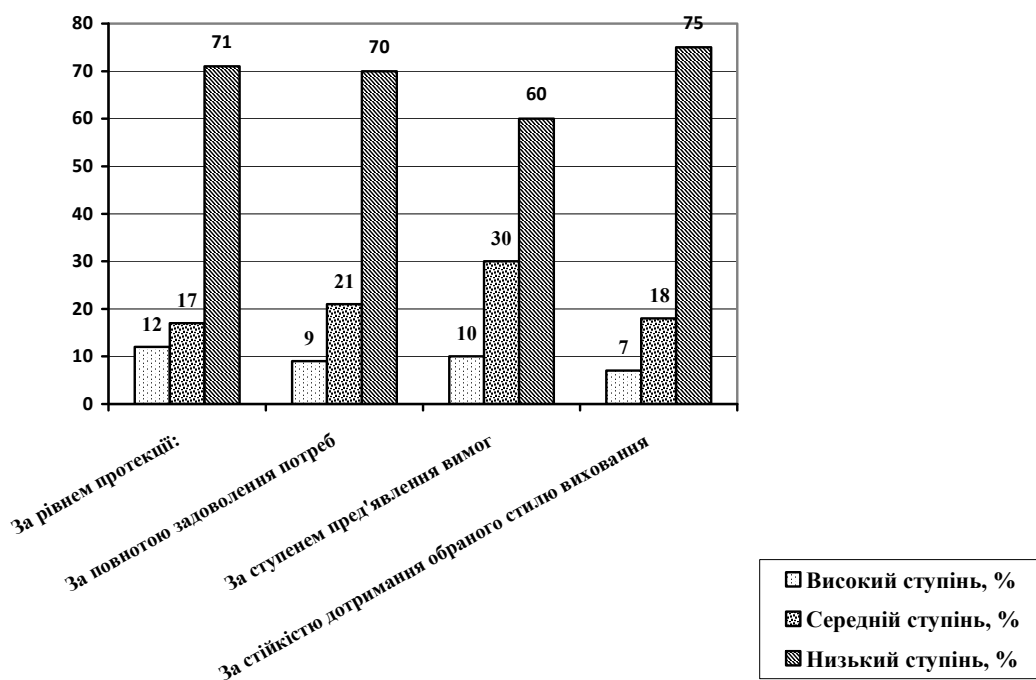
Відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$. Зв'язки між отриманими показниками на основі інтеркореляцій наводяться у додатку А.

Виявлено, що **узгодженість виховних підходів батьків** (за методикою «АСВ» Е. Г. Ейдемільера та В. В. Юстицькіса) відрізняється у виокремлених групах в залежності від характеру стосунків між батьком та матір'ю.

Так, узгодженість виховних підходів батьків з дисгармонійними стосунками відображено на рис. 2.11.

Так, за шкалами, які розглядалися при аналізі виховних підходів, у батьків з дисгармонійними стосунками спостерігається перевага низького ступеня узгодженості виховних підходів: від 60 % за шкалою «За ступенем пред'явлення вимог» до 75 % «за стійкістю дотримання обраного стилю виховання». Окрім цього, середній ступінь узгодженості виховних підходів проявився наступним чином: від 17 % за шкалою «За рівнем протекції» до 30 % «За ступенем пред'явлення вимог». Дуже показовим є представлення високого ступеня узгодженості виховних підходів у батьків з дисгармонійними стосунками:

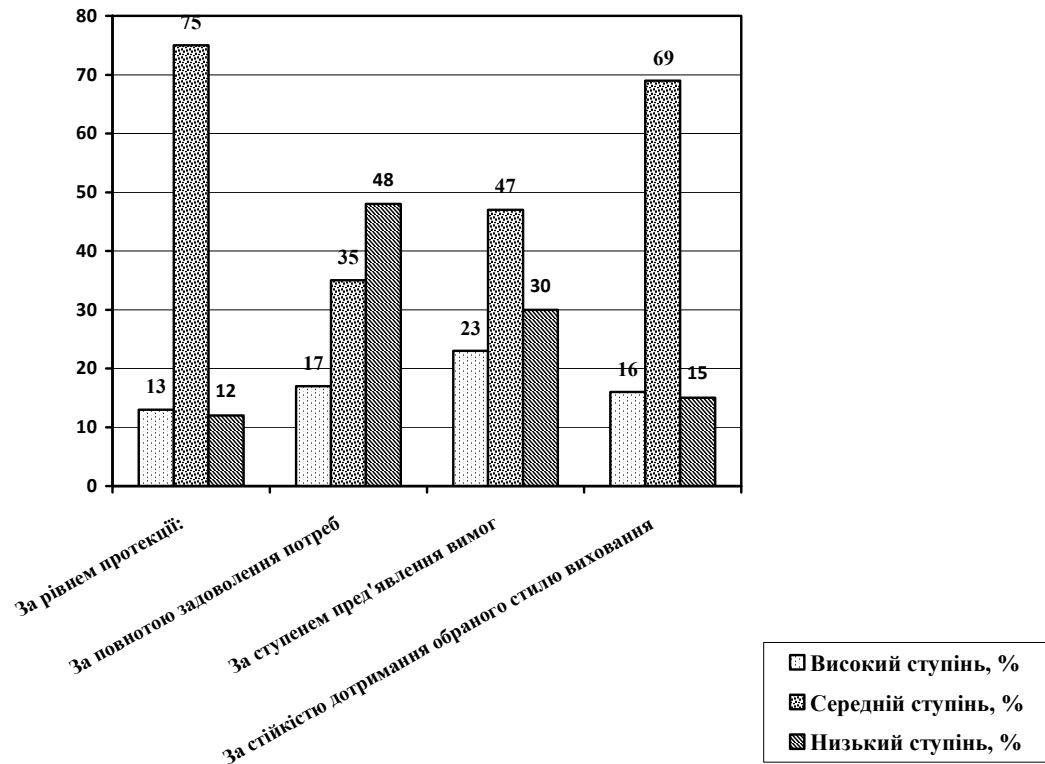
від 7% – «За стійкістю дотримання обраного стилю виховання» до 12% – «За рівнем протекції». Таким чином, виховні підходи батьків цієї групи можна загалом характеризувати як неузгоджені, такі, що недостатньою мірою враховують потреби дитини, здебільшого дезорієнтують її у вимогах, незбалансовані за співвідношенням протекції і санкцій. Відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$. Зв'язки між отриманими показниками наводяться у додатку А.

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

Рис. 2.11 Ступінь узгодженості виховних підходів батьків з дисгармонійними стосунками (за методикою «Спільний тест Роршаха» (адаптація О. Т. Соколова), $N=115$, %)

Розглянемо для порівняння показники ступеня узгодженості виховних підходів батьків з «перехідними» стосунками (рис. 2.12).

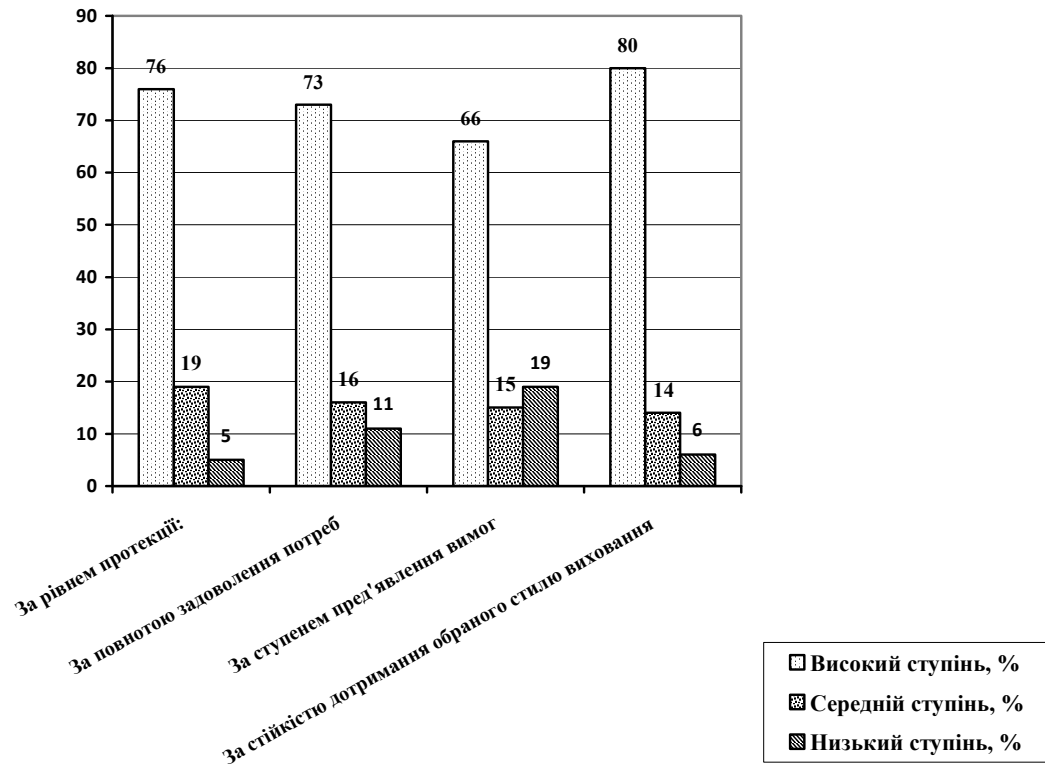

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

Рис. 2.12 Ступінь узгодженості виховних підходів батьків з «перехідними» стосунками (за методикою «Спільний тест Роршаха» (адаптація О. Т. Соколова), $N=115$, %)

Ступінь узгодженості виховних підходів батьків з «перехідними» стосунками розподілився наступним чином: найбільш чисельні показники середнього ступеня (від 35 % «за повнотою задоволення потреб дитини» до 75 % «за рівнем протекції»); на другому місці – від 12 % («за рівнем протекції» до 48 % – «за повнотою задоволення потреб») – низька узгодженість виховних підходів. Високий ступінь узгодженості виховних підходів батьків з «перехідними» стосунками представлений у незначній кількості подружніх пар: від 13 % «за рівнем протекції» до 23 % «за ступенем пред'явлення вимог». Відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$; зв'язки між отриманими показниками наводяться у додатку А.

Окрім цього, цікавими виявилися дані щодо узгодженості виховних підходів у батьків з гармонійними стосунками, отримані нами за допомогою методики «Спільний тест Роршаха» (адаптація О. Т. Соколової) [278] – рис. 2.13.

Примітка. $P \leq 0,001$ по Джонкеру.

Рис. 2.13 Ступінь узгодженості виховних підходів у батьків з гармонійними стосунками (за методикою «Спільний тест Роршаха» (адаптація О. Т. Соколова), $N=115$, %)

Так, батькам, стосунки яких є гармонійними, найбільш притаманний високий ступінь узгодженості виховних підходів: від 66% «за ступенем пред'явлення вимог» до 80% «за стійкістю дотримання обраного стилю виховання». Найменшою мірою в таких батьків проявляється низька узгодженість виховних підходів: від 5% «за рівнем протекції» до 16% «за повнотою задоволення потреб». Окрім цього, середня міра узгодженості виховних підходів виявилася притаманною деякій кількості таких батьків: від 14% («за стійкістю дотримання обраного стилю виховання») до 19% «За рівнем протекції».

Отже, узгодженість виховних підходів батьків пов'язана типом їхніх стосунків: батькам з гармонійними стосунками більш притаманний високий ступінь узгодженості виховних підходів; на відміну від цієї групи батьків, у подружжя з «перехідними» стосунками переважає середній рівень узгодженості

виховних підходів за більшості шкал, а в батьків з дисгармонійними стосунками відзначено домінування низької узгодженості виховних підходів.

Окрім цього, було виявлено, що показник задоволеності шлюбом, який розглядався як інтегральний критерій гармонійності стосунків батьків, також залежить від характеру стосунків між ними (табл. 2.13).

Таблиця 2.13.

Показники задоволеності шлюбом в батьківських парах (за тестом – опитувальником задоволеності шлюбом (розробленим В. В. Століним, Т. Л. Романовою, Г. П. Бутенко), N=115, %)

Рівень задоволеності шлюбом	1 група (сім'ї з дисгармонійними стосунками)		2 група (перехідні сім'ї)		3 група (сім'ї з гармонійними стосунками)	
	Усього досліджуваних пар (N=22)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (N=52)	Показник у %	Усього досліджуваних пар (N=41)	Показник у %
Низький	15	69	7	14	1	3
Середній	5	21	34	65	5	11
Високий	2	10	11	21	35	86

Так, 86 % (35 пар) батьків з гармонійними стосунками підтвердили високий рівень задоволеності своїм шлюбом, середній рівень задоволеності виявився у 11 % (5 пар) і лише для 3 % (1 пара) батьків з гармонійними стосунками виявився характерним низький рівень задоволеності стосунками. На відміну від цієї групи батьків, парам з «перехідними» стосунками притаманний середній рівень задоволеності шлюбом – 65 % (21 парі), і тільки 21 % (11 парам) – високий рівень задоволеності шлюбом та для 14 % (7 парам) – низький рівень задоволеності шлюбом. Переважна кількість батьківських пар з дисгармонійними стосунками продемонструвала схильність до низького рівня задоволеності шлюбом: 69 % (15 пар). Середній рівень задоволеності шлюбом виявився характерним для

21 % (5 пар), в свою чергу 10 % (2 пари) батьків з дисгармонійними стосунками продемонстрували високий рівень задоволеності шлюбом.

Отже, за результатами дослідження рівня задоволеності шлюбом ми дійшли наступного висновку про залежності типу стосунків батьків та рівень їх задоволеності шлюбом. Так, батькам з гармонійними стосунками притаманний високий рівень задоволеності шлюбом, батькам з «перехідними» та дисгармонійними – середній і низький рівні задоволеності стосунками.

Отже, ми підтвердили статистично та якісно охарактеризували відмінності в показниках, що відповідають виокремленим критеріям гармонійних стосунків батьків. Так, підсумком загальної інтерпретації результатів дослідження стосунків батьків виявилось те, що в результаті обробки отриманих даних після діагностування 115 батьківських пар за усіма обраними нами методиками та після застосування S-критерію тенденцій Джонкіра-Терпстера, став очевидним певний розподіл батьківських пар на декілька груп. Так, групи батьків з дисгармонійними та «перехідними» стосунками є гомогенними між собою за рівнями прояву ознак гармонійності (вони майже не мають різниці одна з одною), на відміну від третьої групи – батьків з гармонійними стосунками, які демонстрували здебільшого високий рівень параметрів, що характеризують гармонійні стосунки (Додаток А, табл. А.1).

Отже, в результаті факторного аналізу емпіричних даних, отриманих за всіма методиками, виокремилися три групи зі 115 батьківських пар: з дисгармонійними (19 % – 22 пари), «перехідними» (45 % – 52 пари) та гармонійними стосунками (36 % – 41 пара). Проаналізуємо докладніше, якою мірою ті чи інші чинники міжособистісних стосунків батьків впливають на рівень їх гармонійності. Для цього застосуємо метод Хі-квадрату. Розрахунки зв'язків виокремлених параметрів стосунків батьків із мірою їхньої задоволеності шлюбом наведено в таблиці А.1 Додатку А. З поданої у додатку таблиці видно, що більшість виокремлених параметрів стосунків батьків пов'язані між собою і з мірою задоволеності шлюбом.

Так, *узгодженість сімейних цінностей*, що відображає критерій ціннісно-орієнтаційної єдності, є важливим показником гармонійності стосунків батьків,

що було підтверджено емпірично. Так, з таблиці А.2 Додатку А видно, що показник узгодженості сімейних цінностей батьків є найвищим у групі опитаних з гармонійними стосунками і він корелює з рівнем задоволеності стосунками ($r=0,83$, $p\leq 0,001$). В групах опитаних з негармонійними і «перехідними» стосунками узгодженість сімейних цінностей набагато нижча і, відповідно, нижчий рівень задоволеності шлюбом. Окрім цього, нами було проаналізовано зв'язок узгодженості сімейних цінностей батьків у різних сферах та показника задоволеності шлюбом: в інтимно-сексуальній сфері (Додаток А, табл. А.3); у сфері особистісної ідентифікації з чоловіком/жінкою (Додаток А, табл. А.4); у господарсько-побутовій сфері (Додаток А, табл. А.5); у батьківсько-виховній сфері (Додаток А, табл. А.6); у сфері соціальної активності (Додаток А, табл. А.7); в емоційно-психотерапевтичній сфері (Додаток А, табл. 8) та за шкалою зовнішньої привабливості (Додаток А, табл. А.9).

Також виявлено, що **автономність партнерів** як параметр міжособистісних стосунків батьків (див. Додаток А, табл. 10) тісно пов'язана із рівнем задоволеності шлюбом: у групі досліджуваних з гармонійними стосунками, де цей параметр знаходиться на середньому рівні, відзначається висока його кореляція із задоволеністю стосунками ($r= 0,67$, $p\leq 0,001$). При цьому групи батьків з дисгармонійними і «перехідними» стосунками демонструють низький або високий рівень автономності у стосунках і значно нижчий рівень задоволеності шлюбом. Це означає, що саме середній рівень автономності у стосунках з партнером, який передбачає і певну взаємодію з ним, і водночас дозволяє зберегти кожному з подружжя особистісний простір, є найбільш сприятливим для розвитку гармонійних стосунків між ними і пов'язаний із задоволеністю шлюбом, на відміну від низької автономності (симбіотичні стосунки) або високої (дистанційовані, формальні стосунки).

Теж безпосередньо пов'язаним із задоволеністю стосунками виявився показник **рольової адекватності**, який відображає зокрема гнучкість розподілу сімейних ролей ($r=0,58$, $p\leq 0,001$) (Додаток А, табл. А.11). Низький рівень рольової адекватності (значну різницю в оцінках рольових домагань і рольових очікувань

подружжя) продемонстрували батьки з дисгармонійними стосунками. Середній рівень розбіжності рольових домагань і рольових очікувань подружжя виявлений в більшості опитаних пар з «перехідними» стосунками. Високий рівень (незначну різницю або її відсутність в оцінках рольових домагань і очікувань подружжя) продемонстрували батьківські пари з гармонійними стосунками. Таким чином, виявилось підтвердженням припущення про те, що чим вищим є рівень гнучкості сімейних ролей в парі, тим вищим є ступінь рольової адекватності подружжя (батьків). А також, чим більш узгодженими є ролі подружжя, зокрема, їхні батьківські ролі, тим більшою мірою стосунки задовольняють батьків, і їх можна назвати гармонійними.

При дослідженні показника *емпатичної наповненості стосунків* батьків і співставленні його в різних групах опитаних виявилось, що більшості батьківських пар з дисгармонійними стосунками притаманні переважання критики або ігнорування та відхилення потреб партнера. І навпаки – високий рівень підтримки продемонстрували більшість пар з «перехідними» та гармонійними стосунками. Окрім цього, виявлено, що показник емпатичної наповненості стосунків подружжя тісно пов'язаний із задоволеністю стосунками (шлюбом) ($r=0,60$, $p \leq 0,001$) (Додаток А. табл. А.12). Отже, чим вищий ступінь емпатичної наповненості стосунків подружжя, тим більшою є міра задоволеності шлюбом батьків, і, відповідно, тим більш гармонійним є їхні стосунки.

Показник *узгодженості виховних підходів* як один із важливих показників гармонійності стосунків саме батьків, що досліджувався за декількома шкалами: 1) за рівнем протекції; 2) за повнотою задоволення потреб; 3) за ступенем пред'явлення вимог, заборон та за суворістю санкцій та 4) за стійкістю дотримання обраного стилю виховання, порівнювався в різних групах досліджуваних.

Виявилось, що у сім'ях з гармонійними стосунками батьків узгодженість виховних підходів батьків значно вища як за рівнем *протекції* виявився вищим за відповідний показник батьків з «перехідними» та дисгармонійними стосунками, так і за рештою показників – *повнотою задоволення потреб*, *ступенем пред'явлення вимог* і *стійкістю стилю виховання*.

У сім'ях з дисгармонійними стосунками батьків досить виражена схильність одного з батьків або до гіперпротекції, коли мати чи батько приділяє дитині надто багато часу, сил і уваги, або до гіпопротекції, коли дитина опиняється на периферії уваги батьків, за її виховання беруться лише час від часу, коли трапляється щось серйозне. Також відмічено наявність сильного прямого зв'язку ступеня узгодженості виховних підходів за рівнем протекції та міри задоволеності шлюбом батьків ($r=0,65$, $p\leq 0,001$) (Додаток А, табл. А.13–А.18).

Так, з таблиці А.14 Додатку А видно, що ступінь узгодженості виховних підходів матері та батька *за повнотою задоволення потреб* тісно пов'язаний із рівнем задоволеності шлюбом: у групі досліджуваних з гармонійними стосунками, де цей параметр знаходиться на високому рівні, відзначається висока його кореляція із задоволеністю стосунками ($r= 0,56$, $p\leq 0,001$). В цих сім'ях високий рівень узгодженості батьківських виховних підходів передбачає спільність матері та батька у задоволенні потреб дитини як матеріально-побутових, так і духовних – насамперед у спілкуванні з батьками, в їх любові та увазі. Параметр узгодженості виховних підходів за повнотою задоволення потреб у батьківських парах з «перехідними» та дисгармонійними стосунками знаходиться на середньому та низькому рівні (задоволення потреб дитини характеризується відносно-спільним скеровуванням), тісно корелює з мірою задоволеності шлюбом, яка порівняно нижча, ніж у батьків з гармонійними стосунками.

Наступна досліджувана нами шкала узгодженості виховних підходів батьків – *за ступенем пред'явлення вимог* – також продемонструвала сильний прямий зв'язок з мірою задоволеності шлюбом. Так, з таблиць А.15–А.17 додатку А видно, що батьків з гармонійними стосунками характеризує високий рівень узгодженості виховних підходів за *ступенем пред'явлення вимог*, що також пов'язане із задоволеністю стосунками ($r= 0,57$, $p\leq 0,001$). На відміну від цієї групи, більшість батьків з «перехідними» та дисгармонійними стосунками відзначаються надмірністю та/або непослідовністю вимог до дитини, що лежить в основі негармонійних стилів виховання і становить загрозу повноцінному

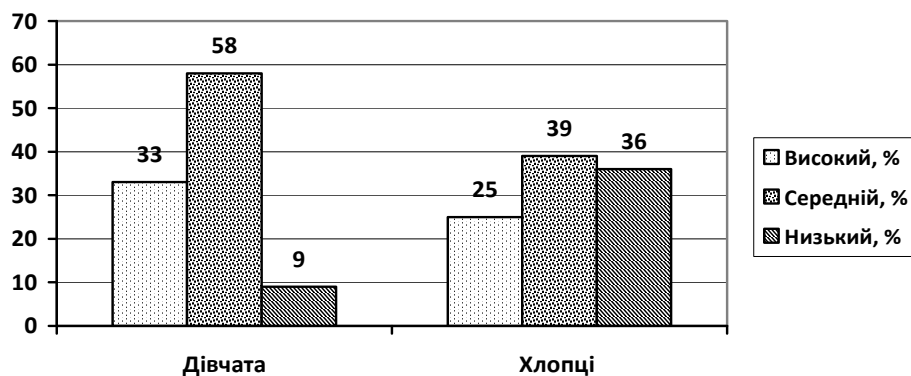
розвитку особистості дитини. Водночас у двох останніх груп батьків за показником узгодженості виховних підходів спостерігається наявність сильного прямого зв'язку із задоволеністю стосунками: чим нижче узгодженість виховних підходів за ступенем пред'явлення вимог, тим нижчий рівень задоволеності батьків шлюбом.

Окрім цього, досліджувався зв'язок узгодженості виховних підходів батьків за шкалою стійкості дотримання обраного стилю виховання (табл. А.18, Додатку А) із рівнем задоволеності шлюбом. Виявлено, що у групі досліджуваних з гармонійними стосунками, де цей параметр знаходиться на високому рівні, відзначається значна його кореляція із задоволеністю стосунками ($r= 0,62$, $p \leq 0,001$). При цьому групи батьків із дисгармонійними і «перехідними» стосунками демонструють нестійкість, суперечливість стилю виховання і значно нижчий рівень задоволеності шлюбом. Це означає, що стійкість дотримання обраного стилю виховання матір'ю та батьком, яка передбачає відсутність різких змін стилів, прийомів, характерна для гармонійних стосунків між батьками і пов'язана із задоволеністю цими стосунками, на відміну від низької узгодженості виховних підходів батьків за шкалою стійкості дотримання обраного стилю виховання. Отже, при застосуванні кореляційного аналізу та інтерпретації його результатів були виявлені співвідношення між показниками, що характеризують стосунків батьків, і міри задоволеності цими стосунками. При цьому найбільше із задоволеністю шлюбом (стосунками) пов'язані узгодженість виховних підходів батьків та емпатична наповненість їхніх стосунків; значною мірою параметри гармонійності стосунків батьків пов'язані з ціннісно-орієнтаційною єдністю, гнучкістю сімейних ролей та збалансованими показниками автономності батьків, а також із підсумковим показником задоволеності шлюбом. Пряма кореляція та її високий рівень вказують на те, що задоволеність стосунками (шлюбом), яка розглядалася як інтегральний показник гармонійності стосунків батьків, пов'язана напряду з виокремленими нами критеріями гармонійності стосунків батьків, які досліджувалися за допомогою комплексу методик. Відтак, охарактеризуємо

кореляції між інтегральним показником гармонійності стосунків батьків і параметрами особистісного розвитку дитини.

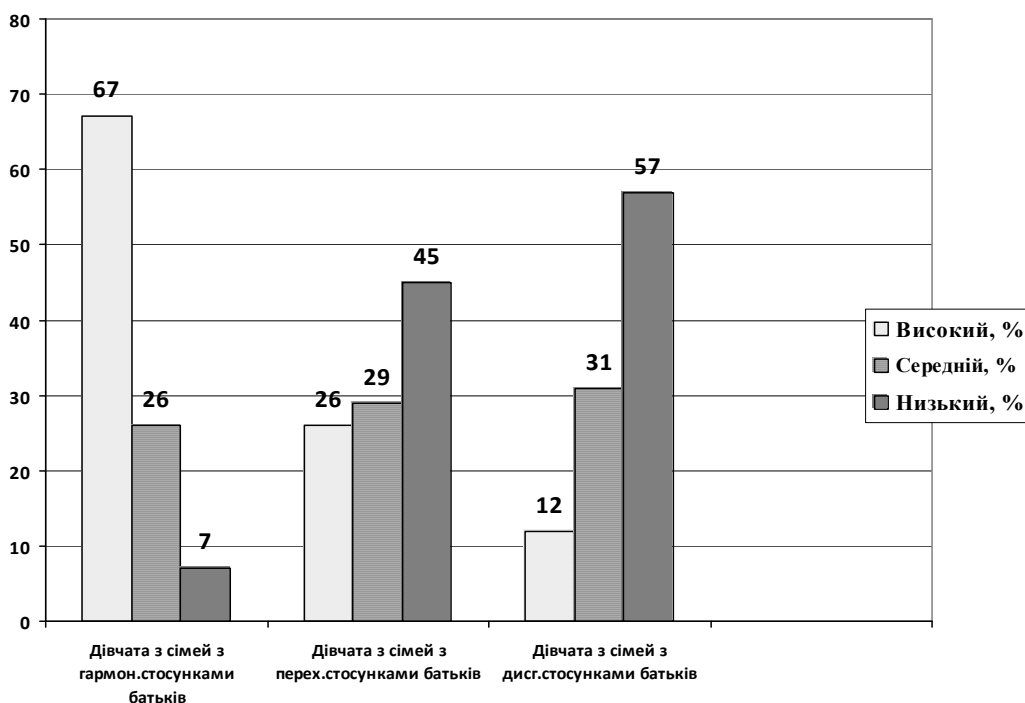
2.3.3 Дослідження особистісного розвитку підлітків і його зв'язку з характером стосунків батьків. Розглянемо докладніше показники особистісного розвитку дітей підліткового віку. Виходячи з того, що **критеріями особистісного розвитку в підлітковому віці** визначено: 1) формування ціннісних орієнтацій (М. Й. Боришевський, О. І. Єрмусевич, З. Г. Кісарчук, О. Н. Копитіна, С. Д. Максименко) [45; 123; 124; 185]; 2) становлення Я-концепції (С. В. Волікова, О. І. Захаров, А. О. Кацера, Н. Мак-Вільямс, Н. Ю. Максимова, М. Скотт Пек, А. С. Співаковська, С. В. Толстоухова, А. Б. Холмогорова, Т. М. Яблонська) [176; 187; 362] та 3) актуалізацію професійного самовизначення (Н. А. Александрова, Е. А. Клімов, А. Рое) [6; 126;], нами було досліджено емпіричні показники, що свідчать про сформованість кожного з цих критеріїв за допомогою комплексу методик.

Так, рівень **сформованості ціннісних орієнтацій** досліджувався за допомогою методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО), автори – Дж. Крамбо, Л. Махолік в адаптації Д. О. Леонтєва [163; 164]. Для діагностики особистісного розвитку використовувався узагальнений показник рівня смисложиттєвих орієнтацій у підлітків. Авторами методики визначено середні та стандартні відхилення норми рівня СЖО: високому рівню сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат відповідають більше 112,3 балів, у хлопців: від 118,1 бала; середній рівень характерний для діапазону від 79, 22 до 112,3 балів у дівчат та від 88, 07 до 118,1 балів у хлопців; низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат спостерігається при наявності менше 79, 22 балів, у хлопців, відповідно, менше 88,07 балів. Рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат та хлопців з усієї вибірки досліджуваних дітей незалежно від типів сімей, виявився наступним (рис. 2.14.).

Рис. 2.14 Рівні сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат і хлопців з усієї вибірки (за «Тестом СЖО», Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. А. Леонтєва, n=115, %)

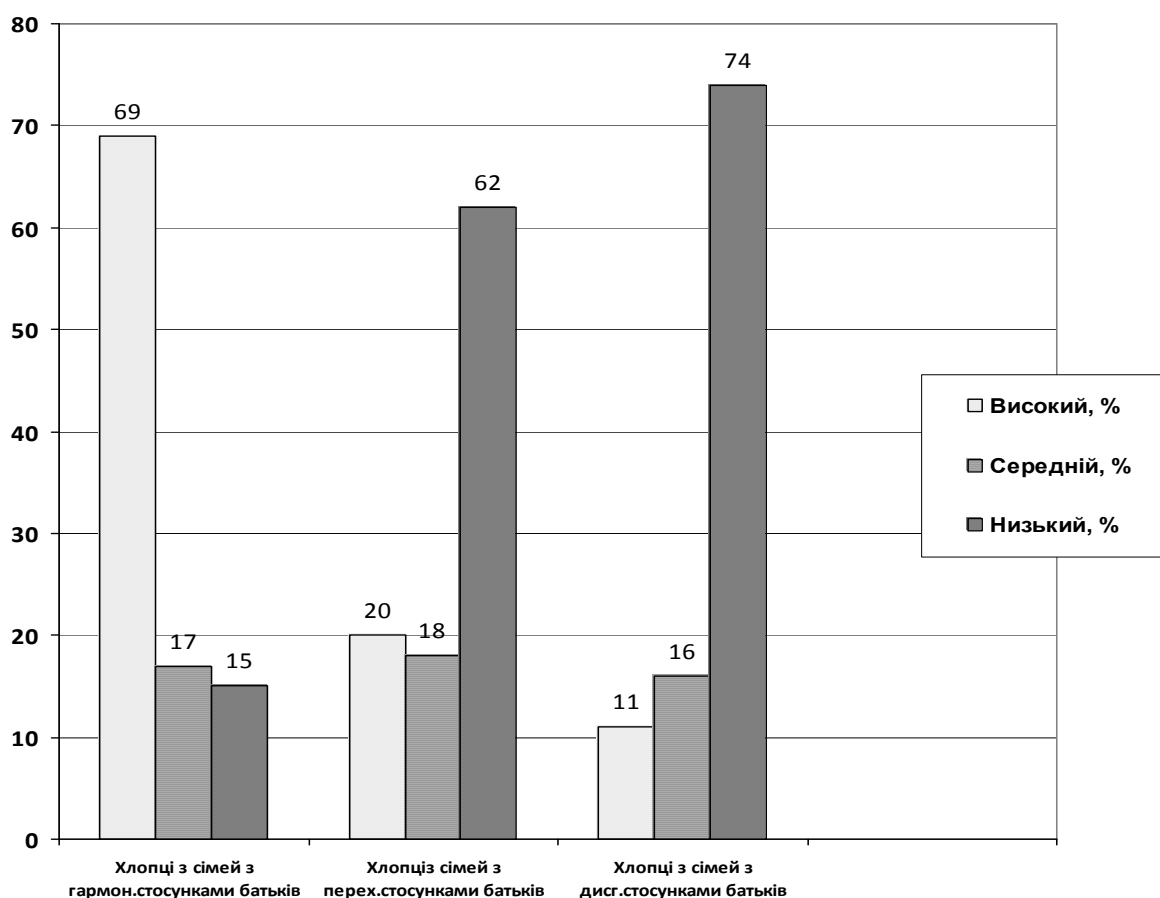
Окрім дослідження рівнів сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат і хлопців загальної вибірки, було проведено аналіз результатів залежно від типів сімей за ознакою стосунків між батьками. Аналіз результатів рівня сформованості СЖО у дівчат з різних сімей залежно від характеру стосунків батьків продемонстровано на рис. 2.15.

Рис. 2.15 Рівні сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат залежно від характеру стосунків їх батьків (за «Тестом СЖО», Дж. Крамбо, Л. Махолік в адаптації Д. О. Леонтєва, n=115, %)

Так, високий рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій виявився притаманним для: 67 % дівчат з сімей, де батьки мають гармонійні стосунки, 26 % дівчат з сімей з «перехідними» стосунками батьків та 12 % дівчат з дисгармонійними стосунками батьків. Середній рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій виявився характерним для 26 % дівчат, батьки яких мають гармонійні стосунки, 29 % дівчат з сімей з «перехідними» стосунками батьків та 31 % дівчат з дисгармонійними стосунками батьків. В свою чергу, низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій найбільше притаманний дівчатам з дисгармонійними стосунками батьків: 57 %; 45 % – у дівчат, батьки яких характеризуються «перехідними» стосунками та лише у 7 % дівчат з сімей, де батьки мають гармонійні стосунки.

Відтак, розглянемо показники рівнів сформованості смисложиттєвих орієнтацій у хлопців у залежності від характеру стосунків їхніх батьків (рис. 2.16).

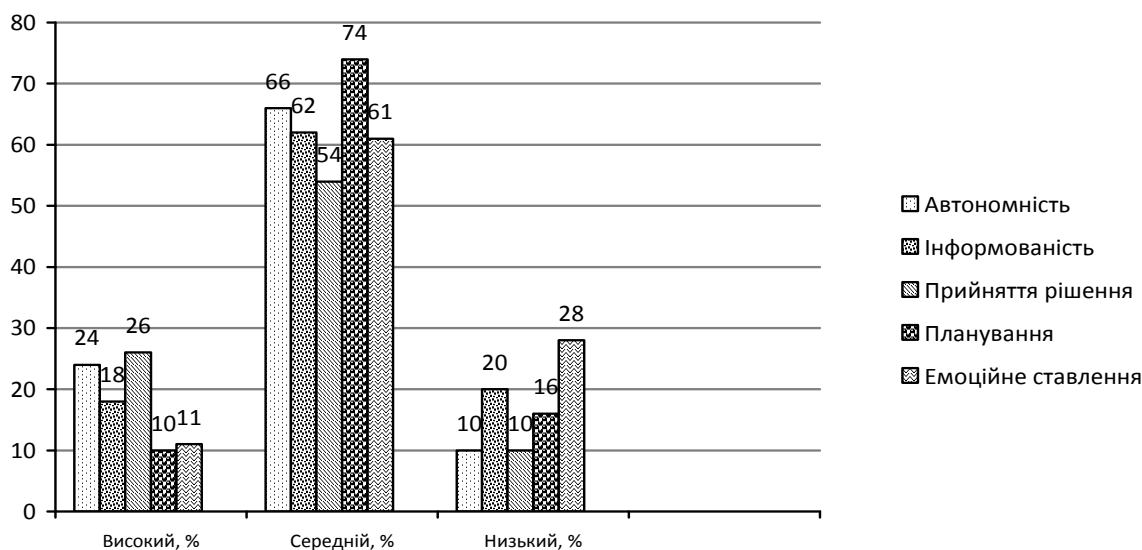

Рис. 2.16 Рівні сформованості смисложиттєвих орієнтацій у хлопців у залежності від характеру стосунків їх батьків (за «Тестом СЖО», Дж. Крамбо, Л. Махолік в адаптації Д. О. Леонтєва, n=115, %)

Як видно з діаграми, найбільше хлопців з високим рівнем сформованості смисложиттєвих орієнтацій (69 %) налічується у сім'ях, де батьки мають гармонійні стосунки; у «перехідних» сім'ях 20 % хлопців характеризуються високим рівнем СЖО, а у сім'ях, де батьки мають дисгармонійні стосунки, таких лише 11 %. Середній рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій розподілився між трьома групами дітей майже рівномірно: від 16 % у хлопців, батьки яких мають дисгармонійні стосунки, до 18 % у хлопців, батьки яких характеризуються «перехідними» стосунками. Низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій виявився за результатами дослідження у такої кількості опитаних: 74 % – у хлопців з дисгармонійними стосунками батьків, 62 % – у хлопців з «перехідними» стосунками батьків та 15 % – у дітей, батьки яких мають гармонійні стосунки. Таким чином, результати дослідження доводять існування зв'язку між рівнем сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дітей та характером стосунків їх батьків: в сім'ях з гармонійними стосунками батьків переважають високі та середні рівні сформованості смисложиттєвих орієнтацій і у дівчат, і у хлопців. І навпаки – у дітей батьків з дисгармонійними та «перехідними» стосунками переважає низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій. Розглянемо рівень сформованості показників актуалізації професійного самовизначення підлітків, що характеризують відповідний критерій особистісного розвитку в цьому віковому періоді. Емпіричні показники актуалізації професійного самовизначення досліджувалися за допомогою методики «Професійна готовність» А. П. Чернявської, яка дозволяє діагностувати професійну готовність за п'ятьма шкалами: 1) автономність; 2) інформованість; 3) прийняття рішення; 4) планування та 5) емоційне ставлення, а також авторської анкети. Розглянемо результати дослідження загальної вибірки дітей (рис. 2.17).

З наведеної діаграми видно, що 24 % дітей продемонстрували високі і 66 % середні бали за шкалою «автономність», що свідчить про наявність у дитини основних новоутворень – ознак автономності (відчуття своєї незалежності від батьків (у справах, думках, вчинках); перехід від зовнішньої детермінації своєї поведінки до самодетермінації; усвідомлення свого ідеального образу Я-концепції

і прагнення до його досягнення). 10 % дітей продемонстрували низький рівень сформованості показника за цією шкалою.

Рис. 2.17 Рівні сформованості актуалізації проблеми самовизначення у дітей підліткового віку (за методикою «Професійна готовність» А. П. Чернявської, n=115, %)

Високі бали за шкалою «інформованість» продемонстрували 18 % опитаних. Це свідчить про достатній рівень обізнаності особистості щодо загальновиробничих понять; орієнтації її в окремих професіях; усвідомлення нею необхідності досягнення певного рівня освіти для різних професій; позитивного ставлення до праці; вміння виокремлювати основні вимоги професії до людини; прагнення до самооцінки в контексті професійного самовизначення, інформованість про джерела отримання професійної інформації. Низькі бали за шкалою «інформованість» продемонстрували 20 % опитаних.

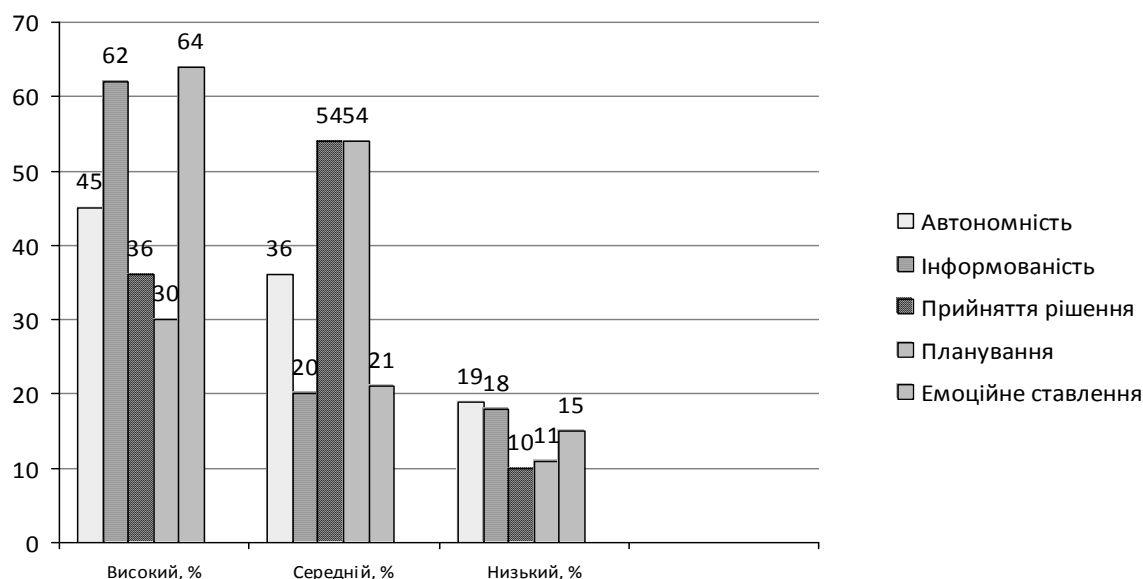
Високі бали за шкалою «прийняття рішення» (26 % дітей) означають здатність особистості приймати рішення самостійно і брати відповідальність за нього. 54 % опитаних підлітків характеризуються середнім рівнем умінь прийняття рішення щодо майбутньої професії. Недостатній рівень умінь щодо прийняття самостійного рішення, який продемонстрували 10 % дітей, свідчить про недостатню зрілість особистості.

Рівень уміння планувати своє професійне життя відображає шкала «планування». Високі показники цього уміння продемонстрували 10 % респондентів, що означає достатній рівень планування усіх етапів власного професійного шляху (збір інформації, концептуалізація, дизайн, перетворення в життя, оцінка). Відповідно, низькі значення відповідей виявилися у 16 % респондентів, що засвідчило недостатній рівень планування підлітками власного професійного життя.

В опитаних підлітків виявлено різне емоційне ставлення до ситуації вибору професії. Так, опитаних з низькими показниками (28 %), як правило, характеризує демонстрація негативного ставлення до необхідності прийняти рішення щодо власного майбутнього. Відтак, емоційний компонент професійної готовності респондентів з високими балами (11 %) за цим показником виявляється в позитивному емоційному настрої, життєвому оптимізмі, емоційній врівноваженості і здатності до стійкого переживання невдач.

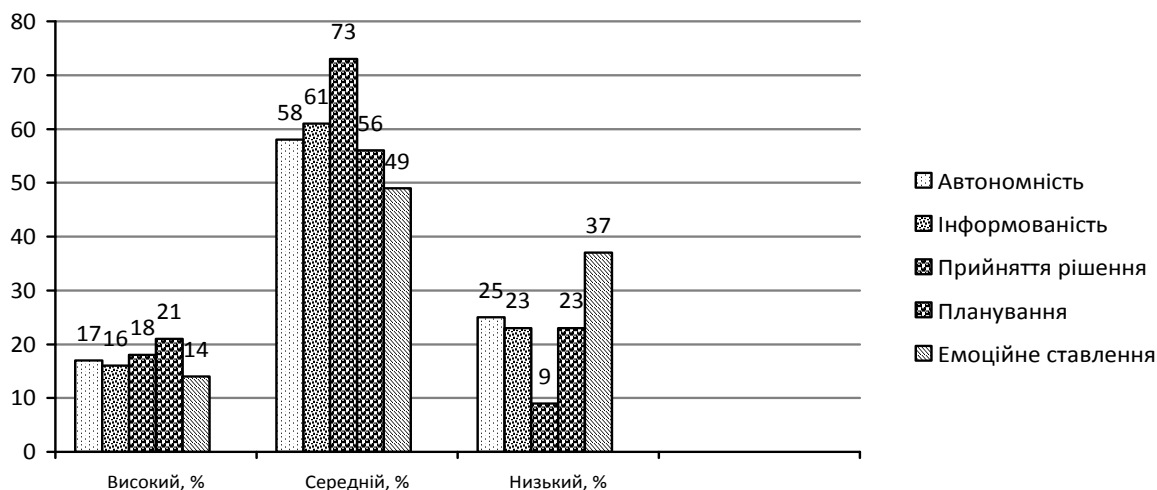
Розглянемо рівні актуалізації професійного самовизначення у підлітків залежно від характеру стосунків їх батьків (рис. 2.18).

Рис. 2.18 Рівні актуалізації професійного самовизначення у дітей підліткового віку з усієї вибірки (за методикою «Професійна готовність» А. П. Чернявської, n=115, %)

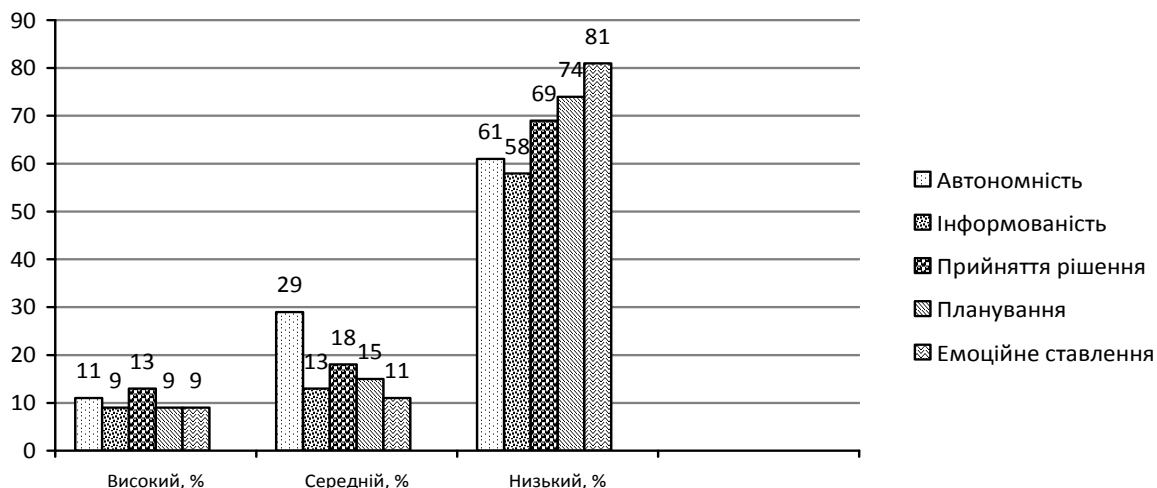
Дітям батьків з гармонійними стосунками більш притаманні високий і середній рівні актуалізації професійного самовизначення за всіма шкалами: 45 % – за шкалою автономності, 62 % – за шкалою інформованості, 36 % – за шкалою прийняття рішення, 30 % – за шкалою планування та 64 % – за шкалою емоційного ставлення. Також для цієї групи дітей характерні порівняно менша представленість низького рівня актуалізації професійного самовизначення: 10 % – шкала прийняття рішення, 11 % – шкала планування, 15 % – шкала емоційного ставлення, 18 % – шкала інформованості, 19 % – шкала автономності.

Для порівняння розглянемо результати дослідження в групі дітей, батьки яких мають «перехідні» стосунки (рис. 2.19).

Рис. 2.19 Рівні актуалізації професійного самовизначення у дітей батьків з «перехідними» стосунками (за методикою «Професійна готовність» А. П. Чернявської, n=115, %)

Дана група дітей відрізняється від попередньої переважанням усереднених показників за всіма шкалами методики «Професійна готовність». Так, від 49–73 % дітей батьків з «перехідними» стосунками продемонстрували середній рівень актуалізації професійного самовизначення. Розглянемо показники опитаних, батьки яких мають дисгармонійні стосунки (рис. 2.20).

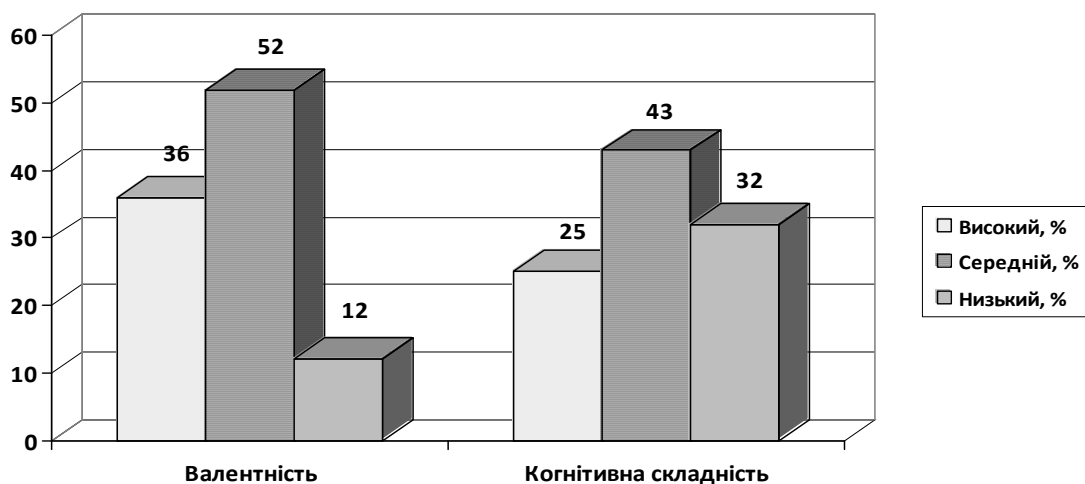

Рис. 2.20 Рівні актуалізації професійного самовизначення у дітей батьків з дисгармонійними стосунками (за методикою «Професійна готовність» А. П. Чернявської, n=115, %)

Як і очікувалось, у цієї групи опитаних домінантними виявилися відповіді в межах низького та середнього рівня актуалізації проблеми самовизначення: від 58 % до 81 % за всіма шкалами методики.

Таким чином, за результатами дослідження, можна стверджувати про зв'язок актуалізації професійного самовизначення з характером стосунків батьків: дітей, батьки яких мають гармонійні стосунки, характеризує загалом вищий рівень актуалізації професійного самовизначення, і навпаки – низький та середній рівні актуалізації проблеми самовизначення – дітям батьків з дисгармонійними та «перехідними» стосунками.

Сформованість **Я-концепції** як одного з критеріїв особистісного розвитку дітей підліткового віку досліджувалося за допомогою методики «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда. Відповідно до завдань дослідження увага зосереджувалася на показниках валентності (що, по суті відображає, особливості самооцінки) та рівня когнітивної складності/диференційованості, що свідчить про сформованість Я-концепції. Результати дослідження сформованості Я-концепції підлітків незалежно від типу стосунків їх батьків продемонстровано на рис. 2.21.

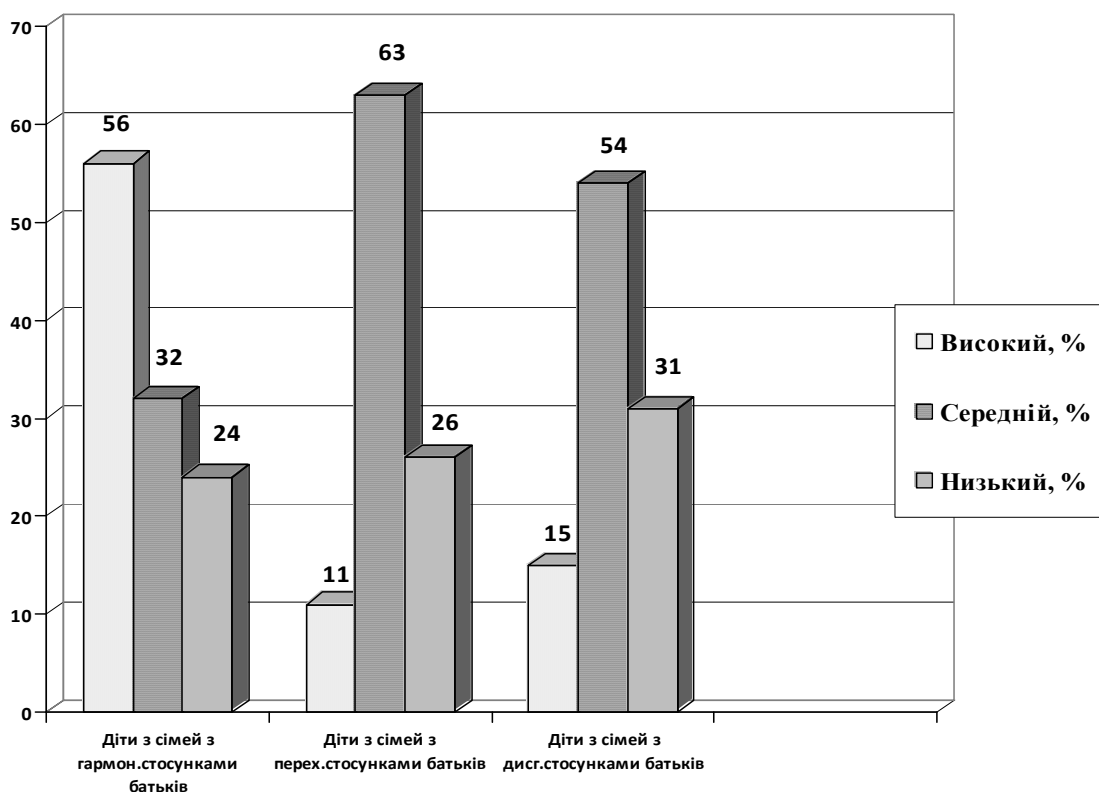

Рис. 2.21 Рівні показників Я-концепції підлітків незалежно від типу стосунків їх батьків (за тестом «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда, n=115, %)

Так, високий індекс валентності (позитивна самооцінка) виявився притаманний 36 % дітей з усієї вибірки; середній рівень – 52 % дітей, а для 12 % опитаних підлітків характеризує низький індекс валентності (завищена або негативна самооцінка). Щодо показника когнітивної диференційованості, то для 25 % дітей виявився характерним високий його рівень (9–14 категорій самоопису), що свідчить про розвинену рефлексію, досить складний і диференційований образ Я, орієнтування на свій внутрішній світ, високий рівень соціальної компетенції та самоконтролю. Низький рівень диференційованості (1–3 категорії самоопису) свідчить про нерозвинену рефлексію, неповні й, можливо, неадекватні уявлення про себе, труднощі самоконтролю; він виявився характерним для 32 % дітей. Середній рівень когнітивної диференційованості притаманний 43 % опитаних загальної вибірки. Розглянемо рівні сформованості індексу валентності в трьох групах дітей залежно від гармонійності стосунків батьків (рис. 2.22).

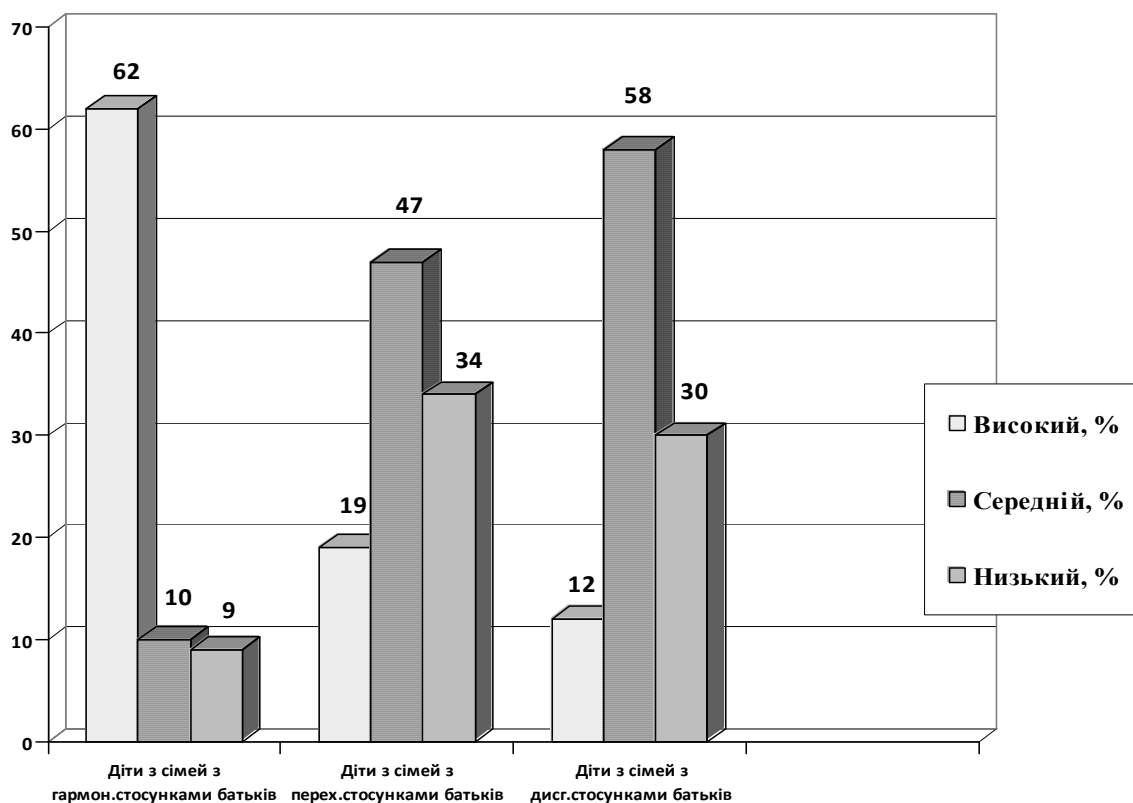
З діаграми видно, що 56 % дітей, батьки яких мають гармонійні стосунки, продемонстрували високий індекс валентності. У таких дітей позитивні ідентифікаційні характеристики переважали над негативними («весела», «добрий», «розумний»), що свідчить про їх високу самооцінку. Тоді, як лише 26 % дітей батьків з «перехідними» стосунками продемонстрували високий індекс валентності, здебільшого у цих дітей спостерігалась або рівновага між

позитивним і негативним самоописом, або яскраво не проявлявся певний емоційний тон (наприклад, формальне перерахування ролей: «син», «студент», «спортсмен» тощо). Високий індекс валентності виявився майже не притаманним дітям з дисгармонійними стосунками батьків (лише у 15%). У цих дітей переважала в цілому негативна валентність самоописів, більше описувались недоліки, проблеми ідентифікації («некрасивий», «дратівлива», «не знаю, що сказати про себе»); окрім цього проявлялась завищена самооцінка або в практичній відсутності негативних само ідентифікацій, або у відповідях на запитання «Хто Я?» переважали характеристики, представлені в найвищому ступені («я краще за всіх», «я супер» тощо).

Рис. 2.22 Рівні індексу валентності (самооцінки) підлітків залежно від типу стосунків їхніх батьків (за тестом «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда, n=115, %)

Окрім цього, було досліджено рівень сформованості когнітивної диференційованості в трьох групах дітей залежно від гармонійності стосунків їх батьків (рис. 2.23).

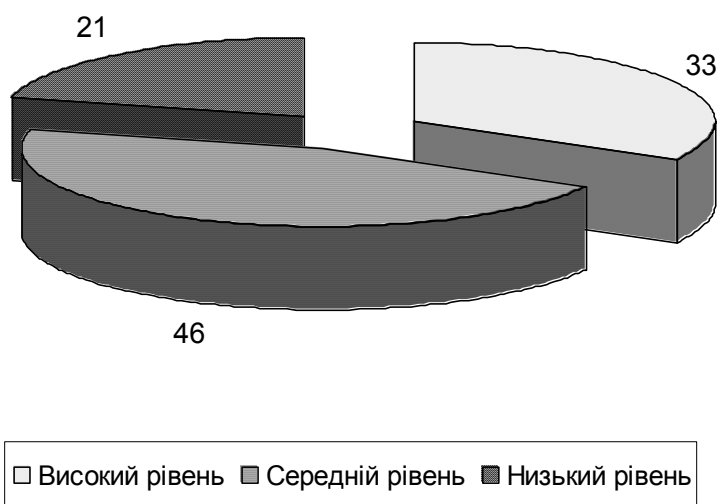

Рис. 2.23 Рівні когнітивної диференційованості підлітків залежно від типу стосунків їх батьків (за тестом «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда, n=115, %)

За результатами дослідження рівнів сформованості когнітивної диференційованості у дітей підліткового віку в залежності від типу стосунків їх батьків виявилось, що 62 % дітей батьків з гармонійними стосунками використовували від 4–6 різних категорій для самоопису (наприклад, соціальної ролі, особистісні характеристики, метафори, інтереси тощо), що свідчить про високий рівень когнітивної диференційованості. У дітей батьків з «перехідними» стосунками домінуючим виявився середній рівень когнітивної диференційованості (47%). Поруч з цим, діти батьків з дисгармонійними стосунками використовували для самоопису 1–2 категорії (переважно соціальні ролі та біографічні дані), їх Я-концепція відзначалась нижчим рівнем диференційованості й когнітивної складності, ніж в опитаних дітей з двох попередніх груп (30 %).

Отже, індекси валентності та рівні когнітивної диференційованості у досліджуваних дітей істотно відрізняються у виокремлених групах дітей в залежності від типу стосунків між їхніми батьками. Так, діти з сімей з гармонійними стосунками демонструють високий індекс валентності та рівень когнітивної диференційованості на відміну від дітей батьків з «перехідними» та дисгармонійними стосунками.

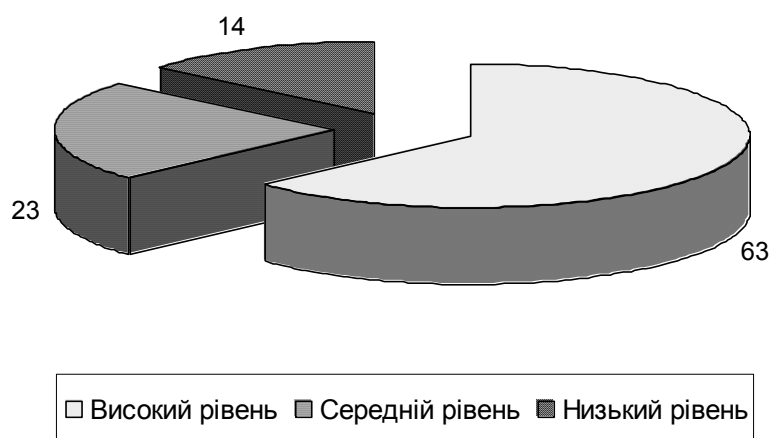
На основі співвідношення виокремлених показників особистісного розвитку підлітків визначався загальний показник особистісного розвитку дитини. Його значення могло відповідати високому (усі або більшість показників особистісного розвитку дитини на високому рівні); середньому (більшість показників особистісного розвитку мають середні значення) та низькому (більшість емпіричних показників особистісного розвитку мають низькі значення) рівням. Кількісний розподіл усієї вибірки опитаних підлітків за загальним показником особистісного розвитку представлено на рис. 2.24.

Рис. 2.24 Рівень загального показника особистісного розвитку підлітків у всій вибірці незалежно від стосунків їх батьків(n=115)

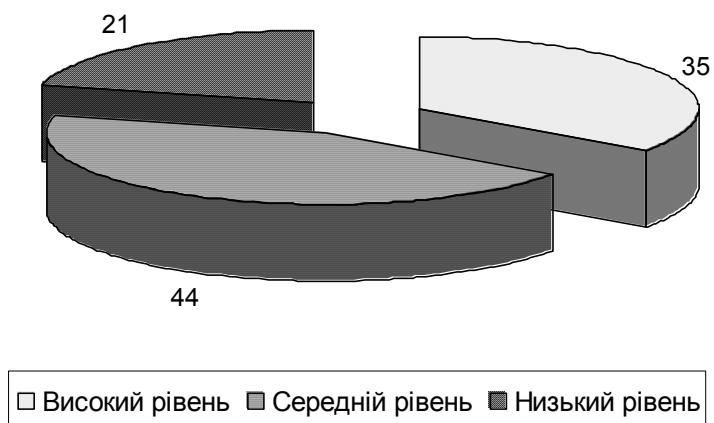
Для більш ґрунтовного аналізу порівнюємо рівень особистісного розвитку підлітків у всій вибірці в залежності від характеру стосунків їх батьків.

Розглянемо дані першої групи дітей батьків з гармонійними стосунками (рис. 2.25).

Рис. 2.25 Рівень загального показника особистісного розвитку підлітків, батьки яких мають гармонійні стосунки (n=115)

Отже, як бачимо, у групі дітей батьків з гармонійними стосунками переважає високий (63 %) та середній (23 %) рівні сформованості загального показника особистісного розвитку дитини. Низький рівень сформованості представлено лише у 14 % дітей з цієї групи. Порівняємо ці дані з результатами дослідження дітей, батьки яких мають «перехідні» стосунки (рис. 2.26).

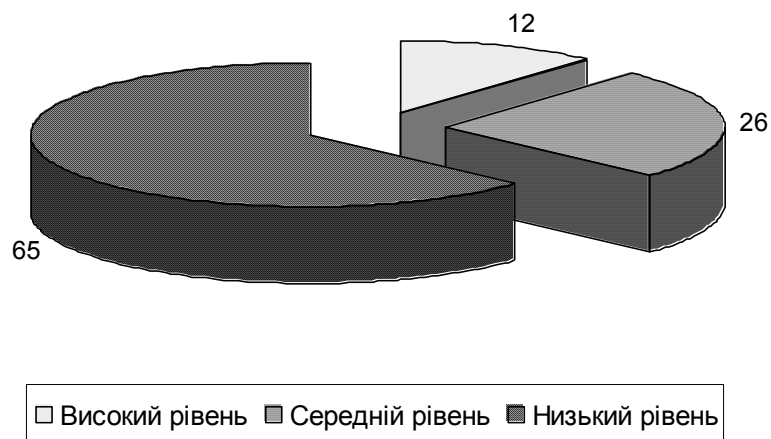

Рис. 2.26 Рівень загального показника особистісного розвитку підлітків, батьки яких мають «перехідні» стосунки (n=115)

Як видно з діаграми, діти батьків, які мають «перехідні» стосунки, продемонстрували переважно середній рівень сформованості загального показника особистісного розвитку (44 %), високий рівень виявився характерним для 35 % дітей, а низький – для 21 %.

Результати обрахунку цього показника в групі дітей, батьки яких мають дисгармонійні стосунки, представлено на рис. 2.27.

Рис. 2.27 Рівень загального показника особистісного розвитку підлітків, батьки яких мають дисгармонійні стосунки (n=115)

Діти батьків, що мають дисгармонійні стосунки, відрізняються від своїх ровесників з двох попередніх груп домінуванням низького рівня загального показника особистісного розвитку (65 %), при цьому середній рівень притаманний лише 26 % та тільки 12 % дітей виявили високий рівень.

Таким чином, за результатами дослідження сформованості показників особистісного розвитку дитини, відповідно до виокремлених критеріїв простежується певна тенденція: рівень загального показника особистісного розвитку дитини вищий в тій групі, де батьки мають гармонійні стосунки, більш усереднений – в групі дітей, батьки яких мають «перехідні» стосунки, та значно нижчий – у групі дітей, у сім'ях яких наявні дисгармонійні стосунки між батьками.

Розглянемо докладніше кореляційні зв'язки між показниками особистісного розвитку дітей та характером стосунків їхніх батьків. Проаналізуємо порівняння середніх показників особистісного розвитку дітей за трьома вибірками (типами сімейних стосунків) методом дисперсійного аналізу (ANOVA), який дав можливість порівнювати всі три вибірки сімей за ознаками, виміряними у метричних шкалах. Цей метод вважаємо доцільним для використання в нашому дослідженні, оскільки вибірки порівнюються за більш ніж двома показниками. В дослідженні використовується однофакторний дисперсійний аналіз, який дозволяє вивчити вплив одного чинника (рівня гармонійності взаємин між батьками або рівня задоволеності батьків шлюбом) на залежну змінну (в якості якої виступають ознаки особистісного розвитку дітей).

Дисперсійний аналіз дав максимально значущий результат ($p < 0,0001$) за усіма ознаками особистісного розвитку дітей: сформованістю їх ціннісних орієнтацій, Я-концепції та актуалізацією їх професійного самовизначення (табл. Б.1 Додатку Б).

В рамках дисперсійного аналізу застосовано тест Дункана, який дозволив виявити групи сімей, гомогенні за окремими ознаками. Так, з таблиці Б.2 Додатку Б видно, що сім'ї з негармонійними та «перехідними» стосунками гомогенні (зі стандартним значенням $p=0,05$) і утворюють одну групу, на відміну від сімей з гармонійними стосунками, в яких діти значуще вирізняються з-поміж інших опитаних дітей за рівнями сформованості їхніх ціннісних орієнтацій, Я-концепції і актуалізації їх професійного самовизначення.

Окрім цього, з таблиці Б.2 Додатку Б Jonckheere-Terpstra Test (Тест Джонкіра-Терпстра) бачимо, що емпіричне значення статистики критерію за ознакою **актуалізації професійного самовизначення дітей** відповідає рівню значущості 0,000. З вищезазначеного можна зробити висновок, що в дітей батьків, які мають гармонійні стосунки, порівняно більшою мірою актуалізоване професійне самовизначення, що виявляється у професійній готовності, зокрема у таких її складових як *автономність* (відчуття своєї незалежності від батьків (у справах, думках, вчинках)); *інформованість* (достатній рівень обізнаності та

орієнтації в окремих професіях; усвідомлення необхідності освіти для різних професій; позитивного ставлення до праці; вміння виокремлювати основні вимоги професії до людини; прагнення до самооцінки в контексті професійного самовизначення); *прийняття рішення* (наявність здатності приймати рішення самостійно за умови наявності відповідальності та схильності самостійно висувати й оцінювати альтернативу); *планування* (достатній рівень планування власного професійного шляху (збір інформації, концептуалізація, дизайн, перетворення в життя, оцінка); *емоційне ставлення* (позитивний емоційний настрій, життєвий оптимізм, емоційна врівноваженість, здатність до стійкого переживання невдач).

Цей результат свідчить про наявність достовірних відмінностей у розподілі вибірок сімей за ознакою актуалізації професійного самовизначення їхніх дітей, відповідно, гіпотеза отримала підтвердження: ступінь актуалізації професійного самовизначення дітей зростає при переході від групи до групи досліджених сімей, здійснюваного у напрямку зростання гармонійності стосунків між батьками, що поєднується також із задоволеністю ними. Так, за результатами багаторангового тесту Дункана, (ANOVA) (Додаток Б, таблиці Б.3–Б.7), очевидними є відмінності між сім'ями за рівнем актуалізації професійного самовизначення у дітей: показників автономності, інформованості, прийняття рішення, планування та емоційного ставлення. Рівні прояву останніх у дітей при переході від групи до групи зростають у напрямку зростання рівня гармонійності стосунків батьків і задоволеності останніх цими стосунками.

Окрім цього, з таблиці Б.2 Додатку Б Jonckheere-Terpstra Test (Тест Джонкіра-Терпстра) бачимо, що емпірична величина статистики критерію за ознакою **сформованості ціннісних орієнтацій дітей** відповідає рівню значущості 0,014. Таким чином, можна зробити висновок, що діти батьків, які мають гармонійні стосунки, порівняно більшою мірою демонструють ознаки сформованості ціннісних орієнтацій. Для них характерна стійка і несуперечлива структура ціннісних орієнтацій, що зумовлює розвиток таких якостей особистості як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, активність

життєвої позиції. Цей результат свідчить про наявність достовірних відмінностей у розподілі вибірок сімей за ознакою сформованості ціннісних орієнтацій дітей. Тим самим підтверджується гіпотеза: ступінь сформованості ціннісних орієнтацій у дітей зростає в залежності від групи сімей за ознакою гармонійності стосунків батьків та у напрямку зростання рівня задоволеності батьків шлюбом. Більш докладно зв'язки сформованості ціннісних орієнтацій дітей та рівня задоволеності батьків шлюбом продемонстровано в табл. Б.8 додатку Б за результатами багаторангового тесту Дункана, (ANOVA).

Залежність сформованості Я-концепції особистості у дітей та характеру стосунків їхніх батьків, а також рівня їх задоволеності цими представлено у таблиці Б.2 Додатку Б. За допомогою Jonckheere-Terpstra Test (Тесту Джонкіра-Терпстра) виявлено, що емпірична величина статистики критерію за ознакою **сформованості Я-концепції особистості** у дітей проявлена за двома показниками: індексом валентності (самооцінки) та рівнем когнітивної складності відповідають рівням значущості 0,000. Таким чином, можна констатувати наступне: діти батьків з гармонійними стосунками демонструють ознаки сформованості Я-концепції особистості значно більшою мірою, аніж діти, батьки яких мають «перехідні» або дисгармонійні стосунки і відповідно нижчий рівень задоволеності ними. Водночас, прямі сильні зв'язки показника сформованості Я-концепції особистості та рівня задоволеності батьків шлюбом, які продемонстровано в табл. Б.9 та Б.10 додатку Б за результатами багаторангового тесту Дункана, (ANOVA), свідчать про підтвердження гіпотези дослідження: ступінь сформованості Я-концепції особистості у дітей зростає в залежності від групи сімей за ознакою гармонійності стосунків батьків та у напрямку зростання рівня задоволеності батьків шлюбом.

Окрім цього, розглянуто відмінності між рівнем задоволеності батьками стосунками (шлюбом) в трьох групах сімей та **загальним показником особистісного розвитку дитини**. Згідно таблиці Б.2 Додатку Б Jonckheere-Terpstra Test (Тест Джонкіра-Терпстра) бачимо, що емпірична величина статистики критерію за ознакою загального показника особистісного розвитку дитини

дорівнює 3389, що відповідає рівню значущості 0,018. Таким чином, можна підсумувати наступне: діти батьків з гармонійними стосунками демонструють значно вищий рівень **особистісного розвитку**, аніж діти батьків з «перехідними» або дисгармонійними стосунками, які мають, відповідно, нижчий рівень задоволеності шлюбом. Так, за результатами багаторангового тесту Дункана, (ANOVA) (Додаток Б, таблиці Б.11), очевидними є відмінності між сім'ями за рівнем **задоволеності шлюбом та загальним показником особистісного розвитку дитини**. Рівні прояву останнього у дітей при переході від групи до групи зростають у напрямку зростання гармонійності стосунків батьків і відповідного рівня їх задоволеності стосунками, що підтверджує головну гіпотезу дослідження щодо прямої сильної залежності особистісного розвитку дитини від гармонійності стосунків її батьків.

Таким чином, дисперсійний аналіз показав, що в сім'ях з гармонійними стосунками між батьками показники особистісного розвитку дітей значуще відрізняються від відповідних показників дітей, що виховуються у сім'ях, де стосунки батьків можна охарактеризувати як дисгармонійні або «перехідні». Це означає, що взаємини, побудовані на узгодженості цінностей і виховних підходів батьків, рольовій узгодженості й гнучкості, високій емоційній підтримці та врахуванні індивідуальних потреб розвитку особистості, створюють сприятливі умови для особистісного розвитку дитини

Висновки до розділу 2

Емпіричне дослідження впливу стосунків батьків на особистісний розвиток дитини базувалося на наступних наукових положеннях, принципах та теоріях: положенні про особистість та психологічні умови її розвитку; принципи об'єктивності та системності, генетичному принципі. В основі емпіричного дослідження лежить ідея системного підходу, згідно з якою і сім'я, і особистість розглядаються як складні взаємопов'язані і взаємозалежні системи, що дозволяє вивчати їх вплив одна на одну в процесі розвитку.

Констатувальне емпіричне дослідження здійснювалось в 3 етапи: 1) *на першому етапі* було здійснено теоретичний аналіз проблем стосунків в сім'ї та особистісного розвитку дитини; досліджено шляхи гармонізації відносин батьків; розроблено теоретичну структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку в сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків; здійснено добір та модифікацію методик психологічного дослідження. *На другому етапі* дослідження було підібрано вибірку подружніх пар – батьків з дітьми підліткового віку та апробовано комплекс психологічних методик з метою вивчення особливостей стосунків батьків у відповідності до виокремлених критеріїв їх гармонійності; розподілено вибірку батьків дітей на підгрупи: з гармонійними, дисгармонійними і «перехідними» стосунками. *Третій етап* констатувального дослідження передбачав: вивчення особливостей особистісного розвитку дітей залежно від характеру стосунків батьків, застосування методів математичної статистики з метою встановлення кореляційних зв'язки між показниками, що характеризують стосунки батьків та загальним показником особистісного розвитку дитини.

Дослідження особливостей стосунків батьків як чинника особистісного розвитку дитини, зокрема через вивчення основних критеріїв гармонійності цих стосунків: ступеня особистісної автономності та залежності; гнучкості сімейних ролей; ціннісно-орієнтаційної єдності подружжя; емпатичної наповненості стосунків; узгодженості виховних підходів батьків та ступеня задоволеності батьків своїми стосунками як суб'єктивного інтегрального показника їх гармонійності/дисгармонійності показало наступні результати.

В результаті порівняльного аналізу виявлено значущі розбіжності між виділеними групами батьків (з гармонійними, «перехідними» та дисгармонійними стосунками батьків) за багатьма емпіричними індикаторами: 1) за рівнем сформованості ступеня автономності у подружніх парах ($p=0,001$); 2) за рівнем сформованості рольової адекватності батьків ($p=0,001$); 3) за ступенем узгодженості сімейних цінностей ($p=0,001$); 4) за ступенем підтримки партнера в батьківських парах ($p=0,001$); 5) за рівнем узгодженості виховних підходів пар

батьків підлітків ($p=0,001$); б) за рівнями задоволеності шлюбом ($p=0,001$). Усі вищезазначені показники характеризують більшою мірою батьків з гармонійними стосунками. Середні та низькі рівні прояву виокремлених емпіричних показників характеризують «перехідні» та дисгармонійні стосунки батьків.

В результаті аналізу співвідношення міри задоволеності батьків стосунками (шлюбом) і показників гармонійності стосунків батьків виявилось, що найсильніше корелюють із задоволеністю шлюбом узгодженість виховних підходів та емпатична наповненість стосунків. Виявлено сильний зв'язок міри задоволеності батьків стосунками з такими параметрами гармонійності стосунків батьків як ціннісно-орієнтаційна єдність, гнучкість сімейних ролей, середній ступінь автономності батьків.

Вивчено показники особистісного розвитку дітей підліткового віку в залежності від характеру стосунків батьків; виявлено, що показники особистісного розвитку дитини залежать від характеру стосунків батьків, зокрема рівень сформованості ціннісних орієнтацій ($p=0,001$) і Я-концепції ($p=0,001$), актуалізованість професійного самовизначення ($p=0,001$). У сукупності показників простежується тенденція вищого рівня особистісного розвитку дитини в групах батьків, що мають гармонійні стосунки, більш усередненого – в групах батьків з «перехідними» стосунками та значно нижчого – у групах батьків з дисгармонійними стосунками.

Виявлено зв'язок показників особистісного розвитку дитини з гармонійністю стосунків батьків методом дисперсійного аналізу (ANOVA). Дисперсійний аналіз дав максимально значущий результат ($p<0,0001$) за усіма ознаками особистісного розвитку дітей. В рамках дисперсійного аналізу застосовано тест Дункана, який дозволив виявити групи сімей, гомогенні за окремими ознаками: сім'ї з негармонійними та «перехідними» стосунками гомогенні (зі стандартним значенням $p=0,05$) і утворюють одну групу, на відміну від сімей з гармонійними стосунками, в яких діти значуще вирізняються з-поміж інших опитаних дітей за рівнем сформованості їх ціннісних орієнтацій, Я-концепції і актуалізації професійного самовизначення. Відтак, дисперсійний

аналіз показав, що в сім'ях з гармонійними стосунками між батьками показники особистісного розвитку дітей значуще відрізняються від відповідних показників дітей, що виховуються у сім'ях, де стосунки батьків можна охарактеризувати як дисгармонійні або «перехідні». Це означає, що взаємини, побудовані на узгодженості цінностей і виховних підходів батьків, ролівій узгодженості й гнучкості, високій емоційній підтримці та врахуванні індивідуальних потреб розвитку особистості, створюють сприятливі умови для особистісного розвитку дитини, що підтверджує головну гіпотезу дослідження щодо залежності особистісного розвитку дитини від гармонійності стосунків його батьків.

Виявлені у констатувальному експерименті закономірності та індивідуально-психологічні й соціально-психологічні особливості батьківських пар і дітей підліткового віку склали основу для психологічно-просвітницької роботи з батьками, спрямованої на гармонізацію стосунків в контексті позитивного впливу на розвиток особистості їх дітей.

Матеріали розділу 2 дисертації висвітлено в публікаціях автора:

1. Чанцева-Коваленко О. М. Дослідження впливу складу родини на особистість дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2015 р. / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 276 с. – С. 134–137.

2. Чанцева-Коваленко О. М. Дослідження образу сім'ї у дітей молодшого шкільного віку через методику «Малюнок сім'ї» / О. М. Чанцева-Коваленко // Вчителю про молодшого школяра: психодіагностичний аспект. Вип. 3 [зб. статей] / Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2015. – С. 78–87.

3. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості формування позитивної моделі сімейного життя у студентів вищих навчальних закладів / О. М. Чанцева-Коваленко // Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи : матеріали I наук.-метод. конф., (Шостка, 28 квіт. 2015 р.). – Суми : Сумський державний університет, 2015. – 205 с. – С. 194–196.

4. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості теоретико-методологічного інструментарію дослідження особистісного розвитку дитини під впливом стосунків батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 31. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – 672 с.

5. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні чинники формування гармонійних стосунків подружжя / О. М. Чанцева-Коваленко // *Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools*. – 2016. – Т. 1 (13). – С. 215–228.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА БАТЬКАМ У ГАРМОНІЗАЦІЇ ЇХНІХ СТОСУНКІВ ЯК ПІДГРУНТЯ ДЛЯ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

3.1 Обґрунтування курсу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних онлайн-вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія»

Проведене емпіричне дослідження ще раз підтвердило важливість сім'ї для розвитку особистості дитини, висвітливши такий аспект впливу як характер стосунків між батьками. Хоча на сьогоднішній день достатньо опрацьованими є питання причин дисгармонічних стосунків в подружжі та чинників відхилень в особистісному розвитку дітей, саме досліджуваний аспект сімейних стосунків як чинник особистісного розвитку дитини вплине ставав раніше предметом спеціального вивчення. При цьому проблема розробки ефективних методів формування гармонійних стосунків між батьками з метою позитивного впливу на розвиток особистості дитини та широкого їх впровадження ще далека від розв'язання.

Результати проведеного нами емпіричного дослідження підтвердили наявність тісного зв'язку між характером стосунків батьків та розвитком особистості їх дітей. Зокрема, було виявлено, що за наявності гармонійних стосунків між батьками, які проявляються у збалансованості стосунків у континуумі автономність-залежність, гнучкості сімейних ролей, достатній мірі емпатичної наповненості стосунків, ціннісно-орієнтаційній єдності, узгодженості виховних підходів, орієнтованих на розвиток дитини, їх задоволеності стосунками, у дітей відзначається відносно високий рівень особистісного розвитку, що відображається у сформованості ціннісних орієнтацій та Я-концепції особистості, актуалізації професійного самовизначення.

І навпаки, доведено, що незбалансованість стосунків батьків у континуумі автономність-залежність, ригідність та неузгодженість сімейних ролей, низька

емпатична наповненість стосунків; ціннісно-орієнтаційна роз'єднаність, неузгодженість виховних підходів батьків та низький ступінь їх задоволеності стосунками свідчить про наявність дисгармонійних стосунків, які в свою чергу негативно впливають на особистісний розвиток дитини, спричиняючи незрілість і неузгодженість ціннісних орієнтацій, Я-концепції особистості, інфантилізм, неактуалізованість професійного самовизначення.

Виходячи з принципу системності, ми припустили, що підвищення рівня обізнаності батьків щодо сфери власних стосунків, поглиблення їх уявлень про наявні способи гармонізації власних взаємин, сприятиме позитивним змінам і в динаміці особистісного розвитку дітей. Саме тому у фокусі психологічної допомоги та формувального впливу на стосунки батьків постала розробка онлайн-курсу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» для батьків дітей підліткового віку з метою гармонізації їх стосунків і забезпечення позитивного впливу на розвиток особистості дитини.

В основу роботи щодо гармонізації стосунків батьків були покладено наступні принципи: емоційної щирості та відкритості, інформованості та конфіденційності, зміст яких детально описаний у психологічній літературі (Г. А. Цукерман, Л. А. Петровська, С. І. Макшанов, Н. Ю. Хрящева та ін.) [230]. Ці принципи були доповнені нами у відповідності з баченням специфіки даного дослідження: добровільної участі батьків в онлайн-курсі інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» та в процесі виконання домашнього завдання. Ми виходили з того, що для ефективних змін подружжя має бути внутрішньо зацікавлене в усвідомленні та трансформації власних стосунків, організації самодіагностики. Для реалізації цього принципу до змісту онлайн-курсу були включені запитання та вправи, які розраховані на саморозкриття батьків, усвідомлення ними своїх особистісних якостей. Стрижнем онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» став принцип взаємодії, що було відображено як у завданнях та змісті вебінарів, так і у стилі ведення групи, коли психолог-коуч виступав реальною моделлю спілкування для учасників.

В якості однієї з умов збагачення змісту образу Я батьків та підвищення їх адекватності, використовувався також принцип зворотного зв'язку. Принцип балансу комфорту та дискомфорту забезпечив поєднання прийняття та емоційної підтримки членів подружжя, що досягалося нами не тільки шляхом постановки завдань проблемного характеру, а й за рахунок забезпечення кожному із учасників багатомірного зворотного зв'язку і умов для його адекватного сприйняття з одночасною проблематизацією, що виступає джерелом, поштовхом до самопізнання. Отримуючи таку інформацію, яка у чомусь підкріплює образ Я, а у чомусь суперечить йому, суб'єкт потрапляє у проблемну ситуацію, вихід з якої можливий шляхом осмислення й переосмислення уявлень про себе, партнерів, змістів діяльності. І головне, спрямованість на використання результатів тренінгу в житті реалізувалася завдяки тому, що в змісті онлайн-курсу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» були представлені насамперед реальні ситуації подружньої взаємодії.

Вважаємо за необхідне обґрунтувати форму вебінару як основну при здійсненні формувального експерименту, для цього розглянемо докладніше поняття вебінару як форму інтерактивної взаємодії психолога з батьками для гармонізації їх стосунків. Вебінар (англ. Web – мережа, павутина) – інтерактивне навчальне заняття, що проходить в комп'ютерній мережі в режимі он-лайн, в ході якого слухачі виступають з доповідями, ставлять запитання, беруть участь в обговоренні, дискутують [111; 112].

Така форма роботи була вибрана нами, оскільки проведення вебінарів є сучасною технологією навчання і спілкування, не потребує значних затрат часу для учасників порівняно з індивідуальними психологічними консультаціями або груповою роботою і дозволяє значною мірою реалізувати завдання інформаційно-просвітницького і навіть психокорекційного плану (Д. Белл, С. Іщук, М. Кастельс, Й. Масудо, О. Тоффлер, А. Турен) [111; 112].

Розроблений нами онлайн-курс вебінарів базувався на структурно-динамічній моделі особистісного розвитку дитини підліткового віку у сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків, що викладена в підрозділі

1.3.3 і описує основні напрямки зв'язків між цими двома досліджуваними феноменами.

Основна мета використання курсу онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» полягає в гармонізації стосунків батьків, що у свою чергу сприятиме особистісному розвитку дітей.

Мета даного курсу онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» конкретизується у таких завданнях:

1) набуття батьками знань у галузі психології сімейного спілкування та взаємодії, гармонійних стосунків як основи для створення сприятливих умов розвитку особистості дитини;

2) досягнення збалансованості стосунків батьків у континуумі автономність-залежність, адекватного і найбільш повного розкриття себе та інших як суб'єктів взаємодії;

3) усвідомлення та корекція уявлень батьків (особливо стереотипізованих) про сімейні ролі, сприяння гнучкості сімейних ролей;

4) відпрацювання механізмів налагодження достатньої міри емпатичної наповненості стосунків подружжя;

5) усвідомлення батьками власних ціннісних орієнтацій, розвиток узгодженої сімейних цінностей;

6) підвищення інформованості батьків щодо питань виховання дитини, підвищення їх узгодженості у виховних підходах.

В рамках онлайн-курсу вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» було передбачено зустрічі з батьками дітей підліткового віку протягом 7-ми тижнів у вечірній час по п'ятницях з 20:00 до 21:30.

Інформаційно-просвітницький та психокорекційний курс авторських вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» включив дві основні складові: 1) інформаційно-просвітницьку та психокорекційну роботу з батьками дітей підліткового віку; 2) домашні завдання для самостійного опрацювання теоретичного та практичного матеріалу після кожного вебінару (табл. 3.1. та додаток В).

**Зміст інформаційно-просвітницького та психокорекційного курсу
он-лайн вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія»**

Черговість серій вебінару	Назва серії вебінару	Інформаційно-просвітницька складова	Практики та домашнє завдання
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1 тиждень	«Гармонійні стосунки: міф чи реальність?»	Слайд-презентація теми «Система стосунків у подружжі» з обговоренням основних чинників гармонійних/дисгармонійних стосунків	1. Аналіз особливостей впливу батьківських сімей на кожного з членів подружжя (виховання, позитивні якості, принципи та традиції). 2. Пошук вектору бажаних змін в стосунках батьків. 3. Практичне завдання для батьків: малюнок кола гармонійності їх стосунків.
2 тиждень	«Гармонійні стосунки: єдність або розділення»	Слайд-презентація теми «Автономність-залежність у стосунках подружжя» з обговоренням особливостей безконфліктної й оптимальної емоційної та психологічної дистанції батька та матері в своїх стосунках	1. Аналіз ступеня єдності подружжя. 2. Визначення сфер доміантних позицій батька та матері. 3. Відстеження дій для об'єднання або розмежування подружжя у різних сферах. 4. Аналіз причин виникнення непорозумінь між батьками на тлі надмірної залежності або автономності один від одного. 5. Опрацювання спогадів про початок стосунків в контексті автономності – залежності.

1	2	3	4
			6. Практичне завдання для батьків: організація побачення один для одного, написання листа один одному і т. ін.
3 тиждень	«Гармонійні стосунки: сімейні ролі»	Слайд-презентація теми «Гнучкість сімейних ролей» та обговорення ролей чоловіка та батька а також жінки та матері в сім'ї. Визначення особливостей материнського та батьківського виховання. Відеоматеріал про жіночі секрети гармонізації стосунків з чоловіком.	1) спільна графо-фіксація батьком та матір'ю спогадів про їх родини; 2) спільний аналіз позитивних та негативних якостей, набутих матір'ю та батьком з дитинства й до сьогодні; 3) оцінка матір'ю себе як жінки та батьком себе як чоловіка; 4) спільний перелік функцій, які на думку матері та батька мають виконуватися ними в сім'ї; 5) провести «переоблік сімейних ролей»: завершити його створенням «Сімейного статуту відносин».
4 тиждень	«Гармонійні стосунки: мови любові»	Слайд-презентація теми «Емпатія у стосунках подружжя» з обговоренням різних видів т.з. «мов любові» за Г. Чемпенем	1. Завдання на перелічення батьком та матір'ю відомих їм способів виявлення любові. 2. Завдання на відслідковування батьком та матір'ю способів любові, які зазвичай проявляються ними в сім'ї один до одного.

1	2	3	4
			<p>3. Практичне завдання на словесне висловлювання про почуття любові в подружжі.</p> <p>4. Визначити власну мову любові та мову любові свого партнера.</p> <p>5. Складання батька та матері «Карти улюблених якостей моєї жінки (чоловіка).</p> <p>6. Практичне завдання для батьків: намалювати кожному рівень наповненості (на прикладі уявної посудини) любові та співпереживання один до одного.</p>
5 тиждень	«Гармонійні стосунки: спільні цінності батьків»	Слайд-презентація теми «Ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя» та обговорення різниці в цінностях декількох поколінь (прабатьків, батьків і дітей) стосовно роботи, взаємодопомоги, стосунків між дітьми та батьками, керівництва, обов'язків, дорослості, сім'ї, майбутнього,	<p>1. Завдання на перелічення матір'ю та батьком цінностей, які були сформовані в них ще з дитинства.</p> <p>2. Аналіз матір'ю та батьком цінностей, які, на їхню думку, найбільш притаманні їм.</p> <p>3. Аналіз матір'ю та батьком цінностей, притаманних їхній дитині.</p>

1	2	3	4
		<p>відпочинку, очікувань.</p> <p>Обговорення змісту і значення духовних та матеріальних цінностей як основи життєдіяльності людини.</p>	<p>цінностями заради відновлення миру.</p> <p>Обговорити свої відчуття з партнером.</p> <p>5. Практичне завдання для батьків: намалювати уявну схему «Кордони моїх цінностей» – визначити для себе та ознайомити один одного щодо головних цінностей, якими вкрай важко поступатися</p>
6 тиждень	«Гармонійні стосунки: ми – батьки»	<p>Слайд-презентація теми «Узгодженість батьків», обговорення ефективного виходу з конфліктних ситуацій, важливості єдності матері та батька у вихованні своєї дитини виховних підходів</p>	<p>1. Завдання: обговорити в подружній парі методи виховання в батьківських родинах. Визначитись з тим, що варто перейняти, а що – варто поступово трансформувати.</p> <p>2. Завдання: Відслідкувати, скільки разів за тиждень під час конфлікту батьків присутня дитина.</p> <p>3. Практичне завдання для батьків: заштрихувати таблицю розподілу обов'язків у вихованні дитини між матір'ю та батьком</p> <p>4. Практичне завдання для батьків: влаштувати сімейний пікнік з дитиною, під час якого пограти в гру «Виховання».</p>

1	2	3	4
7 тиждень	«Гармонійні стосунки: як їх зберегти»	Слайд-презентація теми: «З чого складається задоволеність стосунками в подружжі», обговорення теми «Як наповнити амфору кохання та гармонії?»	1. Завдання для подружжя: поміркувати – чи було б краще жити один без одного? 2. Аналіз батьками еволюції своїх стосунків: від першого дня знайомства до сьогодні (що подобається, що б змінили, що б додали). 3. Творче завдання: зробити колаж «В моїй сім'ї гармонія» – як подружжя бачить свої стосунки через 30 років.

Проаналізуємо наведену програму он-лайн курсу. Так, **інформаційно-просвітницька** складова онлайн-курсу вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» основана на висвітленні питань, опрацьованих в першому розділі та практичному матеріалі, експериментально доведених в другому розділі дисертаційного дослідження. Зокрема, це питання, які досить гостро постають перед подружжям, батьками в процесі розвитку сім'ї і дорослішання дитини: чинники гармонійних стосунків, прояви і профілактика дисгармонійних стосунків, запобігання сімейних конфліктів та можливості управління ними, етапи вікового розвитку дитини, врахування потреб і особливостей дитини у процесі виховання, стилі вихованні тощо. Ці та інші складні питання висвітлювалися перед аудиторією батьків на науковому підґрунті, проте в доступній формі, часом з елементами гри, творчими завданнями.

Інформаційно-просвітницька робота в рамках онлайн-вебінарів проводилась не в лекційному форматі, а у форматі бесіди, обговорення, дискусії, із застосуванням візуального та відео-презентаційного теоретичного матеріалу, з використанням експрес-тестувань та міні-практик для батьківських пар в

реальному часі. Все це дозволило суттєво підвищити рівень емоційної включеності, зацікавленості та активності учасників.

Перевагу запропонованого нами формату інформаційно-просвітницької та психокорекційної роботи бачимо також у тому, що заходи з подібною метою, які проводять відповідні державні служби, соціальні установи, направлені на зміцнення інституту сім'ї, здебільшого є плановими та формальними, такими, які не передбачають, окрім засвоєння інформації, вироблення умінь і навичок її використання в житті. Батьки під час таких зустрічей переважно пасивні, невключені і ставляться до цих заходів здебільшого байдуже або негативно, особливо ті, діти яких мають проблеми особистісного розвитку. На відміну від цього, рівень відкритості та відвертості батьків і матерів під час онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» був достатнім, адже онлайн-курс не передбачав безпосереднього контакту, кожна пара знаходилась у зручному для неї місці, спілкування відбувалось через навушники, мікрофон та персональні комп'ютери, передбачалось за бажанням батьківських пар використання не справжніх ініціалів, а так званих «ніків», тобто часткової анонімності.

Активне обговорення подружжям різних точок зору під час групових дискусій, бесід, полемік та численних «мозкових штурмів» сприяло тому, що матері та батьки через приклади індивідуального та колективного досвіду більш глибоко й конкретизовано усвідомили критерії гармонійності подружніх стосунків, оцінили за цими критеріями власні стосунки та їх вплив на розвиток особистості своїх дітей, більш чітко усвідомили свої особисті та сімейні ресурси й дефіцити.

Таким чином, не зважаючи на те, що участь в курсі онлайн-вебінарів була добровільною, така форма проведення виявилась оптимальною для освіти дорослих в контексті гармонізації власних стосунків, адже стимулювала пізнавальну активність та бажання батьків замислитись над власними стосунками з точки зору їх впливу на розвиток особистості власної дитини.

Ще більшою мірою ці напрямки вдалося реалізувати за допомогою опрацювання батьками для **домашніх завдань теоретичного та практичного**

характеру після кожного вебінару. Для цього кожній сімейній парі були поставлені завдання протягом 7 тижнів виконувати спеціальні вправи, практики та інші форми роботи, використовуючи при цьому теоретичний матеріал, отриманий під час онлайн-вебінару, вести зошит практичних занять онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія». На початку наступної зустрічі відбувалось підведення підсумків та групове обговорення особливостей тижневої роботи: складнощів чи успіхів батьківських пар.

Окрім цього, зважаючи на те, що характер стосунків між батьками виступає чинником особистісного розвитку дитини через формування в неї базових особистісних утворень, що найбільш виразно постають в підлітковому віці є основними критеріями особистісного розвитку дитини цього віку: Я-концепції, ціннісних орієнтацій, актуалізації сфери самовизначення, паралельно аналізувалися питання особистісного розвитку дитини, зокрема особливості підліткового віку та криза підлітковості, ускладнення особистісного розвитку тощо.

3.2 Курс онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» як метод гармонізації стосунків батьків

Розроблена серія вебінарів як дієвий засіб гармонізації батьківських стосунків та їх впливу на особистісний розвиток дитини передбачала 7 зустрічей батьківських пар з психологом-коучем в так званому Інтернет-класі (в онлайн-режимі) один раз на тиждень. Кожне заняття мало свою конкретну мету і ряд завдань. Під кожну тему для зручності сприйняття матеріалу було розроблено презентацію основних теоретичних положень, додано відео-супровід.

Окрім цього, для навчання батькам знадобились наступні допоміжні засоби: комп'ютер або ноутбук для підключення до теле-класу в Інтернеті (в подорожі або в інших обставинах можна було використовувати планшет або смартфон, але це менш зручно); навушники з мікрофоном для комфортного спілкування голосом; робочий зошит, розроблений спеціально для курсу онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія».

Проаналізуємо докладніше кожну тему з системи відносно самостійних інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів «В моїй сім'ї гармонія», зміст яких коротко представлений нижче².

Так, **1 тема серії вебінарів «Гармонійні стосунки: міф чи реальність?»** передбачає ознайомлення учасників з основами психології сім'ї, подружніх стосунків (додаток В). На основі аналізу даних статистики про сучасні тенденції розвитку сім'ї (частота розлучень, їх причини, «альтернативні» форми сім'ї тощо) відбувається актуалізація теми сім'ї для учасників, зростає усвідомлення значущості сім'ї і мотивація до змін. *Завдання:* охарактеризувати систему стосунків у подружжі, поняття гармонійних стосунків батьків та їх основні чинники та критерії; проаналізувати особливості впливу батьківських сімей на кожного з членів подружжя (виховання, позитивні якості, принципи і традиції тощо).

В процесі вебінару учасники дізналися про основні проблеми, які спричиняють формування дисгармонійних стосунків подружжя та шляхи їх подолання. Зокрема, одним із вагомих чинників дисгармонійних стосунків у парі є егоїзм (пріоритет власних інтересів, нехтування потребам іншого). Егоїзм зароджується тоді, коли подружжя не поважають і не люблять один одного, коли власне «Я» важливіше, ніж задоволення потреб іншого. Такі стосунки приречені на дисгармонійний розвиток. Аби його попередити та відновити гармонійний розвиток взаємин, варто виховувати в собі жертвовність як здатність до самопожертви, прагнення до добра оточуючих, інколи навіть за рахунок власних інтересів, увагу до потреб інших людей. *Наприклад, матір приготувала вечерю і запросила чоловіка та дітей до столу. Але після вечері всі вийшли з-за столу. «Хто ж прибере й помие посуд?» – «Звичайно ж, матір!» – упевнено відповів чоловік. Але ж всі цілий день працювали, а це значить, втомилися. В цій ситуації краще за все відмовитись від егоїзму та проявити жертовність: чоловік мав би стати ініціатором вирішення побутової проблеми.*

² Оскільки зміст онлайн-вебінарів, базуючись на науковому підґрунті і результатах емпіричного дослідження, викладався слухачам у більш популярній формі, він містить багато метафор, практичних ситуацій спілкування тощо.

Наступною проблемою, яка руйнує гармонійні стосунки, є постійні й довготривалі *образи подружжя на один одного*, які часто опосередковані й стосунками з дітьми. Образа пов'язана з відчуттям несправедливості, обурення та іншими негативними почуттями. Образи можуть стати поганою звичкою для подружжя, якщо одразу не зупинити такий спосіб реагування. Образливість – проблема не одного члена подружжя: вона виникає в сім'ї і може стати серйозним випробуванням та суттєвою загрозою для гармонійних стосунків. Важливо навчитися контролювати власні емоції та правильно реагувати на нанесену образу. Вирішенням проблеми образ є вміння й бажання прощати та просити вибачення як здатність залишати почуття образи і бажання помсти, а також повернення до попереднього рівня стосунків. Іншими словами, коли дружина віршує пробачити чоловіка, вона тим самим звільняє його від боргу, в якому він знаходиться перед нею з моменту нанесення образи. Це може бути одним з найтяжчих кроків для подружжя, проте він є найважливішим. Саме прощення та вибачення сприяє вирішенню конфліктів. *Наприклад, батько говорить матері: «Я не можу пробачити одразу, потрібно, щоб пройшов час. В дійсності ці слова означають: «Я не хочу прощати», і це перетворюється на засіб маніпулювання партнером.* Саме в цій серії вебінарів подружжя вчать правильно просити пробачення та прощати.

Відсутність відповідальності внаслідок недостатнього усвідомлення або неготовності (небажання) взяти її на себе є однією з основних причини розвитку дисгармонійних стосунків між батьками. Інколи безвідповідальність призводить до повної руйнації сім'ї. Безвідповідальність матері або батька виникає в тих сферах подружнього життя, які зазвичай залишаються безконтрольними, в яких подружжя пасивні в прийнятті рішення або не приймають жодної участі у вирішенні проблем, де вони відмовляються прийняти рішення. Гармонійні стосунки не можливі без відповідальності кожного з подружжя, їх готовності виказати сприяння один одному, здатності бути уважним та обов'язковим по відношенню до рідної людини, тримання свого слова. Іншими словами, бути відповідальним – означає стати відповіддю на чинсь проблему. *Наприклад,*

відповідальний батько не дивиться телевизор, коли дитина просить когось з батьків пограти з нею, а в матері вже не лишається сил після домашніх справ. Відповідальна матір не йде до подруги, залишаючи вдома голодного чоловіка.

Після теоретичної частини 1 серії «Гармонійні стосунки: міф чи реальність?» передбачені діалоги з батьківськими парами, відповіді на запитання, обговорення життєвих ситуацій, які зазвичай озвучують батьки й матері після кожної серії вебінарів як приклади.

На завершення вебінару батьки отримують домашнє завдання, яке після першої серії он-лайн вебінарів складається з 7-ми частин: 1) спільний аналіз стосунків, які були в батьківських сім'ях кожного з членів подружжя; 2) спільний аналіз проблем, які привнесли в свої стосунки чоловік та дружина з власних батьківських сімей; 3) спільний аналіз позитивних принципів та традицій, які подружжя привнесли в свої стосунки з власних батьківських сімей; 4) окремі відповіді на запитання: чи сім'я батьківської пари знаходиться під захистом «кола гармонійності» їх стосунків? Якщо так – батьки мають намалювати «коло гармонійності» і описати його: міцне, середнє або слабке? 5) спільний аналіз вміння кожного з батьківської пари прощати один одного та просити пробачення; 6) спільний аналіз подружжям загроз своїм гармонійним стосункам: що є найбільшою загрозою стосункам: егоїзм, образа або безвідповідальність; 7) творче завдання: намалювати спільну схему бажаних змін подружніх стосунків.

Тема 2 серії вебінарів «**Гармонійні стосунки: єдність або розділення**» розкриває важливу проблему збалансованості стосунків подружніх (батьківських) пар у континуумі «автономність-залежність» з позиції усвідомлення учасниками базових потреб особистості – з одного боку, у прийнятті, з іншого боку – в індивідуалізації, та їх впливу на міжособистісні стосунки (додаток В). *Завдання:* 1) опрацювання теми «Збалансованість стосунків батьків у континуумі «автономність-залежність» з обговоренням особливостей безконфліктної й оптимальної емоційної та психологічної дистанції подружжя в своїх стосунках; 2) аналіз ступеня автономності кожного з подружжя; 3) визначення сфер домінантних позицій батька та матері; 4) відстеження дій для об'єднання або

розмежування подружжя у різних сферах; 5) аналіз причин виникнення непорозумінь між подружжям на тлі надмірної залежності або автономності один від одного; 6) опрацювання спогадів про початок стосунків в контексті автономності – залежності.

В ході цієї серії вебінару подружжя отримують уявлення про три основні різновиди усталених тенденцій, що відображає дистанцію між подружжям у сім'ї: 1) їхню автономність зі збереженням особистісного розвитку кожного з них; 2) їхню надмірну залежність один від одного, або надмірну залежність одного з пари, що супроводжується розмитими особистісними межами; 3) надмірну віддаленість та відчуженість подружньої (батьківської) пари один від одного.

Подружжя аналізують власні особистісні дистанції та отримують рекомендації щодо досягнення оптимального балансу особистісної автономії та залежності один від одного як можливості дистанціюватися від впливів оточення, здатності діяти всупереч впливам зовнішніх сил, навіть якщо їх уособлює кохана людина, а в ситуаціях примусу – чинити їм опір. Батьки дізнаються, що справжня автономія між ними може підкріплюватися лише коханням, коли партнери зріло кохають одне одного, а задовольняючи власні потреби, пам'ятають про інтереси іншого і поважають їх.

Окрім цього в 2 серії вебінарів подружжя дізнається про причини виникнення конфліктів між подружжям (батьками) і такі шляхи їх вирішення, які призводять до примирення та гармонізації стосунків. *Наприклад, дуже часто в сім'ях один з членів подружжя готовий вирішувати конфлікт одразу, а інший потребує часу, аби заспокоїтися. Через цю причину батькові або матері доведеться чекати (а це буває досить нелегко), коли подружній партнер зможе без емоцій обговорити ситуацію, яка склалась.*

Крім того, батьки протягом другої серії вебінарів отримують інформацію про найоптимальніші шляхи вирішення конфліктних ситуацій, про способи самоконтролю і продуктивну, коректну поведінку під час конфлікту.

Домашнє завдання, яке пропонується подружнім (батьківським) парам після другої серії он-лайн вебінарів, складається з таких частин: 1) спільний аналіз

ступеня автономності кожного з подружжя; 2) спільний аналіз визначення сфер домінантних позицій батька та матері; 3) спільне відстеження дій для об'єднання або розмежування подружжя в різних сферах; 4) спільний аналіз причин виникнення непорозумінь між батьками на тлі надмірної залежності або автономності один від одного; 5) спільне опрацювання спогадів про початок стосунків в контексті автономності – залежності стосунків батька та матері; б) практичне завдання для батьків: організація побачення один для одного або написання листа один одному.

Тема 3 серії вебінарів «**Гармонійні стосунки: сімейні ролі**» змінила назву, **там було протиставлення** розкриває важливі засади функціонування сім'ї і один з важливих чинників гармонійних стосунків – сімейні ролі та їх характеристики: зміст, адекватність та гнучкість (додаток В). В процесі її освоєння передбачено виконання наступних завдань: 1) обговорення функцій чоловіка та батька а також жінки та матері в сім'ї; 2) визначення особливостей материнського та батьківського виховання; 3) перегляд відеоматеріалу про жіночі «секрети» гармонізації стосунків з чоловіком. Ця серія вебінарів виявилася особливо цікавою для чоловічої аудиторії, адже більшість чоловіків, як правило, мають досить стереотипізовані уявлення про свою роль як «годувальника», «голови сім'ї» і поводяться відповідно до цих уявлень, негативними наслідками чого виступають звуження сфери спілкування подружжя, нерівномірний і ригідний розподіл ролей, неучасть або мінімальна участь батька у вихованні дитини.

В процесі дискусії чоловіки (батьки) дізнаються про функції чоловіка в гармонійній сім'ї і активно обговорюють їх. Отже, функції чоловіка у сім'ї: 1) бути лідером (керівником сім'ї, який має близькі стосунки з усією своєю «командою», знає про всі її проблеми і вирішує їх, не забуває при цьому ставити нові цілі та досягати і йти вперед); 2) любити, виражаючи свою любов насамперед у справах, турботі, оскільки для жінки, як правило, важливі «докази» любові: сюрпризи, побачення, допомога по господарству, спілкування, прояви уваги тощо; 3) розуміння, зокрема спільності і відмінності між партнерами, розуміння важливості спілкування, емоційного контакту, уваги до жінки; для чоловіка

важливо зрозуміти, що найбільшого болю завдати жінці можна через ігнорування; важливо, аби між чоловіком та дітьми були побудовані дружні взаємовідносини; 4) бути здатним як брати всю відповідальність за сім'ю і стосунки на себе, так і ділити цю відповідальність з дружиною, бути відкритим до діалогу і обговорення проблемних моментів.

Також батьки дізнаються про те, які вміння необхідно опанувати по відношенню до своїх дітей задля збереження гармонійних стосунків: 1) прощати (не карати дітей за провини, коли емоції ще вирують; вміти відокремлювати дисципліну від образ); 2) приймати (не намагатися змінити характер дитини, не нав'язувати їй власну думку, рахуватися з дитячою особистістю, з тим, що дитина має власні погляди на життя, інтереси та захоплення; 3) давати настанови (впливати на розвиток дитини з урахуванням її вікових потреб та особливостей, з опорою на власний життєвий досвід і життєві цінності).

В процесі роботи чоловіки (батьки) зосереджуються також на аналізі процесу дорослішання і дозрівання дитини: від немовляти до батька, включаючи ретроспективний погляд на власне дорослішання, що сприяє усвідомленню важливих аспектів розвитку дитини, зокрема ролі батька в цьому процесі. Це сприяє відходу від егоцентричного сприйняття навколишнього, розвитку здатності не тільки в чомусь обмежувати власні потреби та права, але й вміння любити та піклуватися про інших. По закінченню цього інформаційного блоку чоловіки отримують низку корисних порад, націлених на гармонізацію їх стосунків з дружинами.

Поруч з цим, матері також поглиблюють свої знання про функції жінки, матері у сім'ї, усвідомлюють власні уявлення і виробляють уміння, які сприяють гармонізації стосунків в подружжі: 1) уникати боротьби за владу, орієнтуватися на партнерство у стосунках, підтримку чоловіка, дозволити чоловікові бути керівником, захисником, приймати ключові рішення, намагатися уникати критики на його адресу; 2) підтримувати чоловіка (щиро висловлювати захоплення досягненнями чоловіка, підтримувати його в скрутні та складні хвилини, підбадьорювати його та надихати); 3) виявляти повагу по відношенню до

чоловіка, дослухатися до його ідей, потреб, що сприятиме украпленню його авторитету в сім'ї, зростанні його впевненості в тому, що він розумний, здібний, важливий, потрібний та коханий.

Поруч з функціями дружини існують функції матері, які також значно сприяють зміцненню гармонійних стосунків: 1) піклуватися про дитину (важливо навчитися піклуватися, а не опікати дитину. Піклування – забезпечення усім необхідним: їжею, одягом, грошми; порадою, допомогою – за проханням, а опіка – надмірне переживання й стан занепокоєння за ту чи іншу людину, прагнення їй чимось допомогти, підказати, навчити, порадити. Іншими словами, піклування – доброта без зайвої ініціативи, а опіка – постійна ініціатива з нав'язливою та надмірною допомогою. Піклування пробуджує в людині вдячність, а опіка – роздратування, крики та скандали, здатні зруйнувати найбільш гармонійні стосунки). 2) підтримка (що означає наставляти, допомагати, давати дружні поради, приділяти увагу, разом проводити час, ділитися переживаннями. По відношенню до дитини це означає не критикувати її у важку хвилину, а зрозуміти та допомогти в тому, що вона не в змозі зробити сама. Іншими словами, підтримка – це складова дружби); 3) проявляти фізичний контакт (поцілунки, обійми, ніжність – дуже важливі прояви материнської любові. Всі діти потребують цього, але ці прояви повинні зменшуватися по мірі дорослішання дітей).

Домашнє завдання, яке отримують батьківські пари після третьої серії онлайн вебінарів, складається з таких частин: 1) спільна графо-фіксація парою спогадів про їхні родини; 2) спільний аналіз позитивних та негативних якостей, набутих кожним із подружжя з дитинства й до сьогодні; 3) самооцінка кожним із подружжя у ролях «мати», «дружина» та відповідно «батько», «чоловік»; 4) спільний перелік функцій, які на думку матері та батька, мають виконуватися ними в сім'ї; 5) проведення «переобліку сімейних ролей» та завершення його створенням «Сімейного статуту відносин».

Наступною, четвертою темою серії вебінарів є **«Гармонійні стосунки: мови любові»** (додаток В). Завдання: 1) ознайомлення подружжя зі слайд-

перезентацією теми «Емпатія у стосунках подружжя»; 2) обговоренням різних видів «мов любові» за Г. Чемпеном. Ця серія вебінарів є особливою, адже під час неї батьки інколи вперше в своєму житті замислюються над тим, що вони говорять один з одним на різних мовах любові. Відтак, «мова любові» – найбільш зрозумілий та прийнятний спосіб для людини висловлювати та приймати любов. Психологи розрізняють 5 основних «мов любові»: слова, час, подарунки, допомога та дотики (Г. Чемпен та ін.).

Так, слова як «мова любові» уособлюють в собі особливий спосіб висловити почуття та прийняти його. Людині необхідно чути слова схвалення, підтримки. Чому? Тому що її «амфора любові» наповнюється лише тоді, коли людина постійно чутимуть слова схвалення й підтримки. Наприклад, дитина дочекалась тата з роботи і говорить йому: «Тато, дивись, який я намалював дім! Правда, красиво? Ну, скажи!». Дитина чекає на похвалу, вона її потребує. Доросла людина так само потребує схвалення й підтримки від значущих для себе осіб, насамперед чоловіка чи дружини. Якщо дитина бачить, що матір хвалить і підтримує батька і навпаки, що є ознакою гармонійних стосунків, то й вона навчається такій позитивній моделі поведінки, яку буде транслювати у власній сім'ї. У випадку, коли кожний з подружжя переважно критикує або ображає іншого, то «амфора любові» пересохне і дисгармонія стане головною ознакою їх взаємин.

Другою «мовою любові» є час. Цією «мовою» говорить більшість людей. Одні потребують спілкування, і це для них найголовніше. Для таких людей життєво необхідно хоча б 5 хвилин поговорити про те, як пройшов день, що нового, які плани на майбутнє. Якщо такого спілкування немає, такі люди засмучуються, їх «амфора любові» поступово висушується і нічого вже більше їх не радує. Іншим людям також важливо приділяти не час, а увагу. Це – одна й та сама «мова любові», проте два різних «діалекту». *Наприклад, задзвонив телефон: «Ти вийшла заміж і зовсім забула про свою матір, не проводиш з нею часу, ми більше не гуляємо по парку, навіть разом не дивимся телевізор». Яка мова любові в матері цієї дівчини? Звичайно. Час, але тільки «діалект» не спілкування, а увага.*

Подарунки – третя «мова любові». Люди, які говорять на цій мові, люблять не тільки подарунки, але й сюрпризи, загадки, подорожі й різноманітні пригоди та неочікуваності. *Наприклад, батько говорить матері: «У нас в суботу річниця весілля, давай відвеземо дітей до бабусі, я приготую твої улюблені страви, і ми подивимося новий фільм. Не будемо нічного один одному дарувати, аби не витратити гроші, й до самого ранку говоритимемо про те, як ми познайомились. Добре я придумав?» Жінка відповіла: «Мене вже нудить від цієї буденності. Що ж ти такого доброго придумав? Все відомо наперед, жодних сюрпризів. Ти даруєш мені всього три подарунки на рік: на День народження, до Нового року та 8-го березня. Чому річниця нашого весілля для тебе перестала бути святом?». Що ж тут вдієш. У матері – мова любові «подарунки», а у батька – «час».*

Четвертою «мовою любові» є допомога. Якщо людина говорить на цій мові, то, по-перше, вона висловлює свою любов через допомогу іншим людям, а по-друге, вона потребує того, щоб інші з нею говорили тією самою мовою. Допомоги потребують не тільки жінки як представниці слабкої статі. Допомоги і підтримки потребують фізично сильні та успішні чоловіки. Без допомоги та моральної підтримки дружини чоловікові буде складно зробити кар'єру, досягти успіху та самореалізуватися у житті. *Наприклад, жінка говорить чоловікові: «Олександр, хоча сьогодні твоя черга відвозити Марка на тренування, я бачу, що ти втомлений, тому відвезу його я. Якщо треба – можу купити тобі щось смачненьке?». Чоловік відповідає: «Ні, дякую, не треба, я сам впораюсь, головний біль сам по собі минеться». Дружина: «Проте, я ж тебе люблю, давай допоможу!» Однозначно: у матері мова любові – допомога.*

Дотики – п'ята «мова любові». Більшість людей вважають, що дотики стосуються лише сексуальної сфери життя подружжя, однак це не так. «Амфора любові» людини може наповнюватися від обіймів, ніжного поцілунку; коли її просто взяли за руку, доторкнулися до неї. *Наприклад, коли увечері подружжя посварилося, дружина відвернулася від чоловіка і вирішила «грати в мовчанку». А чоловік надумав пожартувати і затримав пальці дружини в своїй руці. Для нього це – просто жарт, а для неї зовсім інше: «Він взяв мене за руку, а це*

означає, що він усвідомив, що був не правий. Він мене любить, він хоче попросити вибачення, обійняти мене, ну тож і я обійму його». Жінка повернулася до чоловіка й обняла його. Так вони й помирились.

Таким чином, в процесі обговорення цієї теми, подружжя починають розуміти «мови любові»: свою особисту та один одного. Вони аналізують, яким чином їм притаманне найчастіше проявляти любов. Чоловік і дружина вчаться спостерігати за тим, як кожен з них звик висловлювати любов. Окрім цього, вони отримують завдання: застосувати по черзі кожен з «мов любові» та виявити, на яку з них в подружнього партнера буде найбільш яскрава та позитивна реакція, і яка з «мов любові» є найбільш небажаною для партнера.

Домашнє завдання, яке отримує подружжя після четвертої серії он-лайн вебінарів, складається з таких частин: 1) завдання на перелічення батьком та матір'ю відомих їм способів виявлення любові; 2) завдання на відслідковування батьком та матір'ю «мов любові», які зазвичай проявляються ними в сім'ї по відношенню один до одного; 3) спільне практичне завдання на словесне висловлювання почуттів любові один одному; 4) визначення «мови любові» власної та свого партнера; 5) спільне складання подружжям «Переліку улюблених якостей моєї жінки» (чоловіка); 6) спільне практичне завдання для подружжя: намалювати кожному рівень наповненості любові та співпереживання один до одного (на прикладі уявної «амфори любові»).

«Гармонійні стосунки: спільні цінності батьків» – таку назву має п'ята серія вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» (додаток В). Завдання: 1) представлення слайд-презентації теми «Ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя»; 2) обговорення з парами батьків наявних тенденцій сучасності щодо різниці в цінностях декількох поколінь (прабатьків, батьків і дітей) стосовно роботи, взаємодопомоги, стосунків між дітьми та батьками, керівництва, обов'язків, дорослості, сім'ї, майбутнього, відпочинку, очікувань), 3) обговорення змісту і значення духовних та матеріальних цінностей як основи життєдіяльності людини.

Так, в таблиці 3.2. наявно продемонстровано відмінності щодо основних життєвих цінностей дітей, які народилися після 80-х років («нове покоління»), та їхніх батьків, які народилися у 60-ті роки [20].

**Різниця у життєвих цінностях двох поколінь
(за матеріалами Байлюк К., Байлюк М.) [20]**

№	Ставлення	Батьки	Діти	Коментарі
1	До роботи	Трудоголіки	Ліниві або нестаранні	Діти не побачили результативності копіткої праці батьків (соціальна незахищеність пенсіонерів, безробіття, маленькі заробітні плати)
2	До допомоги	Намагаються допомагати дітям	Потребують допомоги від батьків	У дітей не розмиті кордони відповідальності за власне життя
3	До дітей\батьків	Почувають себе винними через те, що мало уваги приділяли дітям	Користуються цим і маніпулюють батьками	Батькам необхідно просити пробачення у дітей за нестачу часу для їх виховання і відчутти себе вільними
4	До керівництва	Покірні та шанобливі	Високомірні	Байдужість батьків зробила дітей егоїстами
5	До обов'язків	Віддані роботі	Безвідповідальні	Батьки огороджували дітей від відповідальності, виконуючи за них роботу, аби їм легше жилося
6	До дорослості	Рання самостійність (з 15–16 років)	Загальмована самостійність (до 30 років та пізніше)	Батьки створюють умови для уповільненого розвитку та безвідповідальності дітей

№	Ставлення	Батьки	Діти	Коментарі
7	До сім'ї	Ранні та середні шлюби	Пізні та громадянські шлюби. Терпляче ставлення до нетрадиційних сексуальних орієнтацій	Страх дітей перед відповідальністю, небажання утискати себе, пристосовуватися до партнера
8	До майбутнього після навчання	Прагнення до зростання та розвитку, здатність мріяти та планувати, бажання жити окремо від батьків.	Відсутність планів та цілей на життя, байдужість, бажання повернутися додому до знаходження роботи та створення власної сім'ї	Надмірна опіка батьків і прийняття рішення за дітей блокує їх особистісний розвиток
9	До відпочинку	Час, аби працювати	Час, аби відпочивати	Матеріальний достаток не дає можливості дітям мріяти та реалізовувати себе в будь-якій сфері діяльності
10	До очікувань	Діти вирости, час відправлятися на відпочинок, який має бути по праву	«Живемо в своє задоволення, батьки прогодують»	Діти не навчені брати за себе відповідальність і планувати своє життя

Батьки після аналізу даних, наведених в таблиці, більш ґрунтовно розуміють причини різних поглядів на життя та різної системи цінностей, які можуть бути одними в батька та іншими – у матері, а третіми – у їхніх дітей. Гармонійні

стосунки батьків характеризуються максимальною узгодженістю цінностей батька та матері. Саме сімейні цінності – любов, взаємоповага, підтримка, орієнтація на пріоритет духовного розвитку чи матеріального забезпечення, самореалізацію особистості тощо – виступають основою стосунків, і визначають відповідні підходи до виховання дитини, стають важливим чинником її особистісного розвитку.

Учасникам програми пропонується розглянути й обговорити найважливіші духовні цінності, які мають бути максимально спорідненими для матері та батька. По-перше, це – цінність подяки – почуття вдячності за надане добро, увагу, послугу. Це почуття передбачає здатність людини дарувати щастя і добро іншим. Якщо ця цінність буде демонструватися батьком та матір'ю по відношенню один до одного, їхні стосунки мають всі шанси стати більш гармонійними, а діти матимуть наочний приклад подяки, вмітимуть цінувати батьків, вчителів, друзів. *Наприклад, те як батько та мати говорять про сусідів, керівництво та владу, а також те, як вони ставляться один до одного, в майбутньому значною мірою визначатиме ставлення їхніх дітей один до одного, до батьків та до інших людей, в тому числі старших за статусом та віком.*

По-друге, важливою цінністю батьків має бути спільне прагнення до поваги, ставлення, що базується на визнанні досягнень, високих якостей тощо.

По-третє – цінність і вміння прощати. Ця цінність є ключовою для матері та батька в плані здатності гармонізувати найскладніші стосунки. Так, прощення свідчить про готовність залишити почуття образи та бажання помститися, готовність будувати і вдосконалювати взаємостосунки. Однак ця цінність – найбільш складна в реалізації. Адже дорослим, як і дітям також важко переступити через власну гординю та взаємовибачатися і простити один одного. Однак наслідки образ, які приховані далеко в серці, є надзвичайно руйнівними: крики, гнів, скандали, розлучення, ненависть, помста та навіть самогубство. Наприклад, в деяких сім'ях батько в гніві і під дією нанесених образ може вдарити матір, показуючи їй свою силу. Найчастіше потім такі батьки шкодують про вчинене, зізнаються, що проявили таким чином свою слабкість, невміння

прощати. Тому, прощення – цінність, яка лежить в основі гармонійних стосунків, яка і має передаватися з покоління в покоління.

В цій серії вебінарів батьки отримують поради: 1) необхідно навчитися бути вдячними за увагу, подарунки, за вечерю – за все, що з любов'ю, на своїй «мові» або «мові» партнера готує рідна людина; 2) пам'ятати, що батьківська пара – живий приклад для наслідування дітям, що є найкращою мотивацією для самовдосконалення; 3) навчити дитину прощати можна тільки на власному прикладі, батькам варто пам'ятати про «навчальний» ефект їхніх стосунків для дитини, зокрема взяти за правило – просити пробачення один в одного в присутності дітей.

По закінченню п'ятої серії вебінарів батьки отримують наступне домашнє завдання: 1) спільне завдання на перелічення матір'ю та батьком цінностей, які були прищеплені їм ще з дитинства; 2) спільний аналіз батьками цінностей, які, на їхню думку, найбільш притаманні їм; 3) спільний аналіз матір'ю та батьком цінностей, які є притаманні їхній дитині; 4) спільне практичне завдання для батьків: у разі виникнення конфліктної ситуації в подружжі – знайти компромісне рішення, поступившись власними інтересами заради відновлення злагоди та обговорити свої відчуття з партнером; 5) спільне практичне завдання для батьків: намалювати уявну схему «Кордони моїх цінностей» – визначити для себе головні цінності, якими вкрай важко поступатися, та обговорити це з подружнім партнером.

Шоста серія вебінарів має назву **«Гармонійні стосунки: ми – батьки»** (додаток В). Завданням цього вебінару є: 1) обговорення слайд-перезентації теми «Узгодженість батьків», 2) спільні пошуки ефективних виховних підходів і формування єдності матері та батька у вихованні своєї дитини.

Якщо в ході попередніх занять учасники фокусувалися на своїх подружніх стосунках, аналізі ролей чоловіка і дружини, то у фокусі уваги цього заняття опиняються їх батьківські функції і ролі. Батьки усвідомлюють свою відповідальність за виховання дитини, за те, яким чином впливають кожний з них, стосунки між батьками і весь сімейний уклад на становлення особистісних

утворень дитини – уявленнь про себе, самооцінки, самовизначення, ціннісних орієнтацій.

Під час цього вебінару у батьків актуалізується важливість виховної єдності – як сукупності їх поглядів, цілей, методів, інтересів та інших особливостей в контексті виховання дітей. *Наприклад, матір говорить доньці: «Я хочу, аби ти писала акуратніше та швидше». Батько при цьому робить зауваження матері: «Не треба її підганяти, вона ще не вміє писати акуратно та швидко». В зв'язку з тим, що діти тонко відчують нюанси стосунків, вміють лавірувати, донька швидко приймає сторону батька й говорить: «Так, я не вмію ще!». І між батьком та матір'ю починається конфлікт, гармонійність стосунків – під загрозою у випадку частих повторень такої ситуації. Батьки сваряться при дитині, з'ясовують – хто правий, хто винний. Донька підтримує батька, адже він її захистив. Матір стає «ворогом». Але наступного дня ситуація змінюється: батько сварить доньку за те, що вона неакуратно склала речі. Матір говорить: «Ти теж так робиш. От вона й вчиться у тебе неохайності». Вони знову починають сваритися при дитині, проте сьогодні донька стає на бік матері. Вчора батько був другом, адже він її захищав, сьогодні тато – ворог. Дитина починає маніпулювати батьками. Наприклад, коли вони вдвох з матір'ю, донька говорить: «Я розповім батькові, яка ти зі мною несправедлива».*

Батьки дізнаються про необхідність постійних обговорень їх спільних методів виховання дитини, отримують наступні поради стосовно роботи над узгодженням їх виховних підходів: 1) зберігаючи власні особистісні нахили та уподобання, погляди та цінності, подружжя має дійти єдиної думки щодо виховання дитини; 2) власні стосунки, особливо під час їх загострень, з'ясовувати тільки наодинці, в жодному разі не в присутності дітей; 3) якщо так трапилося, що дитина стала свідком сварки, батькам необхідно зберігати повагу один до одного і проявляти стриманість у висловлюваннях; 4) необхідно відкласти з'ясування стосунків до того часу, поки образа та бажання помститися не минуться; 5) встановити сімейне правило: народження та виховання дітей мають ще більше

об'єднувати батьків і в жодному разі не дисгармонізувати стосунки; б) пам'ятати, що матір та батько – одна команда з єдиними думками, напрямом руху, цілями.

По завершенню шостої серії вебінарів, батьки отримують наступне домашнє завдання: 1) обговорити в подружній парі методи виховання в батьківських ролинах та визначитись з тим, що варто перейняти, а що – поступово трансформувати; 2) відстежити, скільки разів за тиждень під час конфлікту матері та батька присутня дитина; 3) проаналізувати розподіл обов'язків у вихованні дитини між матір'ю та батьком, представити ці дані в таблиці, де для наочності заштрихувати відповідні зони; 4) влаштувати сімейний пікнік з дитиною, під час якого пограти в гру «Виховання».

Останнім заняттям серії вебінарів є підсумовуючий вебінар на тему **«Гармонійні стосунки: як батькам їх зберегти»** (додаток В). Завданнями цієї серії є: 1) ознайомлення зі слайдом-презентацією теми: «З чого складається задоволеність стосунками в подружжі»; 2) обговорення проблеми збереження і покращення стосунків подружжя, зокрема робота з метафорою «Наповнення амфори кохання та гармонії в парі» та 3) характеристика теми «Любов у дії».

В процесі даного вебінару учасники більш глибоко розуміють поняття любові в подружній парі. Так, подружня любов – це вміння відчувати людину, яка поруч з тобою, радіти за неї; разом проживати її радощі і труднощі; прагнення йти назустріч один одному; відкинувши свій егоцентризм; бажання жити все своє життя заради добра і щастя іншої людини, яку ти любиш, а якщо буде необхідно – готовність віддати власне життя заради неї. Така любов не має кінця, не стає меншою з часом, а навпаки – стає більш міцною та глибокою.

Поглибленню розуміння значення любові, її сенсу сприяє групове обговорення цитати з «Мистецтво любити» Е. Фромма: «Любов до будь-кого – це не просто сильне почуття, це рішучість, це розумний вибір, це – обіцянка. Якщо б була тільки почуттям, то не було б підстави обіцяти любити один одного вічно. Почуття приходить та йде. Як я можу знати, що воно залишиться навіки, якщо моя дія не містить розумного вибору та рішення?».

Після цього батьки аналізують відмінності між почуттям закоханості та любов'ю як підґрунтям гармонійних стосунків (табл. 3.3, за А. Й. Буковинським [50]).

Таблиця 3.3

Відмінності між почуттям закоханості та любов'ю як підґрунтям гармонійних стосунків подружжя (за А. Й. Буковинським) [50]

№	Ознаки	Коротка характеристика любові	Коротка характеристика закоханості
1	2	3	4
1	Час	Любов росте поступово, а всякий ріст потребує часу. Вона базується на взаємовідносинах, турботі, знанні характеру іншої особи, а не на першому враженні.	Закоханість може з'явитися раптово, з часом охолоджується і зменшується.
2	Знання людини	Любов проростає з оцінки всіх відомих якостей іншої людини. Людина, яка любить, прагне до глибокого пізнання. Вона хоче пізнати потреби, бажання, надії і мрії коханої особи, адже вона хоче зробити все, щоб здійснити їх.	Закоханість може виникнути на підставі тільки однієї або кількох якостей. Закохана людина живе в уявному світі, вона вважає, що об'єкт її прихильності – ідеальний, досконалий і повністю їй відданий.
	Центр уваги	Любов зосереджена на іншій людині, вона виходить за межі себе, вона щедро ділиться.	Закоханість зосереджена на собі: «Як би мені краще виглядати?», «Що я відчуваю?», а не «Як допомогти іншому почувати себе добре?»
4	Посвята одній людині	Справжня подружня любов адресована тільки одній людині.	Закоханим можна бути одночасно в декількох осіб.

1	2	3	4
5	Впевненість	Людина, яка любить, відчуває себе впевнено, довіряє тому, кого любить, адже вона знає – на чому основані їхні стосунки.	У закоханої людини впевненість, зазвичай, безпідставна: відсутня твереза оцінка стосунків, переважає видання бажаного за дійсне. Ревнощі присутні постійно.
6	Праця	Людина, яка любить, працює не тільки задля себе, здебільшого ця праця присвячена задля їх спільного блага. У неї більше цілеспрямованості: заощаджує гроші на майбутнє, будує плани щодо подальшої праці.	Закохана людина може облишити всі захопленості, втратити апетит та цікавість до повсякденного життя. Вона готова робити різні необдумані вчинки. Мрії такої людини витісняють реальність, вона починає жити в світі ілюзій
7	Розв'язання проблем	Люди, які люблять один одного, відкрито визнають свої проблеми і намагаються їх вирішити. Якщо є перепони, то їх уважно розглядають, усувають або згладжують.	«Які у вас проблеми – у нас немає жодних проблем!» Це – виразна ознака закоханості. В таких випадках подружні проблеми часто ігноруються, зафарбовуються в рожевий колір. В основі таких відносин немає ні змістовного спілкування, ні спільних цінностей, ні жертвності або посвяти, ні духовних цілей та відповідальності. Тож вкрай важливим складовим гармонійності стосунків не приділяється практично ніякої уваги.
8	Відстань	Любов зазвичай постійна.	Закоханість часто проходить або ослаблюється, якщо виникає аспект відстані.
9	Фізична привабливість і контакт	Якщо батьки люблять один одного, фізична привабливість і контакт	При закоханості фізичний контакт – самоціль. Це дійство, яке приносить тільки

1	2	3	4
		становлять відносно невелику частку їх стосунків. Для них фізичний контакт, беззаперечно, приємний сам собою, але він має підпорядковане значення: висловлює почуття.	задоволення й позбавлене будь-якого іншого змісту. Такі стосунки залежать від фізичного контакту, як від повітря.
10	Постійність	Любов зазвичай буває міцною.	Закоханість виникає та минає непередбачувано.

Насамкінець батьки отримують домашні завдання: 1) поміркувати – чи було б краще жити один без одного; 2) Аналіз батьком та матір'ю еволюції їхніх стосунків: від першого дня знайомства до сьогодні (що подобається, що б змінили, що б додали; 3) творче завдання: зробити колаж «В моїй сім'ї гармонія» – як подружжя бачить свої стосунки через 30 років.

Отже, запропонований автором цикл інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія» є комплексним, цілісним та дієвими, адже окремі вебінари, що складають його зміст, охоплюють багато складних питань, що стосуються розвитку та вдосконалення всіх компонентів (критеріїв) гармонійних стосунків батьків. Враховуючи дані емпіричного дослідження зв'язків між окремими критеріями гармонійності стосунків батьків, згідно яких найсильніші кореляційні зв'язки виявлено між задоволеністю батьків своїми стосунками як суб'єктивним інтегральним показником їх гармонійності виявлені та узгодженістю виховних підходів і емпатійною наповненістю стосунків батьків, серії вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія» було розроблено з урахуванням акцентування уваги батька та матері саме на спільну роботу та самовдосконалення у вищезазначених сферах стосунків. Окремі серії вебінарів було присвячено висвітленню таких чинників гармонійності стосунків батьків як

особистісна автономність, гнучкість сімейних ролей та ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя. При цьому розроблені заняття мали не тільки інформаційно-просвітницьку спрямованість, але й за рахунок застосування активних методів навчання – дискусій, проблемних і творчих завдань, роботи з метафорами – мали значний психокорекційний вплив.

Проаналізуємо ефективність серії інформаційно-просвітницької та психокорекційної серії вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія» як засобу гармонізації стосунків батьків та оптимізації розвитку особистості дитини.

3.3. Аналіз ефективності вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія» як засобу корекційно-розвивального впливу

Для оцінки ефективності впровадженого нами циклу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія», через місяць після закінчення програми подружніх пар, було здійснене опитування всіх батьків, які пройшли навчання. Основним методом, за допомогою якого визначалася ефективність впливу від проходження курсу онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» як методу гармонізації стосунків батьків, були самозвіти батьків, які учасникам пропонувалося виконати за допомогою напівструктурованого опитувальника (див. авторську анкету, Додаток Г).

Так, проаналізувавши самозвіти учасників програми, ми виокремили декілька основних напрямків, у яких відбулися певні зрушення (причому це зрушення як сфери стосунки між батьками, так і сфери розвитку особистості дитини).

Зміни, що фіксуються батьками по закінченню проходження ними вебінарів «В моїй сім'ї гармонія», стосуються проявів різних виокремлених нами чинників гармонійності стосунків, насамперед узгодженості виховних підходів батьків як засобу гармонізації стосунків батьків та оптимізації розвитку особистості дитини. Позитивні зміни в напрямку зростання усвідомленості та узгодженості виховних підходів відзначили 68 % учасників програми.

Ось найбільш показові самозвіти:

«Вебінари допомогли мені по-іншому подивитися на деякі підходи до виховання свого сина, краще зрозуміти мого чоловіка – його інтереси, особливості характеру, чому інколи він йде всупереч мені...»

«У результаті проходження цього онлайн-навчання я відчула власні сильні та слабкі сторони як матері – те, що мені допомагає і що заважає у вихованні дитини і у подружніх відносинах».

«Здається, найбільшим результатом вебінарів «В моїй сім'ї гармонія» стало те, що ми з дружиною стали більш толерантно ставитися один до одного та до нашої дитини. Навчилися не ховатися від проблем, а розмовляти на проблемні, болючі теми і спільно шукати шляхи розв'язання проблем, залучаючи до цього дитину. При цьому ми перестали сваритися на її очах».

«Ми іншими очима подивились на свої стосунки, стилі виховання. До вебінарів ми не задумувались над тим, що кожен з нас по-різному бачить розвиток особистості дитини».

Окрім узгодженості виховних підходів, аналіз самозвітів свідчить про позитивні зрушення батьків у стосунках батьків у напрямку більшої емпатичної наповненості їх стосунків як одного з проявів гармонійності:

«Дуже добре, що ми змогли відверто поговорити та почути один одного, зняти певну завісу у стосунках між нами, за якою кожний з нас ховався. Ми ніби скинули маски та іншими очима подивились один на одного. Це є індикатором «живих», по-справжньому гармонійних взаємин. Переконана, що ми вже стали ближчими, ріднішими один одному, в наших стосунках набагато більше уваги та співчуття один до одного».

«Помітили проблемні місця та чинники, які спричиняють їх появу у наших стосунках. Зрозуміли, на які «граблі» ми постійно наступаємо. Поступово, наче з безодні, почали відкриватись наші справжні почуття один до одного та емоції, які я вже встигла забути».

«Відтепер я частіше пропоную своїй жінці допомогу, знаю, що висловлення моєї любові вона краще сприйме через час та увагу, а не через подарунки, якими до цього я її балував».

Окрім цього, опитані учасники відзначають зміни, що стосуються балансу особистісної автономності/залежності подружжя та гнучкості сімейних ролей. Ці зміни виявляються насамперед у зростанні самоусвідомлення, самопізнання, що відбулося в основному за рахунок зворотного зв'язку, і виявляються у більш глибокому розумінні батьками власних якостей, особливостей поведінки в процесі взаємодії з партнером та виконання сімейних ролей, а також у зростанні мотивації самопізнання і самовдосконалення через усвідомлення впливу характеру подружніх стосунків на розвиток особистості дитини та підвищення цінності сім'ї для неї. Стали помітними і зміни у системі міжособистісних контактів, зокрема у подружніх стосунках, що виявляються у зниженні конфліктності, кращому «розумінні» партнерів по шлюбу, налагодженні стосунків у батьківській парі.

«Я зрозумів, що відповідальність за характер та характер стосунків лежить на обох партнерах, питання лише в тому, хто перший візьме ініціативу, та у готовності партнера відповісти взаємністю (бажання вислухати, зрозуміти, підтримати)».

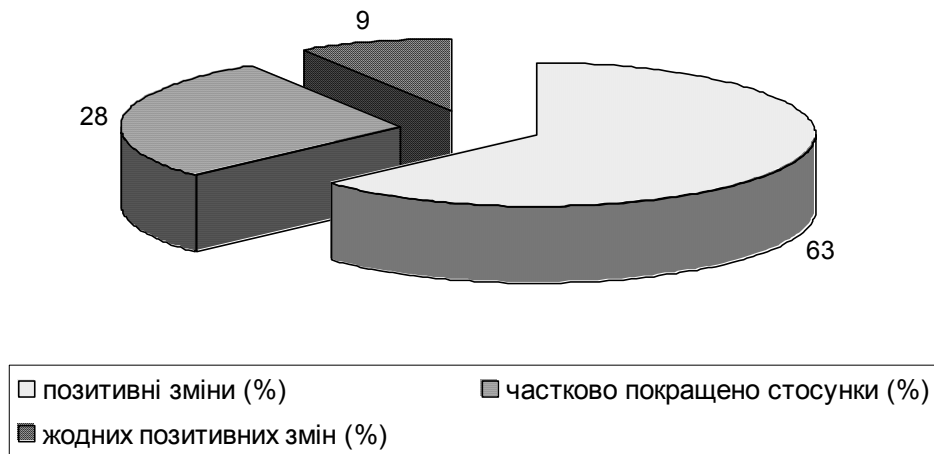
«Ще раз переконався, що в конфлікті винні двоє, значення має лише міра вини. Я ніколи не думав про тісний зв'язок почуття вини та образи: якщо я ображаюсь, то моя дружина, навіть на несвідомому рівні, відчуває провину, и навпаки. Думаю, що з цими знаннями в конфліктних ситуаціях ми зможемо принаймні, якщо не уникнути цих почуттів, то усвідомити, що ж врешті решт з нами відбувається».

Звичайно, самозвіти не є тим методом, за допомогою якого можна з достатньою точністю говорити про результативність тренінгу. Проте, на думку В. А. Петровського, це єдиний метод, який дозволяє відносно достовірно оцінити суб'єктивне значення впливу активних методів навчання на особистість [231], зокрема суб'єктивно оцінюваного впливу вебінарів як засобу гармонізації стосунків для кожної батьківської пари, а це часто виявляється більш важливим за будь-які об'єктивні показники.

За результатами самозвітів батьків, цикл інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія» дійсно дозволив

суттєво гармонізувати стосунки значної частини учасників, що виявилось у 1) значному психокорекційному ефекті у сфері взаємин матері та батька (зростання самоповаги, впевненості у собі, гармонізації стосунків у батьківській парі), 2) покращенні показників особистісного розвитку дитини (зміцненню ціннісних орієнтацій підлітків; формуванню Я-концепції; актуалізації професійного самовизначення).

За результатами аналізу самозвітів, більшість батьків-учасників програми (63 %) відзначили наявність значних позитивних змін у подружніх стосунках, про деякі позитивні зміни повідомили 28 % батьків, не помітили змін у своїх подружніх стосунках 9 % батьків (діаграма 3.1).

Рис. 3.1 Позитивні зміни щодо характеру подружніх стосунків, за результатами самозвітів учасників програми (% , n=115)

Окрім цього, результати інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія» знайшли відображення також і у більшості сфер розвитку особистості дітей підліткового віку. Наприклад, сформованість ціннісних орієнтацій стала більш вираженою для більшості дітей батьків, які пройшли вебінару «В моїх сім'ї – гармонія». Наочно цю тенденцію продемонстрували самозвіти підлітків – дітей батьків-учасників програми, яким була запропонована коротка анкета (додаток В):

«Я хочу стати схожим на свого тата. Він цінує в людях чесність, він багато чого досяг. Я був в нього на роботі. Тато керує заводом, його працівники поважають, я пишаюся своїм батьком».

«Раніше я все більше схиялась до того, що з друзями мені краще. Батьки часто сварилися на моїх очах, тому в компанії однолітків було значно краще. Я могла допізна гуляти сама. Тепер я знаю, для мами й тата важливо, що в мене на душі. Вони цінують мої спортивні досягнення. Зараз я частіше буваю зі своєю сім'єю».

Окрім цього, у дітей батьків, які пройшли вебінари «В моїй сім'ї – гармонія» помітне розширення і якісне збагачення образу «Я», навіність позитивної Я-концепції, що відзначають і самі діти, і їхні батьки. Самозвіти дітей майже позбавлені свідчень про наявність неузгодженості підлітка у визначенні соціальних орієнтирів, порушень його взаємодії з іншими членами соціуму; ускладнення процесів ідентифікації як важливого механізму особистісного розвитку дитини. Навпаки, хлопці й дівчата у своїх самозвітах демонстрували позитивне ставлення до світу і в той же час розуміння своєї власної індивідуальності, що має пряме відношення до процесів інтеграції та диференціації самосвідомості. Таке ставлення свідчить про нормальний перебіг розвитку значущого особистісного конструкту – високої самооцінки:

«Я виграла конкурс в школі на кращого виконавця української пісні. За це вдячна не тільки керівникові, а й мамі з татом. Це вони допомагали мені з костюмом, разом зі мною декілька раз співали, говорили мені, що все вийде! Це наша спільна перемога, ми втрюх на неї заслужили!»

«Цього року вступаю до вишу, про який мріяв. Мій товариш також про нього мріяв, проте вирішив навіть не намагатися. А я пройшов. Батько сказав мені, що я на правильному шляху, що ця освіта потрібна для того, аби розкрити мій інженерний талант! Я, виявляється, дійсно талановитий!»

Окрім цього, у самозвітах підлітків виявилась більш окресленою актуалізація професійного самовизначення. Діти, батьки яких пройшли вебінари «В моїй сім'ї – гармонія» демонстрували у своїх самозвітах більш чітко

усвідомлені твердження стосовно професійної проблематики, мотивів власної поведінки в контексті планів на майбутню освіту, працевлаштування, своєї ролі у житті. Якісно новий рівень розуміння та мотивації отримання бажаної професії стали помітними завдяки аналізу самозвітів дітей:

«Я тепер знаю, що професія лікаря – для мене. Ми з батьками їздили в госпіталь, провідували знайомого сім'ї – бійця АТО. Я спостерігала, як за ним доглядають медики. Зрозуміла, що від їх ставлення залежить його одуження. Хочу стати професіоналом, вже зараз читаю інформацію про будову людського тіла. Лікар – краща професія!»

«Мої батьки – вчителі. Я поважаю їх роботу, проте мій вибір на користь зовсім іншої професії. Я – природжена пірнальниця. Завдяки тому, що мої мама і тато цього літа дозволили мені відвідати спеціальний спортивний літній табір, я дізналась про підводний світ так багато. Професіонали, обладнання, мій досвід занять плаванням та підтримка батьків стали у нагоді. Я - рекордсмен області з пірнання».

За результатами аналізу самозвітів батьків і анкетування дітей, позитивні зрушення у сфері особистісного розвитку дитини відзначено щодо 44 % дітей, про негативні зміни не зазначив жодний опитуваний.

Практичний досвід психокорекційної роботи з батьківськими парами, а також досвід проведення вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія» підтверджує реальний вплив гармонійних стосунків батьків на розвиток особистості дитини. До того ж онлайн-навчання і консультування або вебінари, розкриваючи сутність сімейних стосунків, показуючи залежність їх від власного вибору людини, роблять позицію матері та батька активною, відкритою для вдосконалення та вмотивованою, одночасно впливаючи на особистісний розвиток дитини у бік його покращення.

За даними самозвітів учасників, результатом проведення циклу інформаційно-просвітницької та психокорекційної вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія» стали позитивні зміни у способах взаємодії та стосунках батьків у напрямку їх гармонізації, яку відзначили 63 % учасників вебінарів. Ми не

вивчали міру стійкості даних позитивних ефектів, що виходило за межі завдань даного дослідження.

Отже, можемо констатувати, що запропонована онлайн-програма гармонізації стосунків батьків на основі проведеного циклу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія» мала виразний психокорекційний ефект. Як і планувалося, було досягнуто певних змін або зафіксовано тенденції до змін у двох основних площинах: гармонізації стосунків батьків та розвитку особистості їх дітей.

Виходячи з цього, розроблена нами на основі проведеного дослідження комплексна інформаційно-просвітницька та психокорекційна авторська онлайн-програма, спрямована на покращення стосунків між батьками і забезпечення їх позитивного впливу на розвиток особистості дитини, спроможна стати дієвим засобом гармонізації стосунків батьків та забезпечити позитивний вплив на особистісний розвиток дитини.

Висновки до розділу 3

Узагальнення даних теоретико-емпіричного дослідження підтвердило висунуту нами гіпотезу про те, що характер стосунків між батьками виступає чинником особистісного розвитку дитини через формування в неї базових особистісних утворень, що найбільш виразно постають в підлітковому віці і є основними критеріями особистісного розвитку дітей цього періоду: Я-концепції, ціннісних орієнтацій, актуалізації сфери професійного самовизначення.

Стрижнем розробленого нами циклу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія» став принцип взаємодії, що було відображено як у завданнях та змісті вебінарів, так і у стилі ведення групи, коли психолог-коуч виступав реальною моделлю спілкування для учасників. В основу онлайн-вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія» було покладено принципи емоційної щирості та відкритості, інформованості та конфіденційності; балансу комфорту та дискомфорту. До змісту онлайн-курсу були включені

запитання та вправи, які розраховані на саморозкриття батьків, усвідомлення ними своїх особистісних якостей.

Використання вебінару як форми інтерактивної взаємодії психолога з батьками для гармонізації їхніх стосунків обґрунтовано мінімізацією наявних бар'єрів під час розкриття інтимної теми стосунків батьків, що відбувається за умови порівняної анонімності під час взаємодії через вебінари. Перевагою такої форми роботи є неформальність, активна позиція батьків, їх залучення до реальної взаємодії, можливість відкрито висловити власне ставлення до складних питань сімейної взаємодії і виховання дитини.

Розроблена програма, що мала інформаційно-просвітницький та психокорекційний характер, передбачала різні напрямки і форми діяльності з батьками дітей підліткового віку: інформаційні повідомлення, дискусії; виконання домашніх завдань з самостійного опрацювання теоретичного та практичного матеріалу після кожного вебінару. Зміст авторської програми он-лайн курсу вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія» ґрунтувався на теоретичному підґрунті дослідження впливу характеру стосунків батьків на особистісний розвиток дитини та емпірично виявлених закономірностях і зв'язках досліджуваних феноменів, а отже, є науково обґрунтованим.

Аналіз результатів проведення онлайн-курсу вебінарів «В моїй сім'ї – гармонія» показав, що результатом проведеного циклу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків стали суттєві позитивні зрушення у суб'єктивній оцінці різних аспектів стосунків: набуття учасниками знань у галузі психології сімейного спілкування та взаємодії, гармонійних стосунків як основи для створення сприятливих умов розвитку особистості дитини; розвитку збалансованості стосунків батьків у континуумі «автономність-залежність»; досягнення більшої гнучкості сімейних ролей; зростання емпатичної наповненості стосунків; зміцнення ціннісно-орієнтаційної єдності; набуття батьками узгодженості у виховних підходах та зростання рівня задоволеності стосунками.

Зафіксовано також позитивний вплив гармонізації стосунків батьків, які взяли участь у програмі, на особистісний розвиток їхніх дітей (за результатами проведення анкетувань і самозвітів). Так, аналіз самозвітів підлітків показав позитивну динаміку щодо основних сфер розвитку особистості дітей підліткового віку: розвиток ціннісних орієнтацій; помітне розширення і якісне збагачення образу Я, стабілізація самооцінки; актуалізація професійного самовизначення особистості.

Отже, результатом проведення онлайн-курсу вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія» стали позитивні зміни у способах взаємодії та стосунках батьків у напрямку їх гармонізації, яку відзначили більшість учасників вебінарів. Виходячи з цього, можна стверджувати, що розроблена на основі проведеного дослідження комплексна програма онлайн-вебінарів сприяла покращенню стосунків між батьками та їх позитивному впливу на розвиток особистості дитини. Як і планувалося, було досягнуто позитивних змін або зафіксовано тенденції до змін у двох основних площинах: гармонізації стосунків батьків та розвитку особистості їхніх дітей. Відтак, можна констатувати, що запропонований онлайн-курс вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія» мав виразний інформаційно-просвітницький і психокорекційний ефект.

Матеріали розділу 3 дисертації відображено в наступних публікаціях автора:

1. Чанцева-Коваленко О. М. Корекційна програма для покращення показників батьківського ставлення до дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, вип. 26. – 992 с. – С. 816–829.

2. Чанцева-Коваленко О. М. Специфіка роботи практичного психолога під час сімейного консультування / О. М. Чанцева-Коваленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. № 12. Психологічні науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 45 (69). – 243 с. – С. 126–133.

3. Чанцева-Коваленко О. М. Проблема формування готовності до сімейного життя та відповідального батьківства у молоді / О. М. Чанцева-Коваленко // Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка. – № 1. – Вип. 1. – К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2015. – 110 с. – С. 98–102.

4. Чанцева-Коваленко О. М. Технологія соціальної терапії у профілактиці девіантного батьківства / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 27. – 744 с. – С. 616–626.

5. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості віртуальної освіти дорослих в контексті сімейних стосунків / О. М. Чанцева-Коваленко // Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи : матеріали I наук.-метод. конф., (Шостка, 28 квіт. 2015 р.). – Суми : Сумський державний університет, 2015. – 205 с. – С. 194–196.

6. Чанцева-Коваленко О. М. Вебінари як сучасна платформа для надання психологічної допомоги батькам / О. М. Чанцева-Коваленко // Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи : матеріали I наук.-метод. конф., (Шостка, 28 квіт. 2015 р.). – Суми : Сумський державний університет, 2015. – 205 с. – С. 194–196.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне обґрунтування та результати емпіричного вивчення проблеми гармонійних стосунків батьків як чинника особистісного розвитку дитини, визначено критерії гармонійних стосунків батьків, з'ясовано зв'язок особливостей стосунків батьків та рівня розвитку особистості дитини. Узагальнення результатів дає можливість зробити наступні висновки:

1. Розкрито психологічний зміст гармонійних стосунків між батьками та виокремлено їх критерії. Відтак, гармонійні стосунки батьків розглядаються як вид рівноправних емпатично-наповнених сімейних взаємин, які мають на меті персональний розвиток кожного члена подружжя як особистості і сім'ї як цілісної системи, постійно вдосконалюються шляхом взаємопізнання. Основними критеріями гармонійності та дисгармонійності стосунків є: баланс між особистісною автономністю та залежністю подружжя; гнучкість сімейних ролей; ціннісно-орієнтаційна єдність; емпатична наповненість стосунків подружжя; узгодженість виховних підходів. При цьому, ступінь задоволеності батьків своїми стосунками є суб'єктивним інтегральним показником їх гармонійності.

2. Емпірично вивчено та охарактеризовано гармонійні та дисгармонійні стосунки між батьками як чинник особистісного розвитку дитини. Характер стосунків між батьками виступає важливим чинником розвитку особистості дитини, що виразно проявляється в підлітковому віці як ключовому для становлення особистості дитини періоді. Психологічними новоутвореннями і особливостями підліткового віку є формування ціннісних орієнтацій; становлення і розвиток Я-концепції особистості, що безпосередньо пов'язана з розвитком самосвідомості та ідентичності; актуалізація професійного самовизначення особистості.

3. Розроблено структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку залежно від стосунків батьків, яка відображає зв'язок між гармонійними або дисгармонійними стосунками батьків та їх відповідний вплив – сприяння або гальмування розвитку особистості підлітка. В основу моделі

покладено системний підхід, згідно якого на розвиток дитини значний вплив мають системні характеристики сім'ї, в якій вона зростає, оскільки сім'я виступає найбільш значущими чинником розвитку дитини, відіграючи провідну роль у формуванні її кореневих особистісних утворень. Так, гармонійні стосунки батьків створюють значно більші можливості для формування зрілих та узгоджених ціннісних орієнтирів, послідовної Я-концепції, актуалізації професійного самовизначення. Дисгармонійні взаємини батьків, навпаки, зумовлюють формування відносно низьких показників особистісного розвитку дитини, в цілому гальмуючи цей процес. Результатом такого впливу є: наявність в підлітка незрілих та неузгоджених між собою ціннісних орієнтацій, негативного або суперечливого образу Я, неактуалізованість професійного самовизначення.

4. Експериментально досліджено особливості розвитку особистості в підлітковому віці. У результаті емпіричного дослідження стосунків батьків як чинника особистісного розвитку дитини були виявлені значущі розбіжності між групами батьків з гармонійними, «перехідними» та дисгармонійними стосунками за багатьма емпіричними індикаторами. Зокрема, за рівнями сформованості ступеня автономності у подружніх парах, рольової адекватності батьків, за ступенем узгодженості сімейних цінностей, за ступенем підтримки партнера в батьківських парах, за рівнем узгодженості виховних підходів батьків та їх задоволеності шлюбом ($p=0,001$). Вищі значення виокремлених емпіричних показників більшою мірою характеризують батьків з гармонійними стосунками. Середні та низькі рівні прояву виявилися притаманними для батьків з «перехідними» та дисгармонійними стосунками.

5. Доведено вплив характеру стосунків між батьками на особистісний розвиток дитини. Відтак, виявлено, що задоволеність стосунками (шлюбом) має сильні зв'язки з показниками, які характеризують гармонійні стосунки, а отже може розглядатися як інтегральний суб'єктивний показник їх гармонійності. Виявлено, що найсильніші кореляційні зв'язки з мірою задоволеності шлюбом мають узгодженість виховних підходів та емпатична наповненість стосунків батьків. Зв'язок задоволеності шлюбом виявився однаково сильним з такими

параметрами стосунків батьків як ціннісно-орієнтаційна єдність, гнучкість сімейних ролей, середня міра автономності батьків.

Емпіричне дослідження показників особистісного розвитку підлітків залежно від характеру стосунків між батьками показало наявність сильного зв'язку типу стосунків батьків і сформованістю ціннісних орієнтацій і Я-концепції дітей, актуалізованості в останніх професійного самовизначення ($p=0,001$). У сукупності показників простежується тенденція вищого рівня особистісного розвитку дитини в групі батьків, які мають гармонійні стосунки, більш усередненого – в групі батьків з «перехідними» стосунками та значно нижчого – у групі батьків з дисгармонійними стосунками. Застосування методів математичної статистики дозволило виявити, що сім'ї з негармонійними та «перехідними» стосунками гомогенні ($p=0,05$) і утворюють одну групу, на відміну від сімей з гармонійними стосунками, в яких діти значуще відрізняються за рівнем сформованості ціннісних орієнтацій, узгодженістю Я-концепції і актуалізації професійного самовизначення. Отже, в сім'ях з гармонійними стосунками між батьками показники особистісного розвитку дітей значуще відрізняються від відповідних показників дітей, що виховуються у сім'ях, де стосунки батьків можна охарактеризувати як дисгармонійні або «перехідні». Це означає, що взаємини, побудовані на узгодженості цінностей і виховних підходів батьків, рольовій узгодженості й гнучкості, високій емоційній підтримці та врахуванні індивідуальних потреб розвитку особистості, створюють сприятливі умови для особистісного розвитку дитини, що підтверджує основну гіпотезу дослідження щодо залежності особистісного розвитку дитини від гармонійності стосунків її батьків.

6. Розроблено комплекс інформаційно-просвітницьких та психокорекційних заходів для батьків з метою гармонізації їх стосунків і забезпечення позитивного впливу на розвиток особистості дитини. Виявлені у констатувальному експерименті закономірності стали основою для розробки програми інформаційно-просвітницької та психокорекційної роботи з батьками, спрямованої на гармонізацію їхніх стосунків в контексті позитивного впливу на

розвиток особистості дітей шляхом проведення комплексного курсу онлайн-вебінарів для батьків «В моїй сім'ї – гармонія». Результатом проведеної з батьками роботи стали суттєва позитивна динаміка багатьох показників їхніх стосунків: набуття батьками знань у галузі психології сімейного спілкування та взаємодії, гармонійних стосунків як основи для створення сприятливих умов розвитку особистості дитини; розвитку збалансованості стосунків батьків у континуумі «автономність-залежність»; досягнення гнучкості сімейних ролей; зростання емпатичної наповненості стосунків; зростання ціннісно-орієнтаційної єдності батьківської пари та узгодженості у виховних підходах. Зафіксовано також позитивний вплив гармонізації стосунків батьків, які взяли участь у програмі, на особистісний розвиток дітей (за результатами проведення анкетувань і самозвітів), зокрема на розвиток ціннісних орієнтацій, Я-концепції особистості, актуалізацію професійного самовизначення особистості.

Отже, можна стверджувати, що розроблена на основі проведеного дослідження комплексна програма онлайн-вебінарів сприяла покращенню стосунків батьків та їх позитивному впливу на розвиток особистості дитини. Таким чином, гіпотези, сформульовані на початку дослідження, знайшли своє підтвердження, що дозволяє зробити висновок про те, що гармонійні стосунки батьків є чинником особистісного розвитку дитини.

Проведене дослідження не дає вичерпної відповіді на всі питання складної природи стосунків батьків та їх впливу на особистісний розвиток дитини. Подальші напрямки науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні взаємозв'язку і механізмів взаємовпливу гармонійних стосунків батьків та інших чинників розвитку дитячої особистості. Необхідною є подальша розробка та впровадження філософських, просвітницьких та психологічних технологій розвитку гармонійних сімейних стосунків, сприяння особистісному розвитку дитини в діяльність дошкільних, позашкільних, навчальних закладів системи освіти та інших установ і організацій, мета яких – збереження й зміцнення інституту сім'ї в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Психология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – Т. 6. – № 5. – С. 3–18.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М., 1995. – 656 с.
3. Азаров Ю. П. Семейная педагогика / Ю. П. Азаров. – М., 1989. – 315 с.
4. Аккерман Н. Роль семьи в появлении расстройств у детей, семейная психотерапия / Н. Аккерман. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
5. Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица / Семейная психотерапия / Н. Аккерман. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
6. Александрова Н. А. Значение показателей функционирования семьи в профессиональному самоопределению старшеклассников / Н. А. Александрова // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 4 (145). – С. 67–70.
7. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 208 с.
8. Алешина Ю. Е. Поло-ролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов / Ю. Е. Алешина, И. Ю. Борисов // Вестник МГУ. Сер. 14: Психология. – 1989. – № 2. – С. 44–53.
9. Алешина Ю. Е. Измерение уровня самоактуализации личности / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовская, М. В. Кроз // Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – С. 45–47.
10. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев ; Ленингр. ордена Ленина гос. ун-т им. А. А. Жданова, Фак. психологии. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 338 с.
11. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.

12. Андреева Т. В. Психология современной семьи : [монография] / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
13. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-пресс, 2000. – 288 с.
14. Антонюк Е. В. Представления супругов о распределении ролей и становление ролевой структуры молодой семьи : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Антонюк Е. В. – М., 1992. – 24 с.
15. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анциферова // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 3–19.
16. Аристотель. Политика // Сочинения. – М., 1983. – Т. 4. – 141 с.
17. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 104 с.
18. Асмолов А. Г. Историко-эволюционный подход в психологии личности : дисс... в виде научного доклада на соискание ученой степени д-ра психол. наук / А. Г. Асмолов. – М., 1996. – 141 с.
19. Афанасьев В. Г. О целостных системах / В. Г. Афанасьев // Вопросы философии. – 1980. – № 6. – С. 62–78.
20. Байлюк К. Родительский дом / Байлюк К., Юайлюк М. – 2-е изд., доп. – К. : Акцент, 2010. – 196 с.
21. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – К. ; Рівне : Вид. Олег Зень, 2007. – 172 с.
22. Барабанщиков В. А. Принцип системности в психологической концепции Б. Ф. Ломова / В. А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 1. – С. 3–9.
23. Барабанщиков В. А. Системный подход в психологии / В. А. Барабанщиков // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 145–151.
24. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри : [монографія] / Бевз Г. М. – Вид. Дім «Слово», 2010. – 352 с.

25. Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические / Ф. Бэкон // Сочинения. – М., 1972. – Т. 2. — 643 с.
26. Белинская Е. П. Этническая социализация подростка / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко. – М. ; Воронеж : МОДЭК, 2000. – С. 30–52.
27. Белобрыкина О. А. Развитие самосознания в детском возрасте / О. А. Белобрыкина. – Новосибирск : Новосиб. пед. ун-т., 2003. – 215 с.
28. Белорукова Н. О. Семейные трудности и совладающее поведение на разных этапах жизненного цикла семьи : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Н. О. Белорукова. – Кострома, 2005. – 240 с.
29. Бергер Б. Нуклеарная семья как первооснова цивилизации в исторической перспективе / Б. Бергер // Вестник Московского университета. – Сер. 18. Социология и политология. – 2003. – № 3. – С. 93–100.
30. Бергер П. Особенности конструирования субъективной реальности в ходе социализации детей в семье / П. Бергер, Т. Лукман // Социальное конструирование реальности. – М., 1996. – 323 с.
31. Берг-Кросс Л. Терапия супружеских пар / Л. Берг-Кросс ; перев. с англ.: И. Рассказовой, А. Багрянцевой. – М. : Изд-во ин-та психотерапии, 2004. – 528 с.
32. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 446 с.
33. Березин С. В. Согласование родительских позиций как условие первичной профилактики наркомании в семье / С. В. Березин, О. В. Шапатина // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф. – Самара : Изд-во Самарского ун-та, 2001. – 125 с. – С. 60–66.
34. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Э. Берн ; пер. с англ. – 4-е изд. – Мн. : ООО «Попудри», 2005. – 512 с.
35. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.

36. Бодалев А. А. О характеристиках идентификации и идентичности на ступени взрослости / А. А. Бодалев // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 93–98.
37. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М., 1968. – С. 247–292.
38. Божович Л. И. Психологические закономерности развития личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1976. – № 6. – С. 45–53.
39. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избранные психологические труды / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 352 с.
40. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход) / А. Ф. Бондаренко. – К. : КГПИИЯ, 1991. – 189 с.
41. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. – К. : Укртехпрес, 1997. – С. 39–111.
42. Боришевский М. Й. Развитие саморегуляции поведения школьников : дис. ... в форме научного доклада ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / М. Й. Боришевський. – К., 1992. – 77 с.
43. Боришевський М. Й. Залежність розвитку альтруїзму особистості від спрямованості її самосвідомості / М. Й. Боришевський // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях : наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 20, ч. I. – С. 61–68.
44. Боришевський М. Й. Вплив сімейної взаємодії на формування конативного компоненту особистості / М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : [зб. наук. пр.]. – К., 2001. – Т. 1. – С. 230–235.
45. Боришевський М. Й. Духовність – міра зрілості особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна газета. – 2006. – № 1.

46. Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. – (Сер. «Монограф»).
47. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей : [монографія] / Д. Боулби. – М. : Академический проект, 2004. – 232 с.
48. Боулби Д. Привязанность / Джон Боулби. – М. : Гадарика, 2003. – 480 с.
49. Братченко С. Л. Личностный рост и его критерии / Братченко С. Л., Миронова М.Р. ; под ред.: А. А. Крылова, Л. А. Коростелевой. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1997. – С. 38–46.
50. Буковинський А. Й. Навчально-методичний посібник для фахівців, які впроваджують програми підготовки до подружнього життя / А. Й. Буковинський, Ф. В. Фомін. – К. : Україна, 2014. – 172 с.
51. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : [монографія] / І. С. Булах. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
52. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі / Т. В. Буленко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2001. – Т. III, ч. 4. – С. 20–24.
53. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон ; пер. с фр. Л. И. Анцыферовой. – СПб. : Питер, 2001. – 208 с.
54. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс / А. Я. Варга, Т. С. Дробикина. – СПб. : Речь, 2001. – 144 с.
55. Васильченко О. М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я»-концепції університетської молоді : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О. М. Васильченко ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 19 с.

56. Вассерман Л. И. Родители глазами подростка: психологическая диагностика в медико-педагогической практике : учеб. пособие / Л. И. Вассерман, И. А. Горьковая, Е. Е. Ромицына. – СПб. : Речь, 2004. – 256 с.

57. Васютинський В. О. Особливості статевої ролі самовизначення хлопчиків-підлітків із неповної сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / В. О. Васютинський. – К., 1992. – 20 с.

58. Весна Е. Б. Психологические закономерности и механизмы процесса социализации-индивидуализации в онтогенезе : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / Весна Е. Б. – М., 1998. – 397 с.

59. Винникот Д. В. Разговор с родителями : [монография] / Д. В. Винникот. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 112 с.

60. Витакер К. Танцы с семьей: семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте / Витакер К., Бамберри В. ; пер. с англ. А. З. Шапиро. – М. : Независимая фирма «Класс», 1999. – 176 с.

61. Волікова С. В., Холмогорова А. Б. Сімейні джерела негативної когнітивної схеми при емоціональних розладах (на прикладі тривожних, депресивних і соматоформних розладів) // Московський психотерапевтичний журнал. – 2001. – № 4 (31), жовтень – грудень. – С. 50–51.

62. Волкова А. Н. Методические приемы диагностики супружеских отношений / А. Н. Волкова, Т. М. Трапезникова // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 110–116.

63. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.

64. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.

65. Гаврилова Т.А. Критический анализ зарубежных психологических концепций «кризисности-бескризисности» перехода от детства к взрослости: Автореф. канд. психол. наук. М., 1985. – 19 с.

66. Гарбузов В. И. Практическая психотерапия, или как вернуть ребенку и подростку уверенность в себе, истинное достоинство и здоровье / В. И. Гарбузов. – СПб. : АО «Сфера», 1994. – 160 с.
67. Гарбузов В. И. Неврозы у детей и их лечение / В. И. Гарбузов, А. И. Захаров, Д. Н. Исаев. – Л. : Медицина, 1977. – 272 с.
68. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М., 2014. – 310 с.
69. Гишинский Я. И. Институт семьи в системе «девиантность – социальный контроль» / Я. И. Гишинский // Криминология: вчера, сегодня, завтра : Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. – СПб., 2002. – № 1 (2). – С. 34.
70. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – 238 с.
71. Гнатенко П. І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. – К. : АРТ-ПРЕСС, 1999. – 466 с.
72. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Избранные произведения. – М., 1964. – Т. 2. – С. 43-678.
73. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Говорун Т. В. ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 36 с.
74. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навчальний посібник / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 308 с.
75. Голод С. И. Стабильность семьи: Социологический и демографический аспект / Голод С. И. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
76. Голофаст В. Социология семьи. Статьи разных лет : [монография] / В. Голофаст ; под ред. О. Б. Божкова. – СПб. : Алетейя, 2006. – 432 с.
77. Голуб А. М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в процесі дозвільної діяльності / Голуб А. М. // Саціяльна-педагогічна робота. – 2009. – № 4. – С. 53–57.

78. Гордєєва Н. О. Змінювання сім'ї в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук : спец. 22.00.06 «Соціологія культури, науки та освіти» / Н. О. Гордєєва. – Харків, 2000. – 20 с.

79. Горянина В. А. Психология общения / Валентина Александровна Горянина. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. — 416 с.

80. Гошовська Д. Т. Проблеми моральної ідентифікації сучасних підлітків у контексті генетичної психології / Д. Т. Гошовська // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 29. – С. 32–38.

81. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.

82. Гуггенбюль-Крейг А. Шлюб помер – хай живе шлюб / Гуггенбюль-Крейг А. – СПб, 1997. – С. 108–113.

83. Гущина Т. В. Защитное и совпадающее поведение в дисфункциональной семье в период кризиса : дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Т. В. Гущина. – Кострома, 2005. – 228 с.

84. Давидюк Н. О. Типові причини формування конфліктних взаємин у подружній діаді / Н. О. Давидюк // Український соціум : наук. журн. – К., 2004. – № 2 (4). – С. 29–33.

85. Дементьева И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье / И. Ф. Дементьева // Социологические исследования. – 2001. – № 11. – С. 108–113.

86. Джеймс У. Психология / Уильям Джеймс ; предисл. Л. А. Петровской. – М. : Гаудеамус ; Акад. проект, 2011. – 316 с.

87. Дідук І. А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / І. А. Дідук. – К., 2001. – 20 с.

88. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку / С. В. Толстоухова [та ін.] ; Український держ. центр

соціальних служб для молоді, Український ін-т соціальних досліджень. – К. : Академпрес, 1999. – 112 с.

89. Долинська Л. Підготовка молоді до сімейного життя (соціально-психологічний тренінг) /Л. Долинська, Т. Демидова. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. – К., 2002. – 73 с.

90. Дригус М. Т. Концепція особистісного розвитку у творчій спадщині / Г. С. Костюка // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С. Д. Максименка. – К. ; Кіровоград : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Т. X, вип. 13. – С. 134–141.

91. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – [3-е изд.] – СПб. : Питер, 2008. – 176 с.

92. Дубровина И. В. Семья и социализация ребёнка / И. В. Дубровина // Мир психологии. – 1998. – № 1. – С. 54–59.

93. Дубровина И. В. Особенности психического развития детей в семье и вне семьи / Дубровина И. В., Лисина М. И. // Возрастные особенности психического развития детей : сб. науч. тр. / отв. ред.: И. В. Дубровина, М. И. Лисина. – М. : Изд-во АПН СССР, 1982. – С. 3–18.

94. Духовні потреби дітей України : [монографія] / під заг. ред. Ж. В. Петрочко. – К. : Вид. дім «Калита», 2005. – 108 с.

95. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Изд. ЛГУ, 1985. – 168 с. – С. 59.

96. Емпатійний розвиток дитини / упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – 182 с.

97. Ермихина М. О. Формирование осознанного родительства на основе субъективно-психологических факторов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Марина Олеговна Ермихина. – Казань: Изд-во КГТУ, 2004. – 168 с.

98. Ермоліч С. Я. Методологічні передумови формування ціннісних орієнтацій у підлітків / Ермоліч С. Я. // Пазашкольнае вихаванне. – 2007. – № 9. – С. 23–27.

99. Эспиноза С. А кто есть человек? Философская антропология / Эспиноза С. // Это человек. – М., 1995. – С. 87–88.

100. Етнопсихологічні особливості міжособистісного спілкування та їх урахування в процесі взаємодії дітей і дорослих / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника / Л. Е. Орбан — Івано-Франківськ, 1996. — 79 с.

101. Жигалин С. С. Формирование адекватных родительских позиций в семье подростков / С. С. Жигалин. – Курган : Изд-во Курганского ун-та, 2005. – 116 с.

102. Захаров А. И. Психотерапия невротизма у детей и подростков / А. И. Захаров. – М., 1982. – 216 с.

103. Зеличенко А. И. Психология духовности / А. И. Зеличенко. – М. : Изд. трансперсонального ин-та, 1996. – 400 с.

104. Зеленська Т. А. Соціально-психологічні особливості самоідентифікації студентів технічних спеціальностей в умовах ступеневої освіти : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Зеленська Тетяна Анатоліївна. – К., 2012. – 311 с.

105. Зливков В. Л. Професійна ідентичність педагога як основа переформування його комунікативної позиції / В. Л. Зливков // Педагогічна комунікація та ідентичність педагога : [монографія] / авт. кол.: Г. О. Балл, В. Л. Зливков, С. О. Копилов [та ін.] ; [за наук. ред. В. Л. Зливкова]. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 10–35.

106. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.

107. Исаев А. К. Самореализация личности как проблема социальной философии : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. ??? / А. К. Исаев. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 28 с.

108. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / [Г. О. Балл, О. В. Губенко, О. В. Завгородня та ін.] ; за ред. Г. О. Балла. – Кіровоград : Імекс-Лтд, 2012. – 206 с.

109. Ісаєнко О. Агресивна комунікація в парі «мати – дитина» / О. Ісаєнко // Соціальна психологія. – 2010. – № 3 (41). – С. 166–178.

110. Ічанська О. М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / О. М. Ічанська. – К., 2002. – 19 с.
111. Іщук С. М. Сучасні тенденції розвитку філософії діалогу / С. М. Іщук // Політологічний вісник : зб. наук. пр. – К. : Інтас, 2011. – Вип. 52. – С. 89–97.
112. Іщук С. М. Особливості мови Інтернет-комунікацій / С. М. Іщук // Наукові записки КУТЕП. Сер.: філософські науки / гол. ред. В. С. Пазенок. – К. : КУТЕП, 2011. – Вип. 10. – С. 338–352.
113. Кант І. Метафізика нравов : в 2-х ч. / І. Кант // Сочинения. – М., 1965. – Т. 4, ч. 2. – 478 с.
114. Кант І. Антропология / І. Кант // Сочинения. – М., 1994. – Т. 7. – 194 с.
115. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования : уч. пос. / О. А. Карабанова. – М. : Гадарика, 2005. – 320 с.
116. Карел В. Проблеми подружнього благополуччя. [Текст] : Монографія / В.Крател // Частина монографії – М. : Мысль, 1988 год. – 231 с.
117. Карпенко З. С. Психокорекція розвитку дитини : [монографія] / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Фірма «ЛПК», 1994. – 132 с.
118. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
119. Кацера А. О. Психологічні особливості бездоглядних підлітків: діагностика та реінтеграція : метод. посіб. / А. О. Кацера. – Донецьк : Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2005. – 36 с.
120. Кацера А. О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / А. О. Кацера. – К., 2005. – 19 с.
121. Кікінежді О. М. Ідентифікація як соціально-психологічний феномен диференціації статі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Кікінежді Оксана Михайлівна. – К., 2012. – 44 с.

122. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : [монографія] / Кікінежді Оксана Михайлівна. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 400 с.

123. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога сім'ї : навч. посіб. : у 3-х кн. / З. Г. Кісарчук, О. І. Єрмусевич. – Кн. 1. – К. : Главник, 2006. – С. 28–42.

124. Кісарчук З.Г. Теоретичні та технологічні аспекти застосування сучасних методів психодинамічної парадигми у вітчизняних соціокультурних умовах / З.Г. Кісарчук // Актуальні проблеми психології [Т.3 : Консультативна психологія і психотерапія] : Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка – К. : Логос, 2014. – Вип.10. – С. 5-20.

125. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие) / М. Кле ; пер. с фр. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.

126. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – М. : Академия, 2007. – 304 с.

127. Клочек Л. В. Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Клочек Лілія Валентинівна. – К., 2005. – 259 с.

128. Кляпець О. Я. Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Кляпець О. Я. – К. : Інститут соціальної та політичної психології АПН України, 2004. – 23 с.

129. Кобазева Ю. А. Динамика процесса социализации при переходе от младшего к старшему подростковому возрасту : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Кобазева Юлия Александровна. – М., 2000. – 172 с.

130. Ковалев П. А. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / П. А. Ковалев. – СПб., 1996. – 19 с.

131. Ковальчук Л. Вплив структурної неповності сім'ї на розвиток і поведінку особи / Ковальчук Л., Костів В., Максимович О. // Родинні взаємини і проблеми виховання дітей. – Івано-Франківськ : АЛЛ України, Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, 1995. – С. 1–14.

132. Козловська Е. В. Психологічна готовність молодого подружжя до гармонізації стосунків [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Козловська Елеонора Вікторівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2011. - 208 с.

133. Козловська Е. В. Психологічна готовність молодого подружжя до гармонізації стосунків [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Козловська Елеонора Вікторівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2011. - 16 с.

134. Козловська Е. В. Гармонійні стосунки в сім'ї як фактор особистісного зростання / Е. В. Козловська // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. пр. – Рівне, 2008. – № 41. – С. 82–85.

135. Козловська Е. В. Феномен психологічної готовності молодого подружжя до гармонізації стосунків / Е. В. Козловська // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. XII, ч. 2. – С. 115–122.

136. Козловська Е. В. Роль образу сім'ї в гармонізації стосунків молодим подружжям / Е. В. Козловська // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. XII, ч. 3. – С. 214–221.

137. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : [монографія] / О. М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.

138. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 400 с.

139. Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах. Учебное пособие для психологов, педагогов, социологов / Яков Львович Коломинский. – М. : АСТ, 2010. – 446 с.
140. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 366 с.
141. Кон И. С. Категория «Я» в психологии / И. С. Кон // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2, № 3. – С. 25–38.
142. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 342 с.
143. Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / И. С. Кон. – М. : Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1988. – 270 с.
144. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
145. Кон И. С. Этнография родительства / И. С. Кон. – М., 2000. – 114 с.
146. Кондратьева В. В. Психологические особенности внутрисемейных отношений в гражданском браке : монография / В. В. Кондратьева. – М. : МГУ, 2000. – 345 с.
147. Коновальчук І. М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини / І. М. Коновальчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : [зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2006. – Вип. 1, т. VIII. – С. 171–176.
148. Копытина Е. Н. Влияние детско-родительских установок на формирование ценностных ориентаций у подростков / Копытина Е. Н. // Девиация семьи и семейных отношений: социальный контроль в образовательном учреждении : материалы II-й Междунар. науч.-практ. конф. – М. : ГОУ СОШ, 2004. – № 587. – 27 с.
149. Коростелина К. В. Структура и динамика системы социальной идентичности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Коростелина Карина Валентиновна. – Симферополь, 2003. – 446 с.

150. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
151. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.: ил. – (Сер. «Мастера психологии»).
152. Краховил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / С. Краховил ; пер. с чешск. – М. : Медицина. 1991. – 336 с.
153. Кроник А. А. Психология человеческих отношений / А. Кроник, Е. Кроник. – Дубна-М. : Феникс, 1998. – 214 с.
154. Крупська О. Особливості взаємозв'язків ціннісних орієнтацій підлітків із цінностями їхніх батьків / Крупська О. // Вісник Львівського Університету: Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 354–364.
155. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : монографія / С. Б. Кузікова. – Суми : Вид-во «МакДен», 2012. – 410 с.
156. Кузьменко Т. М. Соціологія / Кузьменко Т. М. – К. : Вища школа, 2009. – 387 с.
157. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / Кун М., Макпартленд Т. // Современная зарубежная социальная психология / под ред.: Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд. МГУ, 1984. – 255 с. – С. 180–187.
158. Лабунская В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / В. А. Лабунская. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1999. – 214 с.
159. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчик ; [пер. с чеш.]. – Прага : Мед. изд-во «Авиценум», 1984. – 334 с.
160. Лаптенюк С. Д. Нравственное развитие личности в семье / С. Д. Лаптенюк. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
161. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : [монография] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

162. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1981. – 584 с.
163. Леонтьев Д. А. Тест смысло-жизненных ориентаций / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
164. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. – Вып. 1 / под ред.: Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 56–65.
165. Лидерс А. Г. Семья как психологическая система. Очерки психологии семьи / А. Г. Лидерс. – М. : Исследовательская группа «Социальные науки». – М. ; Обнинск : ИФ СОЦИН, 2004. – 296 с.
166. Лисина М. И. Развитие представлений о себе у ребенка первого года жизни / М. И. Лисина, Н. Н. Авдеева // Исследования по вопросам возрастной и педагогической психологии. – М. : Педагогика, 1980. – С. 32–55.
167. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков : [монография] / А. Е. Личко. – СПб. : Речь, 2010. – 256 с.
168. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 31–45.
169. Ломов Б. Ф. Системный подход и проблема детерминизма в психологии / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10, № 4. – С. 19–33.
170. Лосева В. К. Рисуем семью. Психологическая помощь и консультирование / В. К. Лосева. – М. : РАО, 1995. – 37 с.
171. Лысюк Л. Г. Деятельность семейного консультанта: методологические основания / Л. Г. Лысюк // Психологическая служба. – 2003. – № 2. – С. 17–26.
172. Любинская А. Ф. Проблема правомерности использования понятия «образ «МЫ» («образ семьи») в супружеском консультировании [Электронный ресурс] / Любинская А. Ф. – Режим доступа : /libserver/essays/sw/TSS023006/SW027.doc.

173. Малиновский Б. Функциональный анализ / Малиновский Б. // Антология исследований культуры. – СПб., 1997. – Т. 1. – 174 с.
174. Макаренко А. С. Книга для родителей: к 100-летию со дня рождения А. С. Макаренко / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
175. Макарова Е. Ю. Семейные мифы как отражение проблемы созависимости в семье // Материалы Всероссийской научной конференции [«Психологические проблемы современной российской семьи»] : в 2-х ч. / под общ. ред.: В. К. Шабельникова, А. Г. Лидерса. – М., 2003. – Ч. 2. – 256 с.
176. Мак-Вільямс Н. Псіхоаналітична діагностика / Мак-Вільямс Н. – М. : Клас, 2003. – С. 49–51.
177. Максименко С. Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии / С. Д. Максименко // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 31–39.
178. Максименко С. Д. Методологічні і теоретичні питання психології / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 1999. – Вип. 19. – С. 5–13.
179. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С. Д. Максименко. – К. : НДП, 1990. – 239 с.
180. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури : навч. посіб. для вищої школи / С. Д. Максименко. – К. : Наукова думка, 1998. – 226 с.
181. Максименко С. Д. Общая психология / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук ; К.: Ваклер, 1999. – 528 с.
182. Максименко С. Д. Костюк і проблеми генетичної психології / С. Д. Максименко // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2000. – Вип. 20, ч. I. – С. 7–23.
183. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) : [монография] / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2000. – 320 с.

184. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
185. Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / Максименко С. Д., Клименко В. В., Толстоухов А. В. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 136 с.
186. Максимова Н. Ю. Курс лекцій по детской патопсихологии : учеб. пособие / Н. Ю. Максимова, К. Л. Милютина. – Ростов-н/Д. : Феникс, 2000. – 576 с.
187. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічний аспект адитивної поведінки підлітків та молоді / Н. Ю. Максимова, С. В. Толстоухова. – К., 2000. – 200 с.
188. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. – 304 с.
189. Макушина О. П. Причины психологической зависимости от родителей в подростковом возрасте / О. П. Макушина // Вопросы психологии. – 2002. – № 5. – С. 135–143.
190. Маноха І. П. Психологія потаємного «Я» / І. П. Маноха. – К. : Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
191. Маслоу А. Самоактуалізація / А. Маслоу // Психологія личности. Тексты / под ред.: Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 108–117.
192. Маховская О. И. Формирование идентичности у детей постсоветских эмигрантов в США / Маховская О. И. // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 3. – С. 102–113.
193. Межличностные отношения // Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред.: А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов-н/Д : Феникс, 1999. – С. 198.
194. Мейли Р. Различные аспекты Я / Р. Мейли // Психологія личности / под ред.: Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 132–141.

195. Мерлин В. С. Системный подход к онтогенезу интегральной индивидуальности / В. С. Мерлин // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 87–105.

196. Мид М. Культура и мир детства : избр. произведения / М. Мид ; пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева ; сост., авт. послесл. и отв. ред. И. С. Кон. – М. : Наука, 1988. – 429 с.

197. Минухин С. Техники семейной терапии / Сальвадор Минухин, Чарльз Фишман ; пер. с англ. А. Д. Иорданского. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 304 с.

198. Михайлова Е. Л. «Безотцовщина»: Что случилось и продолжает случаться с «фигурой отца» / Е. Л. Михайлова // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 1–2. – С. 24–28.

199. Мишина Т. М. Психологическое исследование супружеских отношений при неврозах / Т. М. Мишина // Семейная психотерапия при нервных и психических заболеваниях. – Л., 1978. – С. 13–20.

200. Міщенко Н. І. Етнопсихологічні чинники виникнення особистісних проблем дитини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Міщенко Н. І. – К., 2002. – 19 с.

201. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку : Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140 с.

202. Молода сім'я в Україні : державна доповідь про становище молодих сімей в Україні (за підсумками 2008–2009 рр.) / Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – К., 2010. – 153 с.

203. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности [Текст] / В. А. Моляко ; Украинский Дом экономических и научно-технических знаний общества «Знание» Украины. – К. : [б.в.], 1995. – 52 с.

204. Моргун В. Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В. Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка : [респ. наук.-теорет. часоп.]. – 1992. – № 2. – С. 27–40.

205. Моргун В. Ф. Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі / В. В. Моргун // Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі. – Полтава : ПДП, 1995. – С. 135–139.

206. Мохова С. Ю. Самосознание родителей в системе отношений с ребенком : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / С. Ю. Мохова. – Чита, 2004. – 22 с.

207. Мухина В. Детская психология : учебник для студ. пед. ин-тов / В. Мухина / под ред. Л. А. Венгера. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1985. – 272 с.

208. Мухина В. С. Проблемы генезиса личности / В. С. Мухина. – М. : Изд-во МО РСФСР, 1989. – С. 75–90.

209. Навайтис Г. Семья в психологической консультации / Г. Навайтис. – М. : Московский психолого-социальный ин-т ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с.

210. 12. Нагоев Б. Б. Акмеологические факторы продуктивного ролевого поведения в семье : автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2006. 21 с.

211. Надання допомоги «дітям вулиці» та соціально незахищеним дітям і підліткам : інформ.-метод. зб. / Ліга соціальних працівників України, Інтернаціональний Союз (Німеччина). – К., 2003. – Вип. 3–4 / ред.: С. Толстоухова, К. Акстманн. – [Б. м.] : [б.в.], 2003. – 64 с.

212. Нартова-Бочавер С. К. Ребёнок в карусели развода / С. К. Нартова-Бочавер, М. И. Несмеянова, И. С. Малярова, Е. А. Мухортова. – М. : ТООП, 1998. – 222 с.

213. Нестерова А. А. Социально-психологические детерминанты семейных мифов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец.

19.00.05 «Соціальна психологія» / Нестерова Альбіна Александрівна. – М., 2004. – 22 с.

214. Низовський Н. А. Психосемантична дослідження ціннісно-мотиваційних орієнтацій особистості / Низовський Н. А. // Психологічний журнал. – 2005. – № 3. – С. 25–37.

215. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні / С. В. Ничипоренко. – Умань : Вид. «Сочінський», 2011. – 217 с.

216. Обозов Н. Н. Психологія межличностных отношений / Николай Николаевич Обозов. – К. : Лыбидь, 1990. – 191 с.

217. Обозов Н. Н. Диагностика супружеских затруднений / Н. Н. Обозов, А. Н. Обозова // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3, № 2. – С. 147–151.

218. Общая психодиагностика / под ред.: Бодалева А. А., Столина В. В. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 304 с.

219. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2003. – 319 с.

220. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – СПб. : Речь, 2006. – 360 с.

221. Орбан Л. Е. Становление личности / Л. Е. Орбан. – М. : Луч, 1992. – 112 с.

222. Організаційно-педагогічні основи функціонування системи соціальних служб для молоді : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Толстоухова Світлана Валентинівна ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2001. – 287 арк.

223. Орестова В. Р. Методы исследования идентичности в концепции статусов эго-идентичности Дж. Марсиа / В. Р. Орестова, О. А. Карабанова // Психология и школа. – 2005. – № 1. – С. 39–90.

224. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – К. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.

225. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія / Р. В. Павелків. – Рівне : Волин. береги, 2004. – 248 с.

226. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантилеев. – М. : Изд. МГУ, 1991. – 108 с.
227. Пантилеев С. Р. Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантилеев. – М., 1993. – 30 с.
228. Пенькова О. І. Взаємодія у сім'ї як умова виховання особистості / О. І. Пенькова // Соціально-психологічні чинники взаємодії суспільства та освіти : матеріали методологічного семінару НАПН України, 17 листоп. 2010 р. : зб. матеріалів / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Вид. «Інтерпрес ЛТД», 2010. – С. 220–227.
229. Перлз Ф. Практикум по гештальттерапии / Перлз Фредерик, Пол Гудман, Ральф Хефферлин. – СПб. : Петербург-XXI век, 1997. – 448 с.
230. Петрова С. М. Мотивационная обусловленность Я-концепции личности в юношеском возрасте : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / С. М. Петрова. – СПб., 1995. – 17 с.
231. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-н/Д. : Изд-во «Феникс». – 1996. – 512 с.
232. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Моральное суждение у ребенка / Жан Пиаже ; [пер. с франц. В. П. Большаков]. – М. : Академический Проект, 2006. – 479 с. – (Сер. «Психологические технологии»).
233. Пил С. Любовь и зависимость / Пил С., Бродски А. – М. : Ин-т общегуманитарных исследований, 2005 – 384 с.
234. Пилат Н. І. Соціальна ідентичність особистості як чинник вибору стилю поведінки в конфлікті : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Н. І. Пилат. – К., 2004. – 20 с.
235. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
236. Поветьева М. Н. Связь типа родительского отношения с личностными качествами родителя и ребенка : автореф. дис. на соискание ученой степени

канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / М. Н. Поветьева. – М., 2003. – 23 с.

237. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А. П. Пономарев. – К. : Наукова думка, 1989. – 296 с.

238. Попова М. В. Становление персональной идентичности в юношеском возрасте : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / М. В. Попова. – Новгород, 2005. – 26 с.

239. Практикум по психодиагностике. Психодиагностические материалы / под ред.: А. А. Бодалева, И. М. Карлинской, С. Р. Панталева, В. В. Столина. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 1988. – 141 с.

240. Примак Ю. В. Соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Примак Ю. В. – К., 2012. – 20 с.

241. Принцип развития в психологии / под ред.: Л. И. Анциферовой, Г. С. Костюка. – М. : Наука, 1978. – 358 с.

242. Принцип системности в психологических исследованиях / под ред. Д. Н. Завалишиной. – М. : Наука, 1990. – 183 с.

243. Психологічні тести А. І. Ташева. – Ростов-н/Д., 1996. – 803 с.

244. Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М. И. Боришевского. – К. : Вища школа, 1980. – 168 с.

245. Психология подростка / под ред. А. А. Реана. – СПб. ; М. : Прайм-еврознак: ОЛМА-пресс, 2003. – 480 с.

246. Психологічна допомога сім'ї : посіб. / З. Г. Кісарчук [та ін.] ; ред. З. Г. Кісарчук ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Центр соц. експертиз і прогнозів Ін-ту соціол. НАН України. – К. : [б.в.], 1998. – 181 с.

247. Психологічні критерії соціальної дезадаптації дитини : кол. моногр. / [Максимова Н. Ю. та ін.] ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : Педагогічна думка, 2010. – 191 с.

248. Птичкина Е. Л. Семья и подросток: внутрисемейные детерминанты девиантного поведения старших подростков : учеб. пос. / Е. Л. Птичкина. – Петропавловск-Камчатский : Изд-во Камчатского ун-та, 2006. – 106 с.
249. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб., 1999. – С. 110.
250. Роджерс, К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М., 1994. – 480 с.
251. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 523 с.
252. Рубинштейн С. Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности / С. Л. Рубинштейн // Психология личности / под ред.: Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 28–43.
253. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М., 1973. – 416 с.
254. Рудь Г. В. Формування життєвих перспектив у ранній юності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Г. В. Рудь. – К., 2005. – 20 с.
255. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре : учеб. пособие / Румянцева Т. В. – СПб. : Речь, 2006. – 176 с.
256. Русалов В. М. Биологические основы индивидуально-типологических различий / В. М. Русалов. – М. : Наука, 1979. – 352 с.
257. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2-х т./Под ред. Г. Н. Джибладзе; сост. А. Н. Джуринский. — М.: Педагогика, 1981. — 656 с.
258. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франковськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
259. Саламатов М. А. Родитель как посредник в становлении личности старшеклассника : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / М. А. Саламатов. – М., 2003. – 20 с.

260. Самоукина Н.В. Психология материнства // Прикладная психология. - 1998.-№6.-С. 79-85.
261. Сартр Ж.–П. Экзистенциализм – это гуманизм / Сартр Ж.–П. // Тошнота: Избранные произведения. – М. : Республика, 1994. – 496 с.
262. Сатир В. Психотерапия семьи / В. Сатир ; пер. с англ. – СПб. : Речь, 2000. – 283 с.
263. Севостьянов Ю. О. Психологические особенности отношения подростка к значимым другим / Ю. О. Севостьянов // Психология – наука будущего : материалы II междунар. конф. молодых ученых, (Москва, 30–31 октяб. 2008 г.) / под ред.: А. Л. Журавлева, Е. А. Сергиенко, А. С. Обухова. – М., 2008. – С. 376–379.
264. Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції» / К. В. Седих. – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 260 с.
265. Семенова-Полях П. Г. Обобщенные параметры развития детско-родительских отношений в осложненных условиях жизнедеятельности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / П. Г. Семенова-Полях. – Казань, 2003. – 24 с.
266. Семиченко В. А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк – К. : Веселка, 1998. – 214 с.
267. Семья: психология, педагогика, социальная работа / под ред. А. А. Реана. – М., 2010. – 576 с.
268. Сенека Луцій Аней. Моральні листи до Луцілія / пер. з латин. А. Содомори. – К. : Основи, 2005. – 603 с.
269. Сервера Эспиноза А. Кто есть человек? Философская антропология // Это человек. – М., 1995. – С. 87–88.
270. Сердюк Л. З. Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / Сердюк Л. З. ; Ун-т. менедж. НАПН України ; редкол.: О. Л. Ануфрієва [та ін.]. – Вип. 10 (23) / голов. ред. В. В. Олійник. – К. : АТОПОЛ, 2014. – С. 239–248.

271. Сермягина О. С. Эмоциональные отношения в семье (социально-психологическое исследование) / О. С. Сермягина. – Кишинев : Штиинца, 1991. – 85 с.

272. Сільська родина: проблеми та шляхи вирішення: державна доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2005 року) / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, держ. Ін-т розвитку сім'ї та молоді ; кер. авт. кол.: Л. Є. Леонтєва, А. В. Толстокорова ; худож.-оформлювач І. В. Осіпов. – Харків : Фоліо, 2007. – 87 с.

273. Сковорода Г. С. Твори : у 2-х т. / Г. С. Сковорода. – Т. 1: Наркісс. Розглагол о том: узнай себе. – К., 1961. – 640 с.

274. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа–Пресс, 1995. – 384 с.

275. Сметаняк В. І. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Сметаняк В. І. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.

276. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения / Смирнов С. Д. – М., 1985. – 264 с.

277. Собчик Л. Н. Еще раз про любовь. Диагностика психологической совместимости / Л. Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2002.

278. Соколова Е. Т. Модификация теста Роршаха для диагностики нарушений семейного общения [Электронный ресурс] / Е. Т. Соколова // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 145. – Режим доступа до журн. : <http://www.voppsy.ru/issues/1985/854/854145.htm>

279. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. – М. : МГУ, 1989. – 215 с.

280. Сороко Э. М. Золотые сечения, процессы самоорганизации и эволюции систем: введение в общую теорию гармонии систем / Сороко Э. М. – Изд. 2-е. – М. : URSS, 2006. – 264 с.

281. Соціальне оточення та самопочуття підлітків / О. Балакірєва (кер. авт. кол.), О. Артюх, О. Петрунько, О. Яременко. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – Вип. 1. – 51 с.

282. Спирева Е. Н. Влияние личностных особенностей родителя и ребенка на стиль семейного воспитания : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Е. Н. Спирева. – М., 2004. – 23 с.

283. Спиваковская А. С. Как быть родителями (О психологии родительской любви) / С. С. Спиваковская. – М., 1986. – 160 с.

284. Становлення особистості школярів з різними навчальними досягненнями в онтогенетичному просторі : монографія / за ред. М. Т. Дригус. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 154 с.

285. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.

286. Сухоленова О. Г. Особливості образу «Я» дівчат із неповних сімей та психологічна допомога їм у формуванні адекватного образу «Я» / Сухоленова О. Г. // Проблеми загальної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка – К. : Вид-во «Любіть Україну», 2000. – Т. 2, ч. 2. – С. 34–39.

287. Сухоленова Е. Г. О проблемах изучения и формирования образа «Я» у девочек-подростков из неполной семьи в системе школьной психологической службы / Сухоленова Е. Г. // Становлення особистості у шкільному віці. – Запоріжжя, 1994. – Ч. 6. – С. 24–28.

288. Сухомлинский В. А. Избранные произведения : в 5-ти т. / ред. кол.: Дзеверин А. Г. (пред.) [и др.]. – К. : Рад. школа, 1979. – Т. 2. – 566 с.

289. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : метод. рек. / [Т. О. Піроженко та ін.] ; за ред. Т. О. Піроженко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. ; Кіровоград : Імекс, 2014. – 119 с.

290. Сысенко В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко. – М., 1989. – 173 с.

291. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер, А. Я. Варги. – М. : Когито-Центр, 2005. – 496 с.
292. Тест Куна. Тест «Кто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модификация Т. В. Румянцевой) / Румянцева Т. В. // Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. – СПб., 2006. – С. 82–103.
293. Тест родительского отношения (А. Я. Варга, В. В. Столин) / Психологические тесты / ред. А. А. Карелин. – М., 2001. – Т. 2. – С. 144–152.
294. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко. – М., 1987. – 351 с.
295. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
296. Глумачний словник російської мови / за ред.: С. І. Ожегова, Н. Ю. Шведова. – М., 2002. – 944 с.
297. Торохтий В. С. Психологическое здоровье семьи / В. С. Торохтий, О. Г. Прохорова. – СПб., 2009. – 160 с.
298. Трофимова Ю. В. Общепсихологический подход к изучению семьи / Ю. В. Трофимова // Сибирская психология сегодня : сб. науч. тр. / БГПУ. – Кемерово, 2003. – Вып. 2. – С. 93–104.
299. Удова О. В. Особенности и коррекция взаимоотношений в ситуации принятия-непринятия ребенка родителем : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Удова Ольга Владимировна. – Иркутск, 2005. – 19 с.
300. Уиллард Ф. Харли Законы семейной жизни / Уиллард Ф. – М. : Протестант, 1992. – 208 с.
301. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой / Г. Фигдор. – М. : Наука, 1995. – 382 с.
302. Фихте И.Г. Основоположения естественного права, согласно принципам наукоучения. // Философские науки. 1972. – №5. – С.31-38.

303. Флоренская Т. А. Мир дома твоего. Человек в решении личностных проблем / Флоренская Т. А. – М. : Русский Хронограф, 2006. – 480 с.
304. Фонталова Н. С. Самоотношение и его психолого-педагогическая коррекция у подростков из неполных семей : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Н. С. Фонталова ; Иркут. гос. пед. ун-т. – Иркутск, 2004. – 16 с.
305. Форми і методи соціальної роботи в системі центрів соціальних служб для молоді / заг. ред.: С. В. Толстоухова, І. М. Пінчук ; Український держ. центр соціальних служб для молоді. – К. : УДЦССМ, 2000. – 128 с.
306. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд // «Я» и «Оно» / пер. с нем. Л. Голлербах. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Т. 1. – С. 102–107.
307. Фримен Д. Техники семейной психотерапии / Д. Фримен. – СПб. : Питер, 2001. – 384 с.
308. Фромм Э. Искусство любить : Исследование природы любви / Э. Фромм. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.
309. Фурманов И. А. Детская и подростковая агрессивность: аффективно-динамический подход / И. А. Фурманов // Психология. – Пермь. – 2007. – № 13. – С. 12.
310. Хаирова С. І. Етнопсихологічні особливості впливу батьків на адаптивну поведінку дітей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Хаірова Селіме Іззетівна. – К., 2012. – 17 с.
311. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы (Социально-демографическое исследование) / Харчев А. Г., Мацковский М. С. – М., 1978. – 224 с.
312. Холмогорова А. Б. Замещающая профессиональная семья как система / А. Б.Холмогорова, В. Н. Ослон // Семейная психология и семейная терапия. – М., 2001. – № 2. – С. 3–18.
313. Хорни К. Самоанализ / К. Хорни. – М., 1993. – 463 с.

314. Хромишенко Г.С. Сім'я – держава в державі. – К., 1996. – 185 с.
315. Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи / В. М. Целуйко. – М. : Владос-Пресс, 2004. – 272 с.
316. Цыбур Е. Н. Теоретические подходы к исследованию феномена любовных аддикций (зависимостей) в зарубежной и отечественной психологии и психотерапии / Цыбур Е. Н. // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – № 5. – С. 17–22.
317. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р.Чамата. – К. : Знання, 1965. – 48 с.
318. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості професійної переорієнтації молоді в умовах безробіття / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи : зб. наук. пр. за матеріалами ІV Всеукр. наук.-практ. конф., 30 жовт. 2009 р. / уклад.: Л. М. Капченко, С. О. Тарасюк, А. В. Алексеева [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2009. – 448 с. – С. 304–312.
319. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічний аспект профорієнтаційної роботи з дітьми / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення : матеріали У Міжнар. наук.-практ. конф., (24 листоп. 2011 р., Київ) : у 2-х ч. – Ч. 1 / уклад.: Л. М. Капченко, С. О. Тарасюк, Л. Г. Авдєєв [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 324 с. – С. 299–309.
320. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості життєвого і професійного самовизначення сучасної молоді / О. М. Чанцева-Коваленко // Психологія праці та управління : зб. наук. пр. УІІІ наук.-практ. конф., (Київ, 14 груд. 2011 р.) / відп. ред. О. В. Киричук ; упоряд.: І. І. Шелест, О. П. Смирнова, В. Ф. Колесникова [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 344 с. – С. 133–144.
321. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості мотивації спілкування у безробітних / О. М. Чанцева-Коваленко // Психологія праці та управління : зб. наук. пр. УІІІ наук.-практ. конф., (Київ, 14 груд. 2011 р.) / відп. ред. О. В. Киричук ; упоряд.: І. І. Шелест, О. П. Смирнова, В. Ф. Колесникова [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 344 с. – С. 104–114.

322. Чанцева-Коваленко О. М. Мотивація вибору професії / О. М. Чанцева-Коваленко // Психологія праці та управління : зб. наук. пр. УІІІ наук.-практ. конф. (Київ, 14 груд. 2011 р.) / відп. ред. О. В. Киричук ; упоряд. І. І. Шелест, О. П. Смирнова, В. Ф. Колесникова [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 344 с. – С. 114–121.

323. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості тренінгової роботи з обдарованими дітьми / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми практичної психології» : Програма Всеукр. наук.-практ. конф. – К., 2012. – 22 с. – С. 12.

324. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості конфліктів у системі родинних відносин «батьки-діти» / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 25. – 736 с. – С. 540–548.

325. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні механізми соціалізації дитини під впливом батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. № 12 : Психологічні науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 45 (69). – 243 с. – С. 126–133.

326. Чанцева-Коваленко О. М. Батьківське ставлення та його вплив на формування дитячої особистості / О. М. Чанцева-Коваленко // ІІІ Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю «Особистість у сучасному світі». – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – 680 с. – С. 620–624.

327. Чанцева-Коваленко О. М. Батьківська любов та її роль у формуванні особистості дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // ІІІ Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю «Особистість у сучасному світі». – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – Ч. 2. – 364 с. – С. 141–144.

328. Чанцева-Коваленко О. М. Структурно-динамічна модель особистісного розвитку дитини у сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі, 10 лют. 2016 р. : матеріали І Міжнар. наук.-практ.

семінару / за ред. Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. – 138 с. – С. 112–115.

329. Чанцева-Коваленко О. М. Дослідження впливу складу родини на особистість дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квіт. 2015 р. : матеріали УІ міжнар. наук.-практ. конф. / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 276 с. – С. 134–137.

330. Чанцева-Коваленко О. М. Дослідження образу сім'ї у дітей молодшого шкільного віку через методику «Малюнок сім'ї» / О. М. Чанцева-Коваленко // Вчителю про молодшого школяра: психодіагностичний аспект. – Вип. 3 [зб. ст.] / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : 2015. С.: 78–87.

331. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості формування позитивної моделі сімейного життя у студентів вищих навчальних закладів / О. М. Чанцева-Коваленко // Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи : матеріали І наук.-метод. конф., (Шостка, 28 квіт. 2015 р.). – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – 205 с. – С. 194–196.

332. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості теоретико-методологічного інструментарію дослідження особистісного розвитку дитини під впливом стосунків батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – Вип. 31. – 672 с.

333. Чанцева-Коваленко О. М. Корекційна програма для покращення показників батьківського ставлення до дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, вип. 26. – 992 с. – С. 816–829.

334. Чанцева-Коваленко О. М. Специфіка роботи практичного психолога під час сімейного консультування / О. М. Чанцева-Коваленко // Науковий часопис

НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. № 12: Психологічні науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 45 (69). – 243 с. – С. 126–133.

335. Чанцева-Коваленко О. М. Проблема формування готовності до сімейного життя та відповідального батьківства у молоді / О. М. Чанцева-Коваленко // Психологічний часопис : зб. наук. пр./ за ред. С. Д. Максименка. – К. : Ін-т психології імені Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України, 2015. – № 1, вип. 1. – 110 с. – С. 98–102.

336. Чанцева-Коваленко О. М. Технологія соціальної терапії у профілактиці девіантного батьківства / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 27. – 744 с. – С. 616–626.

337. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості віртуальної освіти дорослих в контексті сімейних стосунків / О. М. Чанцева-Коваленко // Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи : матеріали І наук.-метод. конф., (Шостка, 28 квіт. 2015 р.). – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – 205 с. – С. 194–196.

338. Чанцева-Коваленко О. М. Вебінари як сучасна платформа для надання психологічної допомоги батькам / О. М. Чанцева-Коваленко // Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали І наук.-метод. конф., (Шостка, 28 квіт. 2015 р.). – Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. – 205 с. – С. 194–196.

339. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні чинники формування гармонійних стосунків подружжя / О. М. Чанцева-Коваленко // Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools. – 2016. – Т. 1 (13). – С. 215–228.

340. Чепелева Н. В. Идентичность личности в контексте психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Актуальні проблемами психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2006. – Т. 2, вип. 4. – С. 5–15.

341. Чепелева Н. В. Самопроекування особистості у контексті постнекласичної психології / Чепелева Н. В. // Наукові записки. Сер. «Психологія і педагогіка». – Тематичний вип. «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. – Вип. 20. – 336 с. – С. 17–25.

342. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. академіка С.Д. Максименка. - К.: Нора-Друк, 2003. - Вип. 23. -С. 15-24.

343. Черников А. В. Системная семейная терапия: Интегративная модель диагностики / А. В. Черников. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Независимая фирма «Класс», 2005. – 208 с.

344. Чернявская А. П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации / Чернявская А. П. – М. : Владос-Пресс, 2004. – 342 с.

345. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.

346. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Шевченко О. В. – К., 2005. – 213 с.

347. Шильдштейн, Е. С. Особенности презентации «Я» в подростковом возрасте Текст. / Е. С. Шильдштейн // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 69–78.

348. Шорохова Е. В. Проблема «Я» и самосознание / Е. В. Шорохова // Проблемы сознания. – М., 1966. – С. 217–227.

349. Штепа О. С. Феномен особистісної зрілості // Соціальна психологія. – 2005. – № 1. – С. 62–77.

350. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – Л. : Медицина, 1990. – 192 с.

351. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г.Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – 2-е изд., расшир. и доп. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.
352. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон ; пер. с англ. – СПб. : Питер-Пресс, 1996. – 529 с.
353. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
354. Юм Д. О многоженстве и разводах / Юм Д. // Сочинения. – М., 1965. – Т. 2. – 927 с.
355. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации / К. Г. Юнг. – М. : Наука, 1996. – 267 с.
356. Юнг К. Персона / К. Юнг // Психология самосознания : [хрестоматия] / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2007. – Разд. IV. – С. 534–564.
357. Яблонська Т. М. Порушення сімейної взаємодії та його вплив на дитину / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. У, ч. 5. – С. 341–344.
358. Яблонська Т. М. Громадянські ідентифікації особистості: сутність, критерії та чинники розвитку / Т. М. Яблонська // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К., 2003. – С. 392–398.
359. Яблонська Т. М. Психологічна допомога дитині з урахуванням сімейного контексту / Т. М. Яблонська // Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 25 трав. 2005 р.) / ред. кол.: З. Ф. Сіверс, Е. В. Белкіна, І. А. Слободянюк [та ін.]. – К. : КМПУ ім. Г. Д. Грінченка, 2005. – 146 с. – С. 142–144.
360. Яблонська Т. М. Психологічні умови розвитку особистості підлітка в сім'ї / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX, ч. 6. – 492 с. – С. 464–472.

361. Яблонська Т. М. Сімейне консультування як засіб психологічної корекції дитяче-батьківських взаємин / Т. М. Яблонська // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 7. – 832 с. – С. 781–791.

362. Яблонська Т. М., Розвиток ідентичності дитини всистемі сімейних взаємин : [монографія] / Т. М. Яблонська. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. – 444 с.

363. Яблонська Т. М. Вікові та індивідуально-психологічні особливості як чинник духовного розвитку особистості / Яблонська Т. М. // Психологічні закономірності розвитку духовності особистості : монографія / М. Й. Боришевський, О. В. Шевченко, Н. Д. Володарська [та ін.] ; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 200 с. – С. 169–196.

364. Яблонская Т. Н. Особенности идентичности старшеклассников в контексте семейной системы / Яблонская Т. Н. // Личность и общество: проблемы взаимодействия : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 20-летию ЧФ УРАО (Челябинск, 19 апр. 2012 г.). – Челябинск : Изд. дом «Монограф», 2012. – 188 с. – С. 131–137.

365. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая Система / Яницкий М. С. – Кемерово, 2000. – 204 с.

366. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.

367. Яценко Т. С. Проблема глубинного познания психики субъекта в визуализированной самопрезентации / Т. С. Яценко // Психотерапия, практическая и консультативная психология – сплетение судеб : ежемес. науч.-практич. журн. / глав. ред. В. В. Макаров. – К. : Общероссийская профессиональная психотерапевтическая лига, 2012. – № 10 (118). – С. 22–30.

368. Яценко Т. С. Теория и практика глубинной психокоррекции: Шестая Авторская школа академика АПН Украины Т. С. Яценко [Сост. В. П.

Андрущенко, А. В. Глузман] – К.: Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2012. – 226 с.

369. Ambler A. The Formulate visual programming language // Dr. Dobb's Journal. 1999. August. – P. 21-28

370. Bowen M. Family therapy in clinical practice / Bowen M. – N. Y. : Aronson, 1978. – 345 p.

371. Bühler Ch. Zielstreben als Prozesse / Bühler Ch. // Psychologische Rundschau. – 1967. – No. 2. – P. 15-18.

372. Hartmann H., Loewenstein R. Notes on the Super-ego. – Psychoanalytic study child, 1962, 2:1, p. 1-38.

373. Jackson D.D. The study of the family // Family Process. 1965. – 4. – P. 1-20.

374. Jacobs J. E. Gender stereotypes: Implications for gifted education / J. E. Jacobs, V. Weisz // Roeper Rev. – 1994. – Vol. 16, N 3. – P. 152–155.

375. Johnson D. L. Family and psychiatric rehabilitation / Johnson D. L. // International Journal of Mental Health. – 1995. – Vol. 24 (1). – P. 47–58.

376. Kelly K. R. The relation of gender and academic achievement to career efficacy and interests / K. R. Kelly // Gifted Child Quart. – 1993. – Vol. 37. – P. 59–64.

377. King D. (1988) Multiple jeopardy, multiple consciousness: The context of black feminist ideology. Signs, 14, pp.42-72.

378. Lagerspetz R.MN.J. Bjorguist K., Peltonen T. Is indirect aggression typical of females Gender differences in aggressiveness in 11-to 12-year-old children // Aggressive Behavior, 1988, v.14, p.401-414.

379. Liebkind K. Ethnic Identity – Challenging the Boundaries of Social Psychology / Liebkind K. // Social Psychology of Identity / ed. Breakwell G. M. – Surrey University Press, 1992/ – P.147–183.

380. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York, 1954. – 453 p.

381. Marsia J. E. Identity in Adolescence / Marsia J. E. // Jandbook of Adolescent Psychology / Adelson J. (ed.). – N. Y. : John Willey, 1980. – P. 213–231.

382. Moscovici S. Notes towards a description of Social Representation / Moscovici S. // *European Journal of Social Psychology*. – 1988. – Vol. 18. – P. 211–250.
383. Normal family processes / ed. Froma Walsh. – 2nd ed. – N. Y. : The Guilford Press, 1997. – 483 p.
384. Palazzoli S.–M. Paradox and counterparadox / Palazzoli S.–M., Boscolo L., Cecchin G., Pratta G. – N. Y. : Jason Aranson, 1978. – 697 p.
385. Parsons T. Family, Socialization and Interaction Process / T. Parsons, R. Bales. – Glencoe, IL : Free Press, 1955. – P. 10–26.
386. Rappoport R. Ideologies about Family Forms: Towards Diversity / R. Rappoport // *Changing Patterns of European Family Life*. – London : Routledge, 1989. – P. 15–40.
387. Shaefer E. S. A circumplex model for maternal behavior / Shaefer E. S. // *Journal of Abnormal and social psychology*. – 1959. – P. 135–226.
388. Sharma D. Revisiting an era in Germany from the perspective of adolescents in mother-headed single-parent families / Deepal Sharma, Rainer K. Silbereisen // *International journal of psychology*. – 2007. – Vol. 42, issue 1. – P. 46–58.
389. Spranger E. *Psychologie des Jugendalters*. – Reidelberg, 1966. – 165 p.
390. Stafford L. Interaction between parents and children / Stafford L., Bayer C. – Newbury Park, CA: Sage Publishers, 1993. – 321 p.
391. Stuart T. Hauser. Familial contexts of adolescent ego development / Stuart T. Hauser, Sally I. Powers, Gil G. Noam, Alan M. Jacobson Bedonna Weiss, Donna J. Follansbee // *Child development*. – 1984. – № 55. – P. 195–213.
392. Taylor C.W. Various approaches to and definitions of creativity // R. Sternberg, T. Tardif. *The nature of creativity*. - Cambridge: Cambr. Press, 1988. - P. 99-126.
393. Tajfel H. The Social identity Theory of intergroup behavior / Tajfel H., Turner J. C. ; Eds.: Worchel S., Austin W. G. // *Psychology of intergroup relations*. – Chicago: Nelson Hall, 1986. – P. 7–24.

394. Torrance E.P. Guiding creative talent. Englewood Cliffs. - N.Y.: Prentice-Hall, 1964. - IX, – 278 p.

395. Torrance E.P. Predictive validity of the Torrance Tests o Creative Thinking II Journal of creative behavior, 1972. - № 6. - P. 236-252.

Додатки

Додаток А

Таблиця А.1

**Зв'язки виокремлених параметрів стосунків батьків із мірою їхньої
задоволеності шлюбом (із застосуванням S-критерію тенденцій
Джонкіра-Терпстера)**

Результати впорядкування трьох груп сімей з різним рівнем задоволеності шлюбом за ознаками міжособистісних взаємин батьків (із застосуванням S-критерія тенденцій Джонкіра-Терпстра)										
Jonckheere-Terpstra Test(a)	автон	рольова	усц	ісц	шоі	пш	бвш	шса	епш	шзп
Number of Levels in Рівень задо	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
N	115	115	115	115	115	115	115	115	115	115
Observed J-T Statistic	3691	3623	3645	494,5	1334,5	1205,5	461	1175,5	1078,5	1197,5
Mean J-T Statistic	2089	2089	2089	2089	2089	2089	2089	2089	2089	2089
Std. Deviation of J-T Statistic	179,9	172,621	173,912	189,7888	189,3668	189,206713	190,30135	189,2357	189,5767	189,56
Std. J-T Statistic	8,904	8,8865203	8,947054	-8,40144	-3,98433	-4,6694961	-8,5548525	-4,82731	-5,3303	-4,703
Asymp. Sig. (2-tailed)	0	0	0	4,41E-17	6,77E-05	3,0194E-06	1,18E-17	1,38E-06	9,81E-08	3E-06
a	Grouping Variable: рзш									

Таблиця А.2

**Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків з рівнем
задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
усц	1,00	Count	18	39	0	57
		Std. Residual	2,1	2,6	-4,5	
	2,00	Count	4	13	0	17
		Std. Residual	,4	1,9	-2,5	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig. ^c
Interval by Interval	Pearson's R	,814	,029	14,904	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,831	,043	15,853	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків за інтимно-сексуальною шкалою з рівнем задоволеності стосунками
(із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

		рзш			Total	
		1,00	2,00	3,00		
ісц	,00	Count	0	0	4	
		Std. Residual	-,9	-1,3	2,2	
	,50	Count	0	0	12	
		Std. Residual	-1,5	-2,3	3,7	
	1,00	Count	0	0	8	
		Std. Residual	-1,2	-1,9	3,0	
	1,50	Count	1	0	4	
		Std. Residual	,3	-1,3	1,3	
	2,00	Count	0	2	11	
		Std. Residual	-1,5	-1,3	2,6	
	2,50	Count	0	2	3	
		Std. Residual	-,8	,6	-1,1	
	3,00	Count	4	15	23	
		Std. Residual	-,2	1,4	-1,5	
	3,50	Count	3	6	9	
		Std. Residual	1,0	1,0	-1,8	
	4,00	Count	1	5	6	
		Std. Residual	-,1	1,4	-1,5	
	4,50	Count	2	8	10	
		Std. Residual	,1	1,6	-1,9	
	5,00	Count	3	6	9	
		Std. Residual	1,0	1,0	-1,8	
	5,50	Count	1	4	5	
		Std. Residual	,0	1,2	-1,3	
	6,00	Count	3	3	6	
		Std. Residual	1,7	,2	-1,5	
	7,00	Count	2	0	2	
		Std. Residual	2,6	-1,0	-,8	
	7,50	Count	0	1	1	
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	8,00	Count	1	0	1	
		Std. Residual	1,8	-,7	-,6	
	9,50	Count	1	0	1	
		Std. Residual	1,8	-,7	-,6	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

	Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval Pearson's R	-,725	,043	-11,204	,000 ^c
Ordinal by Ordinal Spearman Correlation	-,759	,045	-12,407	,000 ^c
N of Valid Cases	115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків за шкалою особистісної ідентифікації з чоловіком/жінкою з рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

		рзш			Total	
		1,00	2,00	3,00		
шoi	,00	Count	0	2	2	4
		Std. Residual	-,9	,1	,5	
	,50	Count	3	8	7	18
		Std. Residual	-,2	,0	,2	
	1,00	Count	2	9	11	22
		Std. Residual	-1,1	-,3	1,1	
	1,50	Count	0	2	7	9
		Std. Residual	-1,3	-1,0	2,1	
	2,00	Count	3	2	13	18
		Std. Residual	-,2	-2,2	2,6	
	2,50	Count	2	1	0	3
		Std. Residual	1,9	-,3	-1,0	
	3,00	Count	2	6	1	9
		Std. Residual	,2	1,0	-1,2	
	4,00	Count	1	4	0	5
		Std. Residual	,0	1,2	-1,3	
	4,50	Count	2	5	0	7
		Std. Residual	,6	1,0	-1,6	
	5,50	Count	2	8	0	10
		Std. Residual	,1	1,6	-1,9	
	6,00	Count	1	0	0	1
		Std. Residual	1,8	-,7	-,6	
	6,50	Count	2	3	0	5
		Std. Residual	1,1	,5	-1,3	
	7,00	Count	2	2	0	4
		Std. Residual	1,4	,1	-1,2	
Total	Count		22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,426	,069	-5,008	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,380	,077	-4,368	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків за господарсько-
побутовою шкалою з рівнем задоволеності стосунками
(із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

		рзш			Total	
		1,00	2,00	3,00		
гпш	,00	Count	1	1	2	4
		Std. Residual	,3	-,6	,5	
	,50	Count	1	6	5	12
		Std. Residual	-,9	,2	,3	
	1,00	Count	3	5	19	27
		Std. Residual	-1,0	-2,1	3,0	
	1,50	Count	0	6	6	12
		Std. Residual	-1,5	,2	,8	
	2,00	Count	3	3	8	14
		Std. Residual	,2	-1,3	1,3	
	2,50	Count	2	4	1	7
		Std. Residual	,6	,5	-,9	
	3,00	Count	4	4	0	8
		Std. Residual	2,0	,2	-1,7	
	3,50	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	4,00	Count	1	5	0	6
		Std. Residual	-,1	1,4	-1,5	
	4,50	Count	2	2	0	4
		Std. Residual	1,4	,1	-1,2	
	5,00	Count	1	0	0	1
		Std. Residual	1,8	-,7	-,6	
	5,50	Count	1	8	0	9
		Std. Residual	-,6	1,9	-1,8	
	6,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	6,50	Count	2	4	0	6
		Std. Residual	,8	,8	-1,5	
	7,00	Count	1	2	0	3
		Std. Residual	,6	,6	-1,0	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,422	,066	-4,948	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,444	,074	-5,273	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків за батьківсько-
виховною шкалою з рівнем задоволеності стосунками
(із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
бвш	,00	Count	0	0	18	18
		Std. Residual	-1,9	-2,9	4,6	
	,50	Count	0	0	9	9
		Std. Residual	-1,3	-2,0	3,2	
	1,00	Count	0	0	8	8
		Std. Residual	-1,2	-1,9	3,0	
	1,50	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-1,3	2,2	
	2,00	Count	0	0	2	2
		Std. Residual	-,6	-1,0	1,5	
	2,50	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	3,00	Count	1	1	0	2
		Std. Residual	1,0	,1	-,8	
	4,00	Count	1	1	0	2
		Std. Residual	1,0	,1	-,8	
	4,50	Count	0	2	0	2
		Std. Residual	-,6	1,2	-,8	
	5,00	Count	1	8	0	9
		Std. Residual	-,6	1,9	-1,8	
	5,50	Count	1	4	0	5
		Std. Residual	,0	1,2	-1,3	
	6,00	Count	4	5	0	9
		Std. Residual	1,7	,5	-1,8	
	6,50	Count	1	7	0	8
		Std. Residual	-,4	1,8	-1,7	
	7,00	Count	1	3	0	4
		Std. Residual	,3	,9	-1,2	
	7,50	Count	3	4	0	7
		Std. Residual	1,4	,5	-1,6	
	8,00	Count	2	4	0	6
		Std. Residual	,8	,8	-1,5	
	8,50	Count	0	5	0	5
		Std. Residual	-1,0	1,8	-1,3	
	9,00	Count	4	5	0	9
		Std. Residual	1,7	,5	-1,8	
	9,50	Count	3	2	0	5
		Std. Residual	2,1	-,2	-1,3	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,806	,032	-14,480	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,782	,043	-13,340	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків за шкалою
соціальної активності з рівнем задоволеності стосунками
(із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

		рзш			Total	
		1,00	2,00	3,00		
шса	,00	Count	0	2	6	8
		Std. Residual	-1,2	-,9	1,9	
	,50	Count	3	2	3	8
		Std. Residual	1,2	-,9	,1	
	1,00	Count	2	11	14	27
		Std. Residual	-1,4	-,3	1,4	
	1,50	Count	3	1	7	11
		Std. Residual	,6	-1,8	1,6	
	2,00	Count	1	0	11	12
		Std. Residual	-,9	-2,3	3,2	
	2,50	Count	1	5	0	6
		Std. Residual	-,1	1,4	-1,5	
	3,00	Count	2	11	0	13
		Std. Residual	-,3	2,1	-2,2	
	4,00	Count	1	2	0	3
		Std. Residual	,6	,6	-1,0	
	4,50	Count	3	5	0	8
		Std. Residual	1,2	,7	-1,7	
	5,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	5,50	Count	1	8	0	9
		Std. Residual	-,6	1,9	-1,8	
	6,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	6,50	Count	2	1	0	3
		Std. Residual	1,9	-,3	-1,0	
	7,00	Count	3	2	0	5
		Std. Residual	2,1	-,2	-1,3	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,459	,071	-5,496	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,444	,078	-5,261	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків за емоційно-психотерапевтичною шкалою з рівнем задоволеності стосунками
(із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

		рзш			Total	
		1,00	2,00	3,00		
епш	,00	Count	0	1	7	8
		Std. Residual	-1,2	-1,4	2,5	
	,50	Count	1	8	6	15
		Std. Residual	-1,1	,5	,3	
	1,00	Count	4	5	13	22
		Std. Residual	-,1	-1,6	1,8	
	1,50	Count	1	6	7	14
		Std. Residual	-1,0	-,1	,9	
	2,00	Count	2	4	4	10
		Std. Residual	,1	-,2	,2	
	2,50	Count	0	4	4	8
		Std. Residual	-1,2	,2	,7	
	3,00	Count	5	9	0	14
		Std. Residual	1,4	1,1	-2,2	
	3,50	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	4,00	Count	1	4	0	5
		Std. Residual	,0	1,2	-1,3	
	4,50	Count	3	5	0	8
		Std. Residual	1,2	,7	-1,7	
	5,00	Count	1	1	0	2
		Std. Residual	1,0	,1	-,8	
	5,50	Count	1	2	0	3
		Std. Residual	,6	,6	-1,0	
	6,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	6,50	Count	1	1	0	2
		Std. Residual	1,0	,1	-,8	
	7,00	Count	2	0	0	2
		Std. Residual	2,6	-1,0	-,8	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,497	,066	-6,087	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,492	,069	-6,010	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника узгодженості сімейних цінностей батьків за шкалою
зовнішньої привабливості з рівнем задоволеності стосунками
(із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

		рзш			Total	
		1,00	2,00	3,00		
шзп	,00	Count	0	3	7	10
		Std. Residual	-1,4	-,7	1,8	
	,50	Count	2	9	5	16
		Std. Residual	-,6	,7	-,3	
	1,00	Count	2	5	12	19
		Std. Residual	-,9	-1,2	2,0	
	1,50	Count	2	7	10	19
		Std. Residual	-,9	-,5	1,2	
	2,00	Count	1	3	5	9
		Std. Residual	-,6	-,5	1,0	
	2,50	Count	4	6	2	12
		Std. Residual	1,1	,2	-1,1	
	3,00	Count	3	5	0	8
		Std. Residual	1,2	,7	-1,7	
	4,00	Count	2	1	0	3
		Std. Residual	1,9	-,3	-1,0	
	4,50	Count	1	3	0	4
		Std. Residual	,3	,9	-1,2	
	5,00	Count	0	2	0	2
		Std. Residual	-,6	1,2	-,8	
	5,50	Count	2	6	0	8
		Std. Residual	,4	1,3	-1,7	
	6,50	Count	2	2	0	4
		Std. Residual	1,4	,1	-1,2	
	7,00	Count	1	0	0	1
		Std. Residual	1,8	-,7	-,6	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,447	,064	-5,318	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,444	,070	-5,269	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника автономності батьків з рівнем задоволеності стосунками
(із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
автономн	1,00	Count	13	23	0	36
		Std. Residual	2,3	1,7	-3,6	
	2,00	Count	9	29	0	38
		Std. Residual	,6	2,9	-3,7	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,584	,035	13,440	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,670	,045	15,132	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

**Зв'язок показника рольової адекватності батьків із рівнем задоволеності
стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)**

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
рольова	1,00	Count	18	41	0	59
		Std. Residual	2,0	2,8	-4,6	
	2,00	Count	4	11	0	15
		Std. Residual	,7	1,6	-2,3	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,481	,029	14,818	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,582	,044	15,762	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника емпатичної наповненості стосунків із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
Емпат.	1,00	Count	1	0	0	1
		Std. Residual	1,8	-,7	-,6	
	2,00	Count	21	52	0	73
		Std. Residual	1,9	3,3	-5,1	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,583	,014	18,169	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,599	,024	21,952	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника узгодженості виховних підходів батьків за рівнем протекції із задоволеністю стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
сувп1	1,00	Count	1	0	0	1
		Std. Residual	1,8	-,7	-,6	
	2,00	Count	21	52	0	73
		Std. Residual	1,9	3,3	-5,1	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,633	,014	18,169	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,652	,024	21,952	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника узгодженості виховних підходів батьків за повнотою задоволення потреб дитини із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
сувп2	1,00	Count	4	5	0	9
		Std. Residual	1,7	,5	-1,8	
	2,00	Count	18	47	0	65
		Std. Residual	1,6	3,2	-4,8	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,521	,035	14,208	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,564	,037	18,217	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Таблиця А.15

Зв'язок показника узгодженості виховних підходів батьків за ступенем пред'явлення вимог із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
сувп3	1,00	Count	4	4	0	8
		Std. Residual	2,0	,2	-1,7	
	2,00	Count	18	48	0	66
		Std. Residual	1,5	3,3	-4,9	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,543	,034	14,842	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,572	,035	18,969	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника узгодженості виховних підходів батьків за ступенем заборон із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
сувп4	1,00	Count	3	5	0	8
		Std. Residual	1,2	,7	-1,7	
	2,00	Count	19	47	0	66
		Std. Residual	1,8	3,1	-4,9	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,502	,036	13,810	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,591	,038	17,836	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника узгодженості виховних підходів батьків за суворістю санкцій із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
сувп5	1,00	Count	3	7	0	10
		Std. Residual	,8	1,2	-1,9	
	2,00	Count	19	45	0	64
		Std. Residual	1,9	3,0	-4,8	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,477	,037	12,808	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,542	,042	16,599	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника узгодженості виховних підходів батьків за стійкістю дотримання обраного стилю виховання із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

Crosstab

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
сувп6	1,00	Count	3	5	0	8
		Std. Residual	1,2	,7	-1,7	
	2,00	Count	19	47	0	66
		Std. Residual	1,8	3,1	-4,9	
	3,00	Count	0	0	41	41
		Std. Residual	-2,8	-4,3	6,9	
Total		Count	22	52	41	115

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,579	,036	13,810	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,621	,038	17,836	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

- a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
 c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника задоволеності шлюбом у жінок із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
зшж	15,00	Count	1	1	0	2
		Std. Residual	1,0	,1	-,8	
	16,00	Count	1	1	0	2
		Std. Residual	1,0	,1	-,8	
	17,00	Count	4	3	0	7
		Std. Residual	2,3	-,1	-,1,6	
	18,00	Count	1	3	0	4
		Std. Residual	,3	,9	-,1,2	
	19,00	Count	5	7	0	12
		Std. Residual	1,8	,7	-,2,1	
	20,00	Count	4	2	0	6
		Std. Residual	2,7	-,4	-,1,5	
	21,00	Count	0	6	0	6
		Std. Residual	-,1,1	2,0	-,1,5	
	22,00	Count	2	9	0	11
		Std. Residual	-,1	1,8	-,2,0	
	23,00	Count	1	5	0	6
		Std. Residual	-,1	1,4	-,1,5	
	24,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	25,00	Count	0	2	0	2
		Std. Residual	-,6	1,2	-,8	
	26,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	27,00	Count	1	2	1	4
		Std. Residual	,3	,1	-,4	
	28,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	29,00	Count	1	2	1	4
		Std. Residual	,3	,1	-,4	
	30,00	Count	0	2	1	3
		Std. Residual	-,8	,6	-,1	
	31,00	Count	0	2	2	4
		Std. Residual	-,9	,1	,5	
	32,00	Count	1	2	0	3
		Std. Residual	,6	,6	-,1,0	
	33,00	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-,1,3	2,2	
	34,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	37,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	39,00	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-,1,3	2,2	
	40,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	41,00	Count	0	2	2	2
		Std. Residual	-,6	-,1,0	1,5	
	42,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	43,00	Count	0	0	6	6
		Std. Residual	-,1,1	-,1,6	2,6	
	44,00	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-,1,3	2,2	
	45,00	Count	0	0	3	3
		Std. Residual	-,8	-,1,2	1,9	
	46,00	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-,1,3	2,2	
	47,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	48,00	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-,1,3	2,2	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,640	,027	13,829	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,673	,038	13,823	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Зв'язок показника задоволеності шлюбом у чоловіків із рівнем задоволеності стосунками (із застосуванням методу Хі-квадрат)

			рзш			Total
			1,00	2,00	3,00	
зшч	15,00	Count	0	2	0	2
		Std. Residual	-,6	1,2	-,8	
	16,00	Count	1	1	0	2
		Std. Residual	1,0	,1	-,8	
	17,00	Count	2	6	0	8
		Std. Residual	,4	1,3	-1,7	
	18,00	Count	4	5	0	9
		Std. Residual	1,7	,5	-1,8	
	19,00	Count	1	8	0	9
		Std. Residual	-,6	1,9	-1,8	
	21,00	Count	6	9	0	15
		Std. Residual	1,8	,9	-2,3	
	22,00	Count	2	4	0	6
		Std. Residual	,8	,8	-1,5	
	23,00	Count	3	4	0	7
		Std. Residual	1,4	,5	-1,6	
	24,00	Count	0	2	0	2
		Std. Residual	-,6	1,2	-,8	
	27,00	Count	0	1	0	1
		Std. Residual	-,4	,8	-,6	
	28,00	Count	2	3	0	5
		Std. Residual	1,1	,5	-1,3	
	29,00	Count	0	2	0	2
		Std. Residual	-,6	1,2	-,8	
	30,00	Count	0	2	2	4
		Std. Residual	-,9	,1	,5	
	31,00	Count	0	3	1	4
		Std. Residual	-,9	,9	-,4	
	32,00	Count	1	0	3	4
		Std. Residual	,3	-1,3	1,3	
	33,00	Count	0	0	2	2
		Std. Residual	-,6	-1,0	1,5	
	34,00	Count	0	0	2	2
		Std. Residual	-,6	-1,0	1,5	
	35,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	36,00	Count	0	0	3	3
		Std. Residual	-,8	-1,2	1,9	
	37,00	Count	0	0	2	2
		Std. Residual	-,6	-1,0	1,5	
	38,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	39,00	Count	0	0	3	3
		Std. Residual	-,8	-1,2	1,9	
	40,00	Count	0	0	1	1
		Std. Residual	-,4	-,7	1,1	
	41,00	Count	0	0	3	3
		Std. Residual	-,8	-1,2	1,9	
	42,00	Count	0	0	2	2
		Std. Residual	-,6	-1,0	1,5	
	43,00	Count	0	0	3	3
		Std. Residual	-,8	-1,2	1,9	
	44,00	Count	0	0	2	2
		Std. Residual	-,6	-1,0	1,5	
	45,00	Count	0	0	2	2
		Std. Residual	-,6	-1,0	1,5	
	46,00	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-1,3	2,2	
	48,00	Count	0	0	4	4
		Std. Residual	-,9	-1,3	2,2	
Total	Count	22	52	41	115	

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,561	,028	12,475	,000 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,545	,047	11,861	,000 ^c
N of Valid Cases		115			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Таблиця Б.1

**Значущі відмінності показників особистісного розвитку дітей
(за результатами дисперсійного аналізу)**

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
сжо	Between Groups	32062,388	2	16031,194	104,745	,000
	Within Groups	17141,577	112	153,050		
	Total	49203,965	114			
автономнДі	Between Groups	795,465	2	397,732	112,759	,000
	Within Groups	395,057	112	3,527		
	Total	1190,522	114			
інформовДі	Between Groups	338,212	2	169,106	16,754	,000
	Within Groups	1130,449	112	10,093		
	Total	1468,661	114			
прийнятДіти	Between Groups	600,291	2	300,145	67,300	,000
	Within Groups	499,500	112	4,460		
	Total	1099,791	114			
планувДіти	Between Groups	453,062	2	226,531	31,717	,000
	Within Groups	799,929	112	7,142		
	Total	1252,991	114			
емоцтавл	Between Groups	338,433	2	169,216	60,825	,000
	Within Groups	308,804	111	2,782		
	Total	647,237	113			
ІВ	Between Groups	86,597	2	43,298	430,525	,000
	Within Groups	11,264	112	,101		
	Total	97,861	114			
ПКС	Between Groups	26,383	2	13,191	.	.
	Within Groups	,000	112	,000		
	Total	26,383	114			
ОРД	Between Groups	43,073	2	21,536	96,095	,000
	Within Groups	25,101	112	,224		
	Total	68,174	114			

Значущі відмінності сімей з різним рівнем задоволеності шлюбом за ознаками особистісного розвитку дітей (із застосуванням S-критерія тенденцій Джонкіра-Терпстра)

Jonckheere-Terpstra Test(a)	автоном	сжо	інформов	прийнятД	планувДі	емоцствл	ІВ	РКС	ОРД
Number of Levels in Рівень задо	3	3	3	3	3	3	3	3	3
N	115	115	115	115	115	114	115	115	115
Observed J-T Statistic	3732	3557	2958	3400	3306,5	3295	3649	3606	3389
Mean J-T Statistic	2089	2089	2089	2089	2089	2057,5	2089	2089	2089
Std. Deviation of J-T Statistic	189,8	190,85843	189,8912	189,3972	188,6294	185,731676	171,92541	158,3814	176,5589
Std. J-T Statistic	8,654	7,691565	4,576306	6,92196	6,454456	6,66283762	9,0737023	9,578148	7,362984
Asymp. Sig. (2-tailed)	0	1,465E-14	4,73E-06	4,45E-12	1,09E-10	2,6859E-11	0	0	1,8E-13
a	Grouping Variable: рзш								

Таблиця Б.3

Значущі відмінності між сім'ями за шкалою «рівень автономності» показника актуалізації професійного самовизначення дітей (за результатами багаторангового тесту Дункана, ANOVA)

автономДі

Duncan^{a,b}

рзш	N	Subset for alpha = .05		
		1	2	3
1,00	22	8,4091		
2,00	52		9,5962	
3,00	41			14,6585
Sig.		1,000	1,000	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

- Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.
- The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

Значущі відмінності між сім'ями за шкалою «інформованість» показника актуалізації професійного самовизначення дітей (за результатами багаторангового тесту Дункана, ANOVA)

інформовДі

Duncan^{a,b}

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
1,00	22	10,8182	
2,00	52	11,0192	
3,00	41		14,5366
Sig.		,796	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

- a. Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.
- b. The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

Значущі відмінності між сім'ями за шкалою «прийняття рішення» показника актуалізації професійного самовизначення дітей (за результатами багаторангового тесту Дункана, ANOVA)

прийнятДіти

Duncan^{a,b}

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
2,00	52	10,0962	
1,00	22	10,1364	
3,00	41		14,8780
Sig.		,938	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

- a. Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.
- b. The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

**Значущі відмінності між сім'ями за шкалою «планування» показника
актуалізації професійного самовизначення дітей (за результатами
багаторангового тесту Дункана, ANOVA)**

планувДіти

Duncan^{a,b}

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
1,00	22	9,5000	
2,00	52	10,7115	
3,00	41		14,3902
Sig.		,065	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

- a. Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.
- b. The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

**Значущі відмінності між сім'ями за шкалою «емоційне ставлення» показника
актуалізації професійного самовизначення дітей (за результатами
багаторангового тесту Дункана, ANOVA)**

емоцставл

Duncan^{a,b}

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
1,00	22	10,1818	
2,00	51	10,3725	
3,00	41		13,9024
Sig.		,641	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

- a. Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,537.
- b. The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

Значущі відмінності між сім'ями за ознакою сформованості смисложиттєвих орієнтацій дітей (результати багаторангового тесту Дункана, ANOVA)

Duncan сжо

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
1,00	22	77,4091	
2,00	52	77,6154	
3,00	41		112,4146
Sig.		,946	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

a Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.

b The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

Значущі відмінності між сім'ями за ознакою сформованості Я-концепції особистості дітей (показник – індекс валентності) (результати багаторангового тесту Дункана, ANOVA)

IB

Duncan^{a,b}

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
1,00	22	1,1364	
2,00	52	1,2115	
3,00	41		3,0000
Sig.		,333	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

a. Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.

b. The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

Значущі відмінності між сім'ями за ознакою сформованості Я-концепції особистості дітей (показник – рівень когнітивної складності) (результати багаторангового тесту Дункана, ANOVA)

PKC

Duncan

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
2,00	52	1,2882	
1,00	22	1,3282	
3,00	41		2,7610
Sig.		,681	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.

The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

Таблиця Б.11

Значущі відмінності між сім'ями за рівнем задоволеності шлюбом та загальним показником особистісного розвитку дитини (результати багаторангового тесту Дункана, ANOVA)

ОРД

Duncan ^{a,b}

рзш	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
2,00	52	1,2692	
1,00	22	1,3182	
3,00	41		2,5610
Sig.		,672	1,000

Means for groups in homogeneous subsets are displayed.

a. Uses Harmonic Mean Sample Size = 33,679.

b. The group sizes are unequal. The harmonic mean of the group sizes is used. Type I error levels are not guaranteed.

Анкета для самозвітування батьків – учасників циклу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних вебінарів для батьків «В моїй сім'ї гармонія»

1. Чи усвідомили Ви особливості впливу Ваших батьківських сімей на побудову Ваших стосунків в подружжі (в контексті виховання, позитивних якостей, принципів та традицій)?
А) так;
Б) ні;
В) власна відповідь.
2. Чи помітили Ви позитивні зміни в стосунках з чоловіком/жінкою?
А) так;
Б) ні;
В) власна відповідь.
3. Єдність подружжя – це про Вас та Вашу кохану людину?
А) так;
Б) ні;
В) власна відповідь.
4. Чи відчуваєте Ви надмірну залежність (автономність) від коханої людини?
А) так;
Б) ні;
В) власна відповідь.
5. Чи задоволені Ви розподілом ролей у вашій сім'ї?
А) так;
Б) ні;
В) власна відповідь.
6. Чи знаєте Ви власну «мову любові»?
А) так;
Б) ні;

В) власна відповідь.

7. Чи знаєте Ви «мову любові» свого чоловіка/жінки?

А) так;

Б) ні;

В) власна відповідь.

8. Чи легше Вам стало долати конфліктні ситуації з чоловіком/ жінкою?

А) так;

Б) ні;

В) власна відповідь.

9. Чи узгоджені Ваші з чоловіком/жінкою підходи до виховання Вашої дитини?

А) так;

Б) ні;

В) власна відповідь.

10) Чи вважаєте Ви свої стосунки з чоловіком/ жінкою гармонійними?

А) так;

Б) ні;

В) власна відповідь.

11) На Вашу думку, чи покращилися показники особистісного розвитку Вашої дитини (зміцнення ціннісних орієнтацій; формування Я-концепції; актуалізація професійного самовизначення).

А) так;

Б) ні;

В) власна відповідь.

Дякуємо Вам за довіру та відповіді!

Нехай у Ваших сімейних стосунках завжди пануватиме гармонія!

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Лабораторія психології навчання

ПРЕЗЕНТАЦІЯ

інформаційно-просвітницького та психокорекційного
он-лайн курсу
вебінарів для батьків

«В моїй сім'ї – гармонія»

Підготувала:

в межах дисертаційного дослідження на тему:
“Гармонійні стосунки батьків як чинник
особистісного розвитку дитини”

ОЛЕНА ЧАНЦЕВА-КОВАЛЕНКО

КИЇВ- 2016

Серія 1. «Гармонійні стосунки: міф чи реальність»

Основні загрози гармонійним стосункам подружжя

- **егоїзм** - це самолюбство, переважання власних інтересів, нехтування потребами іншого);
- **образа** – негативно забарвлене переживання, пов'язане з емоціями гніву, несправедливості, жалю до себе;
- **безвідповідальність** - відсутність відповідальності внаслідок недостатнього усвідомлення або неготовності (небажання) взяти її на себе

Любові вирішення основних загроз гармонійним стосункам подружжя

- **жертвовність** - це здатність до самопожертви, прагнення до добра оточуючих, інколи навіть за рахунок власних інтересів, увага до потреб інших людей;
- **вміння й бажання прощати та просити вибачення** - здатність залишати почуття образи і бажання помсти, а також повернення до попереднього рівня стосунків.;
- **відповідальність** - здатність бути уважним та обов'язковим по відношенню до оточуючих, тримання слова

“Безвідповідальність
породжує поверххневність”
А. Енштейн

Стосунки подружжя (батьків) – щоденна
праця, без вихідних, та перерви на обід, 24 години
на добу, 365 днів в році

**УВАГА!
СТАТИСТИКА!
В Україні
більше 50% сімей
розпадаються!**

«Найпрекрасніша людина тоді, коли вона просить вбачення або прощає»
Ж.-П. Ріхтер

ПОРАДИ ПОДРУЖЖЮ

ЯК ПРОСИТИ ПРОБАЧЕННЯ ТА ЯК ПРОЩАТИ

Коли просите пробачення:

1. Зізнавайтесь, що були не праві:
“Я був неправий, коли сказав/зробив (не сказав/ не зробив)....”
2. Дайте зрозуміти, що шкодуєте про зроблене: “Я дуже жалкую через те, що спричинила тобі біль, зробивши.....”
3. Попросіть вибачення (будьте при цьому конкретні): “Ти вибачиш мені за....?”

Коли пробачаєте:

1. Подякуйте рідній людині за те, що вона просить пробачення:
“Дякую тобі за те, що ти просиш пробачення в мене”
2. Будьте конкретні в тому, за що ви пробачаєте: “Я пробачаю тебе за те, що ти...”
3. Висловіть свою готовність відшукати шляхи примирення:
“Давай продовжувати працювати над гармонійністю наших стосунків?”

Гармонійні стосунки

Серія 1. «Гармонійні стосунки: міф чи реальність»

Домашнє завдання на тиждень № 1 для батьків:

1. Разом проаналізуйте, які стосунки були між вашими батьками (запишіть відповіді у зошит)

4. Дайте відповідь на запитання: чи ваша сім'я знаходиться під захистом «кола гармонійності» ваших стосунків? Якщо так - намалюйте його. Яке воно: міцне, середнє або слабке?

5. Подумайте з чоловіком/дружиною: чи вмієте ви прощати один одного та просити пробачення?

6. Подумайте з чоловіком/дружиною: яка загроза (егоїзм, образа або безвідповідальність) є найбільшою для ваших стосунків?

7. Намалюйте в зошиті спільну з чоловіком/дружиною схему бажаних змін ваших стосунків

2. Разом проаналізуйте: яку проблему ви привнесли в свої стосунки чоловіком/дружиною з батьківської сім'ї?

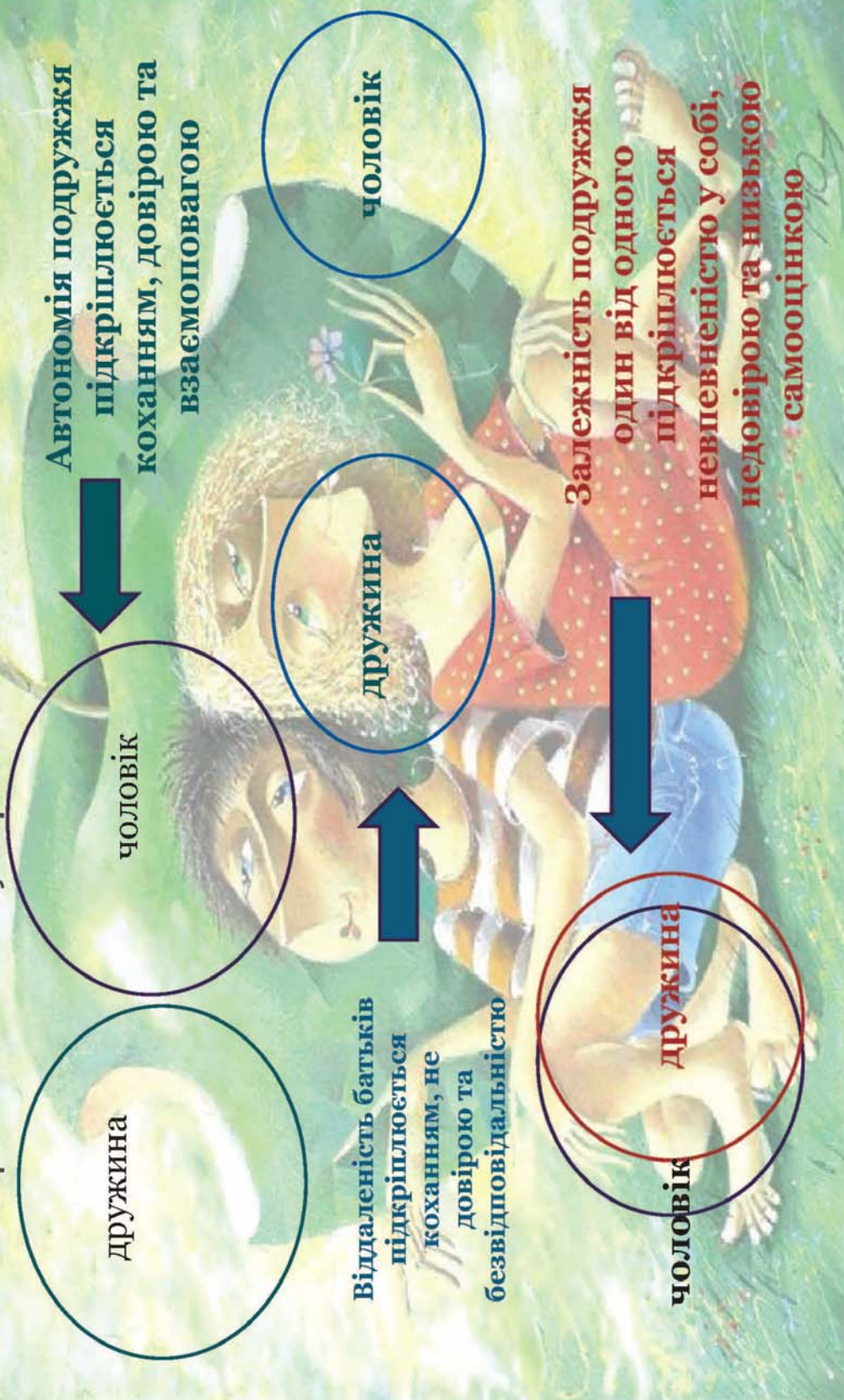
3. Разом проаналізуйте: які позитивні принципи і традиції ви привнесли в свої стосунки чоловіком/дружиною з батьківської сім'ї?

Серія 2. «Гармонійні стосунки: єдність або розділення»

Стосунки батьків - духовний організм, який страждає й може загинути при відсутності належного догляду та при його значному перебільшенні

“Шлюб без кохання -
суцільна каторга”
Жорж Санд

Серія 2. «Гармонійні стосунки: єдність або розділення»

Різне минуле подружжя

Різні характери та темпераменти

Різні очікування від сімейного життя

Шкідливі звички

“Для одних сім’я – прихисток від життєвих негараздів, для інших – театр військових дій”.
Ілля Шевелєв

Конфлікти подружжя (батьків)

Почини конфліктів:

єдність або відчуження?

1. завжди робити перший крок для примирення;
  2. прагнути під час конфлікту досягти єдності, а не відчуження;
  3. під час конфлікту поводитись коректно, тримаючи себе під контролем;
  4. з любов'ю та повагою говорити про неправильну поведінку близької людини;
  5. вміти бачити свої помилки.
1. небажання переступити через власну гордість і зробити крок назустріч примиренню;
  2. втрата самоконтролю та перехід на образи;
  3. бажання помститися за нанесені образи під час конфлікту;
  4. здатність не бачити власних помилок та перебільшувати помилки іншого.

“Щасливий шлюб – це шлюб, в якому чоловік розуміє кожне слово, яке не сказала жінка”
Альфред Хічкок

Поради батькам щодо вирішення конфліктів

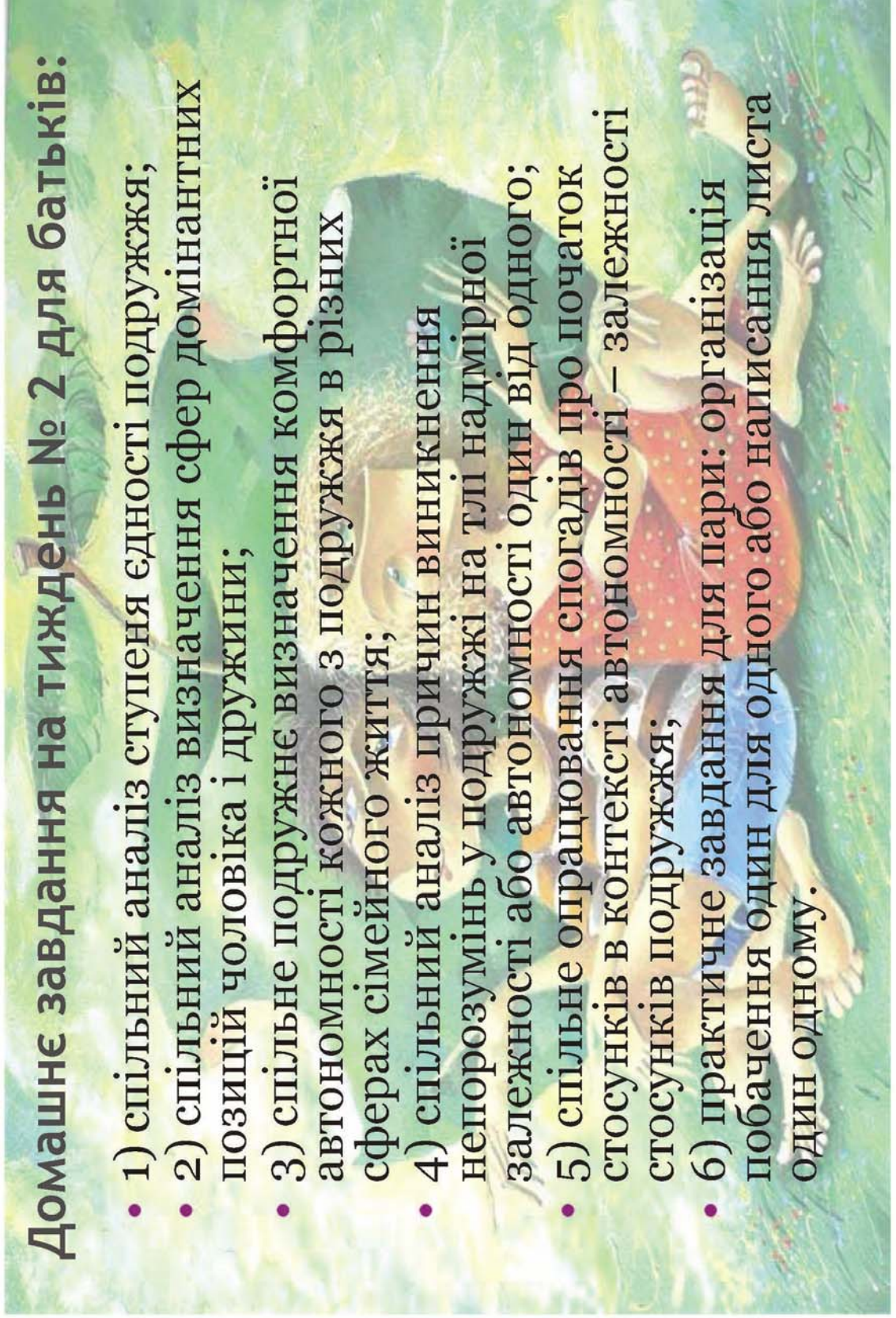
1. Сфокусуйтеся на вирішенні тільки одного питання, а не на обговоренні декількох конфліктів.
2. Краще говорити “В цій ситуації ти ведеш себе нестримано!”, аніж “Ти такий нестриманий!”. Іншими словами, говоріть про те, що ваша рідна людина зробила, а не яка вона!
3. Говоріть про конкретні деталі, уникаючи узагальнення.
4. Говоріть про свої почуття, починаючи зі слів “я” або “мені”, а не “ти”. Скажіть, наприклад, наступне: “Мені було боляче, коли ти сказав “це”, а не “Ти сильно мене ранила, коли сказала це”.
5. Констатуйте факти, а не говоріть про мотиви: “Ти зробив це і ось це”, а не “Ти зробив це і це, через те, що хотів зробити мені боляче”.
6. Шукайте шляхи до взаєморозуміння, а не з'ясовуйте – хто правий, а хто – ні.
7. Пам'ятайте істину – в конфліктах завжди винні обидва.

Домашнє завдання на тиждень № 2 для батьків:

- 1) спільний аналіз ступеня єдності подружжя;
- 2) спільний аналіз визначення сфер домінантних позицій чоловіка і дружини;
- 3) спільне подружнє визначення комфортної автономності кожного з подружжя в різних сферах сімейного життя;
- 4) спільний аналіз причин виникнення непорозумінь у подружжі на тлі надмірної залежності або автономності один від одного;
- 5) спільне опрацювання спогадів про початок стосунків в контексті автономності – залежності стосунків подружжя;
- 6) практичне завдання для пари: організація побачення один для одного або написання листа один одному.

Серія 3. «Гармонійні стосунки: сімейні ролі»

Функції чоловіка по відношенню до

жінок:

оберігати

Далі мучить, поважає, любить, розуміє, захищає

розуміти

бути здатним як брати всю відповідальність за сім'ю і стосунки на себе, так і ділити цю відповідальність з дружиною

любити

немовля

хлопчик

мужчина

чоловік

батько

Стадії дозрівання чоловіка-батька

Функції чоловіка по відношенню до

дітей:

любити

піклуватися

прощати

приймати

ПОРАДИ БАТЬКОВІ

1. Кожного дня доводьте жінці та дітям свою любов (словами, вчинками, відношенням).
2. Пам'ятайте, що для жінки життєво важливим є СПІЛКУВАННЯ, тому приділяйте цьому достатньо часу.
3. Допоможіть жінці відчувати себе стабільно й спокійно.

«Справжній чоловік складається з мужа та чину»
А.П. Чехов

2018

Серія 3. «Гармонійні стосунки: сімейні ролі»

Функції жінки по відношенню до чоловіка:

виявляти повагу по відношенню до чоловіка

Дівчина любить, поважує

уникати боротьби за владу, орієнтуватися на партнерство у стосунках

немовля

Дівчинка

дівчина

жінка

матір

Стадії дозрівання жінки-матері

підтримувати фізичний контакт

любити та приймати

Функції жінки по відношенню до дітей:

підтримувати фізичний контакт

Жіночі секрети гармонізації стосунків:

1. завжди говорити про свого чоловіка тільки з повагою;
2. стати другом для свого чоловіка;
3. залишатися цікавою, жіночною і неосяжною для свого чоловіка.

“Руки доброї жінки, що обвивають шию свого чоловіка, - це рятівне коло, яке йому доля кинула з неба”
Д.К. Джером

Скарпетка

2008

Домашнє завдання на тиждень № 3 для батьків:

- 1) спільна графо-фіксація батька та матір спогадів про їхні батьківські родини;
- 2) спільний аналіз позитивних та негативних якостей, набутих чоловіком і дружиною з дитинства й до сьогодні;
- 3) оцінка подружжям себе в ролях матері, жінки та відповідно батька, чоловіка;
- 4) спільний перелік функцій, які, на думку подружжя, мають виконуватися ними в сім'ї;
- 5) провести «переоблік сімейних ролей»: завершити його створенням «Сімейного статуту відносин».

«Любов – це ніщо
інше, як бажання
щастя іншій
людині»
Д. Юм

«Мова любові» – найбільш
зрозумілий та прийнятний спосіб
для людини висловлювати та
приймати любов

5 ОСНОВНИХ ВИДІВ ЛЮБОВІ

Домашнє завдання на тиждень № 4 для батьків:

- 1) завдання на перелічення чоловіком і дружиною відомих їм способів виявлення любові;
- 2) завдання на відстеження подружжям способів любові, які зазвичай проявляються кожним з них в сім'ї по відношенню один до одного;
- 3) спільне практичне завдання на словесне висловлювання почуттів любові один одному;
- 4) визначення «мови любові» власної та свого подружнього партнера;
- 5) спільне складання подружжям «Набору улюблених якостей моєї жінки (чоловіка)»;
- 6) спільне практичне завдання для батьків: намалювати кожному рівень наповненості любові та співпереживання один до одного (на прикладі уявної амфори).

Австралія 15

Спільні духовні цінності батьків, здатні гармонізувати стосунки:

- **цінність подяки** (здатність людини дарувати щастя та добро іншим. Якщо ця цінність буде демонструватися подружжям по відношенню один до одного, їх стосунки мають всі шанси стати більш гармонійними, а їхні діти матимуть наочний приклад подяки, вмітимуть цінувати батьків, вчителів, друзів);
- **цінність поваги** (почуття шанобливого ставлення до себе та оточуючих, яке базується на визнанні досягнень, високих якостей тощо);
- **цінність прощення** (цінність є ключовою для подружжя і здатна гармонізувати найскладніші стосунки. Так, прощення – готовність залишити почуття образи та бажання помститися, а також повернутися до попереднього рівня взаємостосунків. Однак ця цінність – найбільш складна в реалізації).

Табл. 1. Різниця у життєвих цінностях двох поколінь
(за матеріалами Байлюк К. та Байлюк М.)

№	Ставлення	Батьки	Діти	Коментарі
1	До роботи	Трудоголіки	Літні або нестаранні	Діти не побачили результативності копійки праці батьків (соціальна незахищеність пенсіонерів, безробіття, маленька заробітна плата)
2	До допомоги	Намагаються допомагати дітям	Потребують допомоги від батьків	У дітей не розміг кордони відповідальності за власне життя
3	До дітей/батьків	Почувають себе винними через те, що мало уваги приділяли дітям	Користуються цим і маніпулюють батьками	Батькам необхідно просити пробачення у дітей за нестачу часу для їх виховання і відчуття себе вільними
4	До керівництва	Покірні та панолюбіві	Високомірні	Байдужість батьків зробила дітей егоїстами
5	До обов'язків	Віддані роботі	Безвідповідальні	Батьки огорджували дітей від відповідальності, виконуючи за них роботу, аби їм легше жилося
6	До дорослості	Рання самостійність (з 15-16 років)	Загальмована самостійність (до 30 років та пізніше)	Батьки створюють умови для уповільненого розвитку та безвідповідальності дітей
7	До сім'ї	Ранні та середні шлюби	Пізні та громадянські шлюби. Терпляче ставлення до нетрадиційних сексуальних орієнтацій	Страх дітей перед відповідальністю, небажання утискати себе, пристосовуватися до партнера
8	До майбутнього після навчання	Прагнення до зростання та розвитку, здатність мріяти та планувати, бажання жити окремо від батьків.	Відсутність планів та цілей на життя, байдужість, бажання повернутися додому до знаходження роботи та створення власної сім'ї	Надмірна опіка батьків і прийняття рішення за дітей блокує їх особистісний розвиток
9	До відпочинку	Час, аби працювати	Час, аби відпочивати	Матеріальний достаток не дає можливості дітям мріяти та реалізовувати себе в будь-якій сфері діяльності
10	До очікування	Діти вирости, час отримати заслужений відпочинок	«Живемо в своє задоволення, батьки прогують»	Діти не навчені брати за себе відповідальність і планувати своє життя

Домашнє завдання на тиждень № 5 для подружжя (батьків)

- 1) спільне завдання на перелічення подружжям цінностей, які були привиті їм ще з дитинства;
- 2) спільний аналіз подружжям цінностей, які, на їхню думку, найбільш притаманні їм;
- 3) спільний аналіз подружжям (батьками) цінностей, які притаманні їхній дитині;
- 4) спільне практичне завдання для батьків: у разі виникнення конфліктної ситуації в подружжі – поступитися власними інтересами заради відновлення миру. Обговорити свої відчуття з партнером;
- 5) спільне практичне завдання для подружжя: намалювати уявну схему «Кордони моїх цінностей» - визначити для себе та ознайомити один одного щодо головних цінностей, якими вкрай важко поступатися.

Серія 6. «Гармонійні стосунки: ми - БАТЬКИ»

Хале хороше - татан тоу еуеаеае

“Ті, хто виховують, мають самі
бути виховані”
К. Маркс

Виховна єдність батьків – сукупність поглядів матері та батька, їх цілей, методів, інтересів та інших особливостей, що мають вплив на виховання ними дітей.

Шляхи досягнення виховної єдності:

- 1) зберігаючи власні особистісні нахили та уподобання, погляди та цінності, подружжя має дійти єдиної думки щодо виховання дитини;
- 2) власні стосунки, особливо під час їх загострень, з'ясовувати тільки наодинці, в жодному разі не в присутності дітей;
- 3) якщо так трапилося, що дитина стала свідком сварки, зберігати повагу один до одного та проявляти стриманість у висловлюваннях;
- 4) допоки не вдасться здолати образу і бажання помститися, в жодному разі не намагатися з'ясувати стосунки;
- 5) встановити сімейне правило: народження та виховання дітей мають ще більше об'єднувати подружжя і в жодному разі не дисгармонізувати стосунки;
- 6) пам'ятати, що матір та батько – одна команда з єдиними думками, напрямом руху, цілями.

60Pchinka.E

Домашнє завдання на тиждень № 6 для батьків

- 1) обговорити методи виховання в батьківських ролинах та визначитись з тим, що варто перейняти, а що - варто поступово трансформувати;
- 2) відслідкувати, скільки разів за тиждень під час конфлікту подружжя присутня дитина і як це впливає на перебіг конфлікту і на емоційний стан його учасників і дитини;
- 3) спільно обговорити бажаний розподіл обов'язків у вихованні дитини між матір'ю та батьком, оформити ці обов'язки у таблицю, де штриховкою показати зони відповідальності;
- 4) влаштувати сімейний пікнік з дитиною, під час якого пограти в гру «Виховання».

Серія 7. «Гармонійні стосунки: як їх зберегти»

- **вміння відчувати людину, яка поруч з тобою, радіти за неї;**
- **разом прожити радіщі і труднощі; прагнення йти назустріч один одному;**

ПОДРУЖНЯ

ЛЮБОВ – ЦЕ...

- **відкинувши свій егоцентризм, бажати жити все своє життя заради добра і щастя іншої людини, яку ти кохаєш, бути здатним віддати власне життя заради неї.**

Така любов не має кінця, не стає меншою з часом, а навпаки – стає більш міцною та глибокою.

Любов може залишити людину, яка перестає на неї заслуговувати, перестає кожного дня працювати над взаєминами й у такий спосіб практикувати любов.

ЛЮБИТИ – ДІЄСЛОВО АКТИВНЕ, ЯКЕ ОЗНАЧАЄ – ВИРІШИТИ ТА ДІЯТИ!!!!

Табл. 2. Відмінності між почуттям закоханості та любов'ю як підґрунтям гармонійних стосунків батьків (за А.Й. Буковинським)

№	Ознаки	Коротка характеристика любові	Коротка характеристика закоханості
1	Час	Любов росте поступово, а великий ріст потребує часу. Вона базується на взаємовідносинах, турботі, знанні характеру іншої особи, а не на першому враженні	Закоханість може з'явитися раптово, з часом охолоджується і зменшується
2	Знання людини	Любов проростає з оцінки всіх відомих якостей іншої людини. Людина, яка любить, прагне до глибокого пізнання. Вона хоче пізнати потреби, бажання, надії і мрії коханої особи, адже вона хоче зробити все, щоб здійснити їх	Закоханість може виникнути на підставі тільки однієї або кількох якостей. Закохана людина живе в уявному світі, вона вважає, що об'єкт її прихильності – ідеальний, досконалий і повністю їй відданий
	Центр уваги	Любов зосереджена на іншій людині, вона виходить за межі себе, вона щиро ділиться	Закоханість зосереджена на собі: «Як би мені краще виглядати?», «Що я відчуваю?», а не «Як допомогти іншому почувати себе добре?»
4	Посвята одній людині	Справжня подружня любов адресована тільки одній людині	Закоханим можна бути одночасно в декількох осіб
5	Впевненість	Людина, яка любить, відчуває себе впевнено, довіряє тому, кого любить, адже вона знає, на чому ґрунтуються її стосунки	У закоханій людині впевненість, звичай, безпідставна: відеутня твереза оцінка стосунків, переважає видання бажаного за дійсне. Ревнощі прибутні постійно
6	Праця	Людина, яка любить, працює не тільки задля себе, здебільшого ця праця присвячена задля їх спільного блага. У неї більше цілеспрямованості: асоціює гроші на майбутнє, будує плани щодо подальшої праці.	Закохана людина може обліпити всі закоханості, втратити апетит та цікавість до повсякденного життя. Вона готова робити різні небудучані вчинки. Мрії такої людини випеняють реальність, вона починає жити в світі ілюзій
7	Розв'язання проблем	Люди, які люблять один одного, відкрито визнають свої проблеми і намагаються їх вирішити. Якщо є перепони, то їх уважно аналізують, усувають або згладжують.	«Які у вас проблеми – у нас не має жодних проблем!» Це – виразна ознака закоханості. В таких випадках подружні проблеми часто ігноруються, зафарбовуються в рожевий колір. В основі таких відносин немає ні зматованого спілкування, ні спільних цінностей, ні жертовності або посвяти, ні духовних пілей та відповідальності. А вкрай важливим складовим гармонійності стосунків не приділяється практично ніякої уваги
8	Відстань	Любов звичай постійна	Закоханість часто минає або слабшає, якщо виникає аспект відстані
9	Фізична привабливість і контакт	Якщо батьки люблять один одного, фізична привабливість і контакт становлять відносно невелику частку їх стосунків. Для них фізичний контакт, беззаперечно, приємний сам собою, але крім того, він має підпорядковане значення: висловлює почуття	При закоханості фізичний контакт – самоціль. Це дійство, яке приносить тільки задоволення й позбавлене будь-якого іншого змісту. Такі стосунки залежать від фізичного контакту, як від повітря.
10	Постійність	Любов звичай буває міцною.	Закоханість виникає та проходить непередбачувано

Серія 7. «Гармонійні стосунки: як їх зберегти»

Домашнє завдання на тиждень № 7 для батьків

- 1. Завдання для подружжя: поміркувати - чи було б краще жити один без одного?**
- 2. Аналіз подружжям еволюції їх стосунків: від першого дня знайомства до сьогодні (що подобається, що б змінили, що б додали)**
- 3. Творче завдання: зробити колаж «В моїй сім'ї - гармонія» - як подружжя бачить свої стосунки через 30 років**

ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!

**Нехай у Вашій сім'ї буде
гармонія!**

